

॥ श्रीस्वामिनारायणो विजयतेतराम् ॥
श्रीनरनारायणदेव साहित्य ग्रन्थमाला - ३९

श्रीनरनारायणदेव नूतन मंदिर मહોत्सवना ઉપલક્ષ્યમાં પ્રકાશિત

શ્રીનિત્યાનંદમુનિ વિરચિત
શ્રીશાન્તિસૂત્રભાષ્યમ્
ગુર્જરાનુવાદ સહિત

ISBN -13

978-81-909956-0-3

-: અનુવાદક :-

ડૉ. સ્વામી સત્યપ્રસાદ દાસજી - વેદાન્તાચાર્ય

પ.પૂ.ધ.ધુ. આચાર્ય શ્રી કૌશલેન્દ્રપ્રસાદજી
મહારાજની આજ્ઞાથી છપાવી

-: પ્રસિધ્ધ કરનાર:-

મહંત પુરાણી સ્વામી શ્રીધર્મનંદનદાસજી
શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર, ભુજ-કચ્છ.

-: પુસ્તક ક્યાંથી મેળવશો ? :-

શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર, શ્રીનરનારાયણદેવ કોઠાર.
ભુજ - કચ્છ, પીન. ૩૭૦૦૦૧

© સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધિન છે.

-: સંશોધક :-

પુરાણી સ્વામી ઈશ્વરસ્વરૂપદાસજી

-: કંપોઝ તથા ટાઇપ સેટીંગ :-
સ્વામી પુરુષોત્તમપ્રિય દાસજી
સ્વામી બળદેવપ્રસાદ દાસજી

શ્રીનરનારાયણદેવ કોમ્પ્યુટર
શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર, ભુજ-કચ્છ.

મુદ્રક :- શ્રીનરનારાયણ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર, ભુજ - ભારત

મૂલ્ય - રૂ. - ૧૦૦

સંવત્ ૨૦૬૬ પ્રથમ આવૃત્તિ તા. ૧૮-૫-૧૦
વૈશાખ સુદ-૫ પ્રત. ૩૦૦૦ મંગળવાર

નિવેદન

સર્વાવતારી સકળ મંગલગુણનિધાન અક્ષરધામાધિપતિ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાન અનંત જીવાત્માઓનાં કલ્યાણ કરવા માટે આ ભૂમંડળના ભારતમાં ઉત્તર કૌશલ દેશમાં સરયકીનારે અયોધ્યા પાસે છપૈયામાં સરવરીયા બ્રાહ્મણ કુળમાં શ્રીધર્મ-ભક્તિને ઘેર વિ. સં. ૧૮૩૭ ના ચૈત્રસુદિ ૯ તા. ૨-૪-૧૭૮૧ ને સોમવારે રાત્રે દશ વાગ્યે પ્રગટ થયા. બાલ્યાવસ્થાનું નામ ઘનશ્યામ ધારીને અનેક બાળલીલાઓ કરીને માત-પિતા તથા બાળમિત્રોને સુખ આપ્યું, માતા પિતાની સેવા કરી. તેમના સ્વધામ મગન પછી નાની વયે વર્ણવિષ ધારણ કરીને વનવિચરણ કરવા ચાલી નિકળ્યા. હિમાલય જેવા પર્વતોમાં વિચરણ કરી અનેક યોગીઓને પોતાનાં દિવ્ય દર્શન આપી ત્યાં અનેક તીર્થોમાં ફરતા ફરતા સંપૂર્ણ ભારતવર્ષની યાત્રા સાત વર્ષમાં પૂરી કરી ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ લોજ ગામમાં પદાર્પણ કર્યું.

ત્યારપછી ઉદ્ધવાવતાર જગદ્ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામી પાસે દિક્ષા લઈને શિષ્ય તરીકે સેવા કરી. ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામીએ સ્થાપેલ ઉધ્ધવ સંપ્રદાયની ધુરા સર્વાવતારી શ્રીહરિને સોંપી ત્યારપછી શ્રીહરિએ ગુરુજીએ પ્રવર્તાવેલ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયનો વિશેષ પ્રચાર કર્યો અને શ્રીરામાનુજાચાર્યના વિશિષ્ટાદ્વૈતસિદ્ધાન્તને પોતાનો સિદ્ધાન્ત માની જીવ, ઈશ્વર અને માયા આ ત્રણ તત્ત્વને યથાર્થ પણે સ્વીકાર્યા

શિક્ષાપત્રીમાં આઠ સચ્છાસ્ત્ર મુખ્યપણે માન્ય રાખ્યાં શ્લોક ૯૩-૯૫ તથા વચનામૃત વડતાલના ૧૮ માં જણાવ્યાં છે.

આપણા ઈષ્ટદેવને ઈષ્ટ એવાં સચ્છાસ્ત્ર આપણને પણ ઈષ્ટ હોય જ. પરન્તુ આપણો સંપ્રદાય ભક્તિ પ્રધાન સંપ્રદાય હોવાથી ભક્તિને બળ આપતું શાન્ડિલ્યસૂત્ર પર સંપ્રદાયના મહાન્ વિદ્વાન્ શ્રીનિત્યાનંદમુનિએ ભાષ્ય લખ્યું. જે સૂત્ર-ભાષ્યને વાંચવાથી આપણામાં રહેલી ભગવાનની ભક્તિને બળ મળે છે.

આ ભક્તિસૂત્રો અતિ ઉત્તમ ભક્તિને પોષણ આપનાર શાસ્ત્ર છે. શ્રીહરિએ આવાં શાસ્ત્રોને વાંચવાની આજ્ઞા કરી છે.

આવી શ્રીજીમહારાજની આજ્ઞાનું પાલન થાય ને મહારાજ રાજી થાય

તેનું અનુસંધાન રાખીને આવાં શાસ્ત્રનો દરેક ભક્તોને વાંચવા સાંભળવાનો લાભ મળે, તેમજ વાચી વિચારીને ગોપીઓના જેવી મહારાજને વિષે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ઉદય થાય આવા શુભ હેતુથી આપણા શ્રીનરનારાયણદેવ નૂતન મંદિર મહોત્સવના ઉપલક્ષ્યમાં ભુજ શ્રીનરનારાયણ દેવ કોઠાર તરફથી પ્રથમ વખત આ શાન્ડિલ્ય સૂત્ર અને તેનાં પર શ્રીનિત્યાનંદમુનિ વિરચિત ભાષ્યનું સ્વામી સત્યપ્રસાદ દાસજી દ્વારા અનુદિત ગુજરાતી અનુવાદ સહિત છાપીને પ્રસિધ્ધ કરીએ છીએ.

ઘણા સમયથી વારંવાર ભક્તજનોની માગણી થતી હતી કે, ભક્તિશાસ્ત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ સહિત શાસ્ત્ર ભુજ મંદિર દ્વારા પ્રકાશિત થાય તો અમારે વાંચવાનો અને વસાવવાનો લાભ મળે. અમારાં ઘરમાં જો આવાં શાસ્ત્રો કબાટમાં સાંચવી રાખ્યાં હોય તો અમને એવો આનંદ થાય કે અમારી આ સાચી મૂડી છે. શિક્ષાપત્રી, વચનામૃત, સત્સંગિજીવન, વાસુદેવ માહાત્મ્ય તો હોય જ પણ આ શાસ્ત્રો ઓછાં મળતાં હોવાથી તમે છપાવો આવી ભક્તોની માગણીને સંતોષવા અમો આ શાન્ડિલ્યસૂત્ર ભાષ્યની ગુજરાતી પ્રથમ આવૃત્તિ બહાર પાડીએ છીએ. આ શાસ્ત્રનો સહુ સત્સંગીઓ લાભ લે એવી આશા રાખીએ છીએ.

લી. મહંત પુરાણી સ્વામી ધર્મનંદનદાસજી
શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર, ભુજ - કચ્છ.

-: પ્રસ્તાવના :-

ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ અનંત જીવો કલ્યાણ માટે આ પૃથ્વી પર અવતાર ધારણ કરી વૈદિક ધર્મની સ્થાપનાની સાથે સામાજિક વ્યવસ્થા પણ સુધારી.

શ્રીહરિ અયોધ્યા પાસે છપૈયા ગામમાં શ્રીધર્મ-ભક્તિ થકી વિ. સં. ૧૮૩૭ ના ચૈત્રસુદિ ૯ તા. ૨-૪-૧૭૮૧ ના સોમવારે પ્રગટયા હતા. બાળપણનું નામ ઘનશ્યામ હતું બાળપણમાં માતાપિતાની ખૂબ ભાવથી સેવા કરી. માતાપિતા સ્વધામ ગયા પછી શ્રીહરિએ મુમુક્ષુઓના ઉદ્ધાર માટે ધનધાન્યપૂર્ણ ધરનો ત્યાગ કરી ભારતવર્ષની યાત્રા કરવા વર્ણવેષ ધારણ કરીને હિમાલયોના વન્યપ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં અનેક તીર્થોને તૈથિત્વપણું આપીને આ ભૂમિને પાવન કરી, સાત વર્ષ પછી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં માંગરોળ બંદર પાસે લોજ ગામે પધાર્યા.

ભક્તિમાર્ગના પ્રણેતા શ્રીરામાનુજયાર્યના પરમ શિષ્ય અને ઉદ્ધવાવતાર જગદ્ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામી પાસે ભાગવતી દિક્ષા લઈને શિષ્ય તરીકે સેવા કરી. ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામીએ પ્રવર્તાવેલ ઉધ્ધવ સંપ્રદાયની ધર્મધુરા ગુરુની આજ્ઞાથી સંભાળી.

ત્યારપછી શ્રીહરિને શ્રીરામાનુજયાર્યનો વિષ્ણુભક્તિ અને વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. પાંચસો પરમહંસો અને અનેક ભક્તોની સાથે ગામોગમ વિચરણ કરીને ભગવત્ભક્તિ રૂપી અમૃત જન-જન સુધી પહોંચાવ્યું.

શ્રીહરિએ એ સમયમાં જે જે આચાર્યોના સિદ્ધાન્તો અને સંપ્રદાયો ચાલતા હતા તેમની પરંપરાનું ગહન અધ્યયન કરી દરેકનો સમન્વય કરીને આ સંપ્રદાયમાં પ્રવર્તાવી. પરન્તુ ભક્તિને મોક્ષનું પ્રધાન સાધન બતાવ્યું અને સૌને વિશેષ ભક્તિ કરવાની આજ્ઞા આપી.

ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ આ ચારેનું સ્વ્ય શ્રીહરિએ વચનામૃત સત્સંગિજીવન અને શિક્ષાપત્રી જેવા મહાન ગ્રન્થોમાં બતાવ્યું છે. આ ચાર ધર્મના પાયા છે અને મોક્ષનું સાધન છે. આ અંગોને મજબૂત કરવા માટે શ્રીહરિએ આઠસત્શાસ્ત્રોને વિશેષ પણે માનવા એવી આજ્ઞા કરી છે પરન્તુ આહીં જે શાસ્ત્રની આપણે વાત કરી રહ્યા છીએ તે ભક્તિશાસ્ત્ર છે અને તેના પ્રણેતા ઋષિ શાણ્ડિલ્યમહર્ષિ છે. આ શાસ્ત્ર ભક્તિ શાસ્ત્ર હોવાથી તેમની માન્યાતા સ્વંય હોય છે, તેથી જ સંપ્રદાયના મહાવિદ્વાન્ શ્રીનિત્યાનંદમુનિએ આ શાસ્ત્રનું યથાર્થપણે

અધ્યયન કરી તેના પર ભાષ્ય લખ્યું છે. તેથી આ ગ્રન્થ સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

વેદકાળ, પછી આરણ્યકાળ, બ્રાહ્મણ્યકાળ, ઉપનિષદ્કાળ સુધીની રચના મંત્રાત્મક જોવા મળે છે. ત્યારપછી જે ગ્રન્થોની રચના કરવામાં આવી તે સૂત્રાત્મક છે, જેમાં ભગવાન બાદરાયણ રચિત બ્રહ્મસૂત્ર, મહર્ષિઓ દ્વારા રચાયેલ ગૃહ્યસૂત્ર, ન્યાયસુત્ર, યોગસુત્ર, નારદમહર્ષિ રચિત નારદીયભક્તિસૂત્ર વગેરે અનેક સૂત્રગ્રન્થો રચાયા એવી રીતે શાણ્ડિલ્યમહર્ષિએ ભક્તિ સૂત્રની રચના કરી જેમાં ભક્તિની અનેક વશેષતાઓ અને તેની ફળશ્રૂતી બતાવી છે.

‘અથાતો ભક્તિ જિજ્ઞાસા’ અથાતો ભક્તિ જિજ્ઞાસા’ આ પ્રથમ સૂત્રથી ગ્રન્થની રચના કરવામાં આવી છે. ભગવાનની ભક્તિ કરવી કોને ન ગમે ? પરન્તુ તેના પ્રકારો અને ફળનું જ્ઞાન ન હોવાથી ભક્તિ કરવામાં આનંદ ન આવે. તેથી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ આદિ ભક્તિના લક્ષણો આ ગ્રન્થમાં સ્પષ્ટપણે મહર્ષિએ બતાવ્યાં છે.

શાણ્ડિલ્યમહર્ષિ બહુપ્રાચીન મહર્ષિ છે. તેમનું નામ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્માં ‘ઙ્ઙિતિ હ સ્માહ શાણ્ડિલ્યઃ શાણ્ડિલ્યઃ’ એવી રીતે બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તક શાણ્ડિલ્ય મહર્ષિ છે એવું જોવા મળે છે.

શાણ્ડિલ્યસૂત્ર ગ્રન્થ પર લખાયેલ આ ભાષ્ય શ્રીમદ્દુહ્ધવ સંપ્રદાયના અદ્વિતીય વિદ્વાન્ સદ્ગુરુવર્ય શ્રીનિત્યાનંદમહામુનિએ પોતેજ રચેલું છે. અને તે ઉદ્ધવસંપ્રદાયને અભિમત એવા વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાન્તને અવલંબીનેજ પ્રસિદ્ધ છે.

આ ગ્રન્થ સૂત્રાત્મક હોવાથી સમજવો અતિ કઠિન હોય છે પરન્તુ સદ્ગુરુવર્ય શ્રીનિત્યાનંદમુનિએ તેનાં પર અતિ સરલ ભાષ્ય લખીને સરલ બનાવ્યો છે તેમ છતાં ભાષ્ય પણ સંસ્કૃતભાષામાં હોવાથી સામાન્ય ભક્તોને વાંચવો અને સમજવો કઠિન પડતો હોવાથી સૂત્ર અને ભાષ્યનું સરલ ગુજરાતી ભાષાન્ત કરવામાં આવ્યું છે. આવા મહાનગ્રન્થોનો અને ભાષ્યનો ગુર્જરાનુંવાદ કરવો સરલ નથી, કઠિન છે. પરન્તુ યથાબુદ્ધિ પ્રમાણે અનુવાદ કર્યો છે તેમાં જે કાંઈ ક્ષતિઓ રહી ગઈ હોય તો ક્ષમ્ય ગણશો અને મને આશા કે આ ગ્રન્થને આપ સૌ આપના ઘરમાં અવશ્ય વસાવયશો.

ડૉ. સ્વામી સત્યપ્રસાદદાસજી
(વેદાન્તાચાર્ય)

॥ શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

શ્રી નિત્યાનન્દમુનિ પ્રણીતમ્ શ્રી શાણ્ડિલ્યસૂત્રભાષ્યમ્

॥ શાણ્ડિલ્યસૂત્રભાષ્યમ્ ॥

ભા૦- વિશ્વસર્ગસ્થિતિલયૈર્વિહરન્નાવિરસ્તિ યઃ ।

અસ્તુ મે સહજાનન્દે તસ્મિન્ ભક્તિર્યતોઽમૃતમ્ ॥૧॥

ભા૦- ભક્તિર્યસ્ય પ્રસૂતે શ્રિયમભિલષિતામા ચ હૈરણ્યગર્ભા

તાં ચાતીતાં ગુણેભ્યો વિતરતિ પરમામક્ષરાઝ્યાં વિભૂતિમ્ ।

યસ્યાનન્દસ્ય પારં જિગમિષુરનિદંમૂલકો વેદરાશિ-

ર્નાન્તં લેભે તમેનં ગમયતિ સ ગતિઃ સ્વામિનારાયણો નઃ ॥૨॥

શાંડિલ્ય સૂત્ર ભાષ્ય અનુવાદ

મંગલાચરણ :-

શાંડિલ્ય સૂત્ર ભાષ્યના રચયિતા સંત ગુણ વિભૂષિત પ્રકાંડ પંડિતવર્ય શ્રી નિત્યાનંદ સ્વામી ગ્રંથની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિને અર્થે ઇષ્ટદેવ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુનું દિવ્ય સ્મરણ કરી મંગલાચરણ કરે છે.

શ્રીહરિની વંદના :- સમસ્ત વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલય કરનારા શ્રીહરિના દિવ્ય સ્વરૂપમાં અમૃત સ્વરૂપ મુક્તિ પ્રદાન કરનારી અખંડ ભક્તિ પ્રગટ થાઓ.

વન્દે શ્રીધર્મદેવં સકલસુખકરં ભક્તિયુક્તં સપોષ્યં

જીવો યસ્યાશ્રિતોઽલ્પોઽપ્યનુભવતિ સુખં ભૂરિ ધાત્રાદિમાન્યઃ।

યસ્ય ત્યાગાદપીશાઃ પ્રચુરમજમુખાઃ ક્લેશમેવાપ્નુવન્ત-

સ્ત્રૈલોક્યૈસ્ત્વલ્પજીવૈસ્તદનુસૂતિપરૈર્ગર્હણીયા ભવન્તિ ॥૩॥

ભવસન્તાપસન્તપ્રાણ્યનુગ્રહકામ્યયા ।

શાણ્ડિલ્યેન પ્રણીતાનિ સૂત્રાણિ વિવૃણોમ્યહમ્ ॥૪॥

ભા૦- ઇહ ખલ્વનાદિવિપરતિવાસનાવિમોહિતાન્, શરીરલક્ષણ-
પિણ્ડાત્મમાનિનઃ, પુત્રપશ્ચાદ્યાસક્તમતીન્, તત્પોષણપરાન્, ઇન્દ્રિયારામાન્,

પરબ્રહ્મ શ્રી પુરુષોત્તમની ભક્તિ બ્રહ્મા પર્યંતના સ્થાનો ને ઐશ્વર્યો આપનારી છે. ત્રિગુણથી પર દિવ્ય અક્ષરધામની મહાવિભુતિની પ્રાપ્તિ કરાવનારી છે. પરમાત્માના દિવ્ય મહાનંદના પાર પામવાને ઇચ્છિતો વેદસમૂહ એ પ્રભુના મહિમાનો પાર પામી શકતો નથી. એ આનંદ પોતાના ભક્તોને ભગવાન શ્રીહરિ અર્પણ કરે છે. એ પ્રકારે સમસ્ત વિશ્વને પોતાનો આનંદ લૂંટાવનારા શ્રીહરિ જીવપ્રાણી માત્રને આશ્રય કરવા યોગ્ય છે. સર્વના અંતિમ ગતિ સ્વરૂપ છે.

ધર્મભક્તિની વંદના :- સમસ્ત વિશ્વને સુખ આપનાર ભક્તિદેવી સહિત ધર્મપિતાને હું વંદન કરું છું. ધર્મનો આશ્રય કરનાર તુચ્છ જીવાત્મા પણ મહાસુખનો અધિકારી બને છે. બ્રહ્માદિ દેવતાઓ પણ ધર્મવાન આત્માને ભાવથી વંદન કરે છે. ધર્મનો ત્યાગ કરનાર બ્રહ્માદિ દેવતાઓ પણ મહાકલેશ પામે છે. સામાન્ય જીવો પણ તેમની નિંદા કરે છે. તેટલું જ નહિ - એ તિરસ્કારને પાત્ર બને છે. સર્વના મહાસુખ દાતા શ્રીધર્મદેવને હું વારંવાર વંદન કરું છું.

પ્રતિજ્ઞા :- અનાદિકાળથી સાંસારિક ત્રિવિધ તાપથી તપેલા જીવાત્માઓ પર કરુણામૃતની વૃષ્ટિ વરસાવતા શ્રી શાંડિલ્ય મહર્ષિ રચિત ભક્તિસૂત્રો પર હું (નિત્યાનંદ સ્વામી) ભાષ્યની રચના કરું છું. (૧થી૪)

કૃત્યાકૃત્યવિવેકવિધુરાન્, વિવિધયોનિષુ બમ્ભ્રમ્યમાણાન્, અનુસ્યૂતવિવિધ-
તાપાન્, કલિબલાચ્ચાધોઽધોનીયમાનાન્, પ્રાણિન્ ડદ્ધિધીર્ષુર્ભવકર્દમાદ્ભગવાન્
કરુણાનિધિર્નિચ્છિલજગદુદયવિભવલયલીલો ડનવધિકાતિશયાસંચ્ચેય-
કલ્યાણગુણગણો ડપારકારુણ્ય-સૌશીલ્યવાત્સલ્યૌદાર્યૈશ્વર્યમહોદધિઃ,
પ્રણતાત્તિહરો, ભક્તવાત્સલ્યૈકપારાવારઃ, પરમવ્યોમનિલયો ડનન્તાશ્ચર્યમહા-
વિભૂતિર્બ્રહ્મભૂતાનન્તકોટિમુક્તોપાસ્યાંઘ્નિસરોરુહઃ, કોટિકન્દર્પલાવણ્યો-
ડનર્ચ્યદિવ્યવિવિધવિચિત્રવસ્ત્રાલક્ષ્મીભૂષિતઃ, પૂર્ણશારદચન્દ્રાસ્યમન્દ-
હાસમનોહરો ડનેકકોટિસૂર્યેન્દુપ્રકાશાતિપ્રભોજ્જવલો, મૂર્તિમચ્ચક્રા-
દ્યાત્મીયાયુધસેવિતચરણાબ્જઃ, પરબ્રહ્મભૂતઃ પુરુષોત્તમો નારાયણઃ
શ્રીકૃષ્ણાસ્સ્વયં ધર્માદ્ભક્તાવાવિર્ભૂયાભિતઃ પ્રવૃત્તમધર્મોપચયં

ભાષ્યનો પ્રારંભ :- ભૂમિકા :- શ્રીહરિના અવતરણનો હેતુ :-
અનંત જીવાત્માઓ આ સંસારમાં અનાદિ કાળથી અસદ્વાસનાની મહા
માયાજાળમાં મોહ પામ્યા છે. પંચભૂતના વિકારભૂત શરીરમાં અભિમાની
બન્યા છે. પશુપુત્રમાં આસક્તબુદ્ધિ ધરાવતા થયા છે. ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં
જ આનંદ માનતા થયા છે. તેમાં તેની ભોગબુદ્ધિ સુદૃઢ બની છે. એથીજ
પશુપક્ષીની અનેક વિધ યોનીઓમાં ભટકી રહ્યા છે. ત્રિવિધ તાપથી અહર્નિશ
પીડા પામી રહ્યા છે. કલિયુગના પ્રભાવથી ઉત્તરોત્તર નીચ યોનીમાં ભટકતા
ને સાંસારિક માયાના કાદવથી ખરડાયેલા આત્માઓના ઉદ્ધાર માટે
ભગવાન શ્રી પૂર્ણપુરુષોત્તમ નારાયણ ધર્મભક્તિને ત્યાં પ્રગટ થયા.

અલૌકિક મહામહિમા :- કરુણાસાગર ભગવાન શ્રીહરિ
જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલયરૂપ લીલાનો વિસ્તાર કરે છે. અવધિ રહિત
અસંખ્યેય કલ્યાણકારી ગુણોના સાગર છે. શરણાગત જીવોના દુઃખ હરનાર
છે. ભક્તો પર અપાર વાત્સલ્યતાની વૃષ્ટિ વરસાવે છે. દિવ્ય અક્ષરધામની
ભૂમિમાં અનંત આશ્ચર્યકારી મહાવિભૂતિરૂપ શક્તિ સંપન્ન અનંત બ્રહ્મમુક્તો
તેમના ચરણકમળની ઉપાસના કરે છે. દિવ્યમંગલ વિગ્રહધારી પરમાત્મા
કોટિકોટિ કામદેવને લજ્જા પમાડનાર લાવણ્યતાના નિધિ છે. મહામૂલ્યવાન્

પ્રશમયન્નાશ્રિતાનમૃતમયમાત્માનમનુભાવયન્, સકલલોકપાવનીસ્વચરણ-
કમલભક્તિલહરીમખિતઃ પ્રસારયન્, આનન્દચંદ્રોચનમનાંસિ નો, ભૂમિમિમાં
સ્વચરણકમલરેણુભિસ્સુરભયન્, શ્રોતૃજનસકલદુરિતનિબર્હણમદ્ભુતમમાનુષં
ચરિતમાત્મન આવિષ્કુર્વન્સકલમનુજનયનસન્નિધાવાવિરાસીત્ । તસ્ય
ભગવતશ્ચરણકમલસેવાસમધિગતસકલવિષયવૈતૃષ્ણયેન તદેકાન્તભક્તિસુધા-
મહાહૃદનિમગ્નેન તચ્ચરણકમલપરિચરણપ્રવર્ધિતપ્રેમાતિશયપ્રેરિતેન તદ્ભક્તિ-
લક્ષણં શાસ્ત્રમિદં શાણ્ડિલ્યમર્હર્ષિપ્રણીતં વ્યાખ્યાયતે ।
ભા૦-પરમકારુણિકો મર્હર્ષિઃ શાણ્ડિલ્યઃ પ્રવૃત્તાન્ ભક્તૌ તત્સ્વરૂપા-
વબોધેનેનાનુજિઘૃક્ષુઃ સૂત્રાત્મના શાસ્ત્રમિદમકરોત્ ॥

દિવ્ય વિવિધ વસ્ત્રાલંકારથી વિભૂષિત છે. શરદ્યંદ્રથી અધિક ચડિયાતા મંદ
હાસ્યથી (મનોહર) ભાસે છે. કોટિ સૂર્યચંદ્રથી અધિક પ્રકાશથી
મહાતેજોમૂર્તિ સ્વરૂપે બિરાજે છે. મૂર્તિમંત શંખચક્રાદિ આયુધો શ્રી
મહાપ્રભુના ચરણની સસ્નેહ સેવા કરે છે.

પોતાના પરમ ઉપાસક ભક્તોને અમૃત રસ સભર મૂર્તિના આનંદનો
અનુભવ કરાવવા અવનીપર અવતર્યા. ધરતી પર ફેલાયેલા અધર્મને
શમાવવા પ્રગટ થયા. સમસ્ત લોક પાવની ભક્તિ લહેરને પ્રસરાવા પ્રગટ
થયા. જીવાત્માઓના નેત્રને મનને આનંદ ઉપજાવા અવતર્યા. આ
ભારતધરાને સ્વચરણરજથી સુગંધિત કરવા પ્રગટયા. શ્રોતૃજનોના
પાપતાપને સંતાપને હરનાર અદ્ભુત દિવ્ય લીલાચરિત્રનો વિસ્તાર કરવા
પ્રગટ થઈ સર્વેના નયનગોચર બન્યા.

શ્રી પૂર્ણપુરુષોત્તમ પ્રગટ પ્રભુના ચરણ ઉપાસન પ્રભાવથી
સાંસારિક વિષયમાં વિતરાગી ને ભક્તિરસમાં રસબસ બનેલા શ્રી નિત્યાનંદ
સ્વામી પ્રેમાનુરાગથી પ્રેરાઈને શ્રીશાંડિલ્યમહર્ષિ રચિત ભક્તિ સભર
શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા રચવાનો મંગલ પ્રારંભ કરે છે.

સૂત્ર :- અથાતો ભક્તિજિજ્ઞાસા ॥ ૧-૧-૧ ॥

તત્રેદમારમ્ભસૂત્રમ્ । અધિકારિસમાજે ભક્તિવિચારં પ્રતિજાનીતે અથેતિ । સ્વવર્ણાશ્રમોચિતભગવદારાધનરૂપકર્માચરણશુદ્ધાન્તઃકરણભક્ત્યર્થિ-સમાજાનન્તરમિત્યાનન્તર્યાર્થકોઽથશબ્દઃ । ભક્તેરતિરહસ્યતયા તદધિકારિસમા-જાનન્તરમેવ તદભિધાનસ્યૌચિત્યાત્ । અત ઇતિ યતઃ સ્વધર્મસ્થા આત્મનિષ્ઠા જિતેન્દ્રિયા નિર્વાસના નિર્દગ્ધાશેષકલ્મષા ભક્તિજિજ્ઞાસવઃ સમવેતાઃ, અતો હેતોર્ભક્તિજિજ્ઞાસા । જ્ઞાતુમિચ્છા જિજ્ઞાસા, ભક્તેર્જિજ્ઞાસા ભક્તિજિજ્ઞાસા, ભક્તિવિચારઃ । આરમ્ભ્યત ઇતિ શેષઃ ।

સૂત્ર :- ૧

સૂત્ર ભૂમિકા:- પરમકૃપાળુ મહર્ષિ શાંડિલ્ય ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા આત્માઓને ભક્તિસ્વરૂપનો બોધ આપવા સૂત્ર સ્વરૂપે આ દિવ્ય 'શાંડિલ્યસૂત્ર' ગ્રંથની રચના કરે છે.

સૂત્ર :- અથાતો ભક્તિજિજ્ઞાસા ॥ ૧-૧-૧ ॥

પદચ્છેદ :- અથ અતઃ ભક્તેઃ જિજ્ઞાસા ।

સૂત્રનો અર્થ :- હવે ભક્તિના અધિકારી એકત્રિત થયા હોવાથી ભક્તિના સ્વરૂપને જાણવાની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ.

ભાષ્યાનુવાદ :- સૂત્રમાં રહેલ 'અથ' શબ્દનો અર્થ :- પોત પોતાના વર્ણને આશ્રમ ઉચિત ભગવદ્ આરાધનરૂપ સંધ્યા વંદનાદિ કર્માનુષ્ઠાનથી વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો યોગ્ય ભક્ત સમાજ એકત્રિત થયો હોવાથી.

ભક્તિ પદાર્થ અતિશય રહસ્યમય છે. તેથી તેને યોગ્ય અધિકારી ભક્તસમુદાય એકત્રિત થયા પછી જ ભક્તિનો ઉપદેશ કરવો ઉચિત જણાય છે.

સૂત્રમાં રહેલ 'અતઃ' શબ્દનો અર્થ :- ધર્મમાં નિષ્ઠાવાન, આત્મનિષ્ઠ,

યદ્વા- અધીતસાઙ્ગસશિરસ્કનિગમસ્ય વિચારિતકર્મસ્વરૂપસ્યા-ધિગતાલ્પાસ્થિરફલકર્મજ્ઞાનતયા સજ્ઞાતનિર્વેદસ્ય મુમુક્ષોરનન્તસ્થિર-ફલભક્તિજિજ્ઞાસોત્પદ્યતે । તતસ્સત્સમ્પ્રદાયાધિગતજ્ઞાનં ભગવન્નિષ્ઠં ગુરુમુપસીદતિ । શ્રૂયતે ચ- પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્

ભા૦-બ્રાહ્મણો નિર્વિદમાયાન્નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન । તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્સમિત્યાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ઇતિ । સ ચાસ્મૈ શરણાગતાય શિષ્યાયાધિકારિણે નિર્મલાન્તઃકરણાય નિર્વેદિને શમાદિગુણસમ્પન્નાય ભગવન્નિષ્ઠોત્પાદનપૂર્વકમુપાસનામાપાદયતિ । "તસ્મૈ સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્પ્રશાન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય । યેનાક્ષરં પુરુષં વેદ સત્યં પ્રોવાચ તાં

જીતેન્દ્રિય, નિર્વાસનિક ને નિષ્પાપ બનેલા ભક્તિના જીજ્ઞાસુઓ એકત્રિત થયેલા હોવાથી ભક્તિ સંબંધિ વિચારનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. 'અતઃ' શબ્દનો અન્ય અર્થ :- વ્યાકરણ આદિ છ અંગો અને વેદાંત-ઉપનિષદ્ સહિત સમગ્ર વેદનો વિચાર કરી કર્મસ્વરૂપને અસ્થિર ને અલ્પફળ આપનારું જાણી તેમાં વૈરાગ્ય પામેલા મુમુક્ષુના અંતરમાં અનંત ને સ્થિર ફળ આપનારી ભક્તિના સ્વરૂપને જાણવાની જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. તે હેતુથી જ મુમુક્ષુ સત્સંપ્રદાયમાં નિષ્ઠાવાન જ્ઞાની ને ભગવન્નિષ્ઠ સદ્ગુરુના શરણે જાય છે.

એ વિષયમાં શ્રુતિની સાક્ષી :- પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણવાની ઈચ્છા ધરાવતો મુમુક્ષુ આત્મા પુણ્યકર્મોથી સંપાદિત સ્વર્ગાદિ લોકને અસ્થિરને અતિશય તુચ્છ જાણી તેમાં વૈરાગ્ય પામે છે ને પરબ્રહ્મના જ્ઞાનવિજ્ઞાન માટે સમિધ વગેરે સામગ્રીની ભેટ સ્વીકારી શ્રોત્રિય (શાસ્ત્રવેત્તા) ને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના શરણે જાય છે.

સદ્ગુરુ પણ વિતરાગી, શરણાગત, શમદમાદિ સાધન સંપન્ન અધિકારી શિષ્યને પવિત્ર અંતઃ કરણવાન જાણી પરબ્રહ્મનિષ્ઠાપૂર્વક ઉપાસના ભક્તિનો બોધ આપે છે. એ વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ :- 'મહાજ્ઞાની સદ્ગુરુ પ્રશાન્ત ચિત્ત ને શમદમાદિ સાધન સંપન્ન શિષ્યને સત્સ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો બોધ આપવા બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે.'

તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્” ઇતિ ॥ બ્રહ્મણો વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા ભગવદુપાસનેત્યર્થઃ ॥ બ્રહ્મશબ્દેન સ્વભાવતો નિરસ્તાંત્રિલદોષોઽનવધિકાતિશયાસદ્બુદ્ધ્યેય-કલ્યાણગુણગુણઃ શ્રીપુરુષોત્તમોઽભિધીયતે । સર્વત્ર બૃહત્ત્વગુણયોગેન હિ બ્રહ્મશબ્દઃ । બૃહત્ત્વચ્ચ સ્વરૂપેણ ગુણૈશ્ચ યત્રાનવધિકાતિશયં સ ચાસ્ય મુખ્યોઽર્થઃ । તદ્વત્ત્વચ્ચ સર્વેશ્વર એવ । અતો બ્રહ્મશબ્દો ભગવત્યેવ મુખ્યવૃત્તઃ । “અક્ષરં પુરુષ” મિત્યત્રાપિ અક્ષરશબ્દેન ભગવાનેવાભિહિતઃ । તથા ચ શ્રીભાષ્યે – ‘અક્ષરમમ્બરાન્તદૃતે’ રિતિ સૂત્રવ્યાખ્યાને પરમ્બ્રહ્મ પુરુષોત્તમ એવાક્ષરશબ્દેન પ્રતિપાદ્યત ઇતિ સમર્થિતમ્ । ઉપાસના ચોપનિષત્સુ વેદનધ્યાનદર્શનાદિ-શબ્દૈરભિહિતા । તથા ચ શ્રુતયઃ ‘બ્રહ્મવિદાજ્ઞોતિ પરમ્’ ‘બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ’ ‘તમેવં વિદ્વાનમૃત ઇહ ભવતિ’ ‘તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ’ ‘વિજ્ઞાય

પરબ્રહ્મ સંબંધિ વિદ્યાને બ્રહ્મવિદ્યા તેમજ ઉપાસના કહેવાય છે.

બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ :- સ્વાભાવિક રીતે જ સમગ્ર દોષ રહિત તેમજ અવધિ રહિત અસંખ્યેય કલ્યાણકારી ગુણગણસંપન્ન પરમાત્મા બ્રહ્મશબ્દથી કહેવાય છે. કારણ બ્રહ્મ શબ્દજ સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને ગુણોથી મહાનતા રૂપ ગુણયોગનો કહેનારો છે. એ પ્રકારની મહા મોટ્યપ એક સર્વેશ્વર પરમાત્માને વિષે જ સંભવી શકે.

અક્ષર શબ્દ વાચ્ય :- શ્રુતિમાં દર્શાવેલા ‘અક્ષર’ શબ્દ પર પરમાત્મા જ છે. શ્રી ભાષ્ય સૂત્રમાં તેનું પ્રમાણ :- ‘અક્ષરમ્બરાન્તદૃતે’ અંતરિક્ષાદિ લોકને ધારણ કરનાર અક્ષર પદ વાચ્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે.

ઉપાસના શબ્દના અર્થો :- ઉપનિષદોમાં જે ઉપાસના વર્ણવી છે તે વેદન-જ્ઞાન, ધ્યાન, દર્શન વગેરે શબ્દથી કહી છે. અર્થાત્ ઉપાસના, જ્ઞાન, ધ્યા, દર્શન વગેરે શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અર્થને કહેનારા નથી. એક જ અર્થનો બોધ કરાવતા શબ્દો છે. તે વિષયમાં ભિન્નભિન્ન શ્રુતિનાં પ્રમાણો :- ‘બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ થાય છે.’ ‘પરમાત્માને આ પ્રકારે જાણનાર આત્મા આ લોકમાં અમૃતસ્વરૂપ બને છે.’ ‘પરમાત્માને જાણીને મૃત્યુસંસારથી પાર થાય છે.’ ‘પરબ્રહ્મને વિશેષ પણે જાણીને મહિમાથી ઉપાસના કરવી.’ ‘મહિમા સાથે

પ્રજ્ઞાં કુર્વીત’ ‘અનુવિદ્ય વિજાનાતિ’ ‘ઔમિત્યેવાત્માનં ધ્યાયથ’ આત્માનમેવ લોકમુપાસીત’ ‘ભિદ્યતે હૃદયગ્રન્થિશ્ચિદ્યન્તે સર્વસંશયાઃ । ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્મણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે’ ‘નિચાચ્ય તં મૃત્યુમુખાત્પ્રમુચ્યતે’ આત્મા વારે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય’ ઇત્યેવમાદ્યાઃ । એવમાસ્વપવર્ગોપાયતયા વિધિત્સિતં વેદનં દર્શનસમાનાકારં ધ્યાનલક્ષણમુપાસનં, તત્ત્વ ભક્તિરેવ, ઉપાસનપર્યાયત્વાદ્ભક્તિશબ્દસ્ય । સ્મૃતયશ્ચ-’નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા । શક્ય એવંવિધો દ્રઘું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા’ ॥ “ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન । જ્ઞાતું દ્રઘું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટં ચ પરન્તપ !” ॥ “પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ! ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા” । “વશીકુર્વન્તિ ભાં ભક્ત્યા સત્ત્રિયઃ સત્પતિં યથા” । “ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્ યશ્ચાસ્મિ યાદૃશઃ” ।

પરમાત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરો.’ ‘પ્રકાશમય પરમાત્માની ઉપાસના કરો.’ ‘પરબ્રહ્મના દર્શનથી હૃદયગ્રંથી ભેદાય છે. સર્વ સંશયો દૂર થાય છે. કર્મો ક્ષીણ થાય છે,’ ‘પરમાત્માનું અખંડ સ્મરણ આલોચન કરવાથી મુત્યુના મુખથી મુક્ત થાય છે.’ ‘પરબ્રહ્મ પરમાત્મા દર્શન, શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.’

ભક્તિનું નિષ્કર્ષ સ્વરૂપ :- આ પ્રકારે શ્રુતિઓમાં અનેક વિધ શબ્દોથી ઉપાસના વર્ણવી છે તે એક જ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે તે હેતુથી મોક્ષના સાધનસ્વરૂપે પ્રતિપાદન કરેલું જ્ઞાનને ભગવદર્શન સમાન આકાર ધ્યાનરૂપ ઉપાસન જાણવું. તેને જ ભક્તિ કહેવાય છે.

સ્મૃતિગ્રંથમાં ભક્તિનો મહિમા :- ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ગીતાગ્રંથમાં અર્જુન પ્રત્યે સંબોધે છે હે પાર્થ ! ‘હું વેદ, જ્ઞાન, યજ્ઞ વગેરે સાધનોથી જેવો દર્શન યોગ્ય બનતો નથી તેવો અનન્ય ભક્તિથી દર્શનીય બનું છું. જાણવા યોગ્ય, સાક્ષાત્કારકરવા યોગ્ય ને તત્ત્વથી મારા સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય બનું છું.’

‘હે પાર્થ ! પરમ પુરુષ પરમાત્મા ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. પતિવ્રતા નારી પતિને વશ કરે તેમ મારા અનન્યભક્તો મને ભક્તિથી વશ કરે છે.

“भक्त्याहमेकया ग्राह्य” इत्याद्याः । एवं च सञ्जातनिर्वेदस्य मुमुक्षोर्भक्तिजिज्ञासा युज्यते यस्मादतो हेतोर्भक्तिजिज्ञासा कर्तव्या । इच्छया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं विचारलक्षणं ज्ञानमिहाभिप्रेतम् । भक्तिविचारः कर्तव्य इत्येतत् ॥ १-१-१ ॥

भा० सा च भक्तिः - कीदृशीत्यपेक्षायामाह-

सूत्र० सा परानुरक्तिरीश्वरे ॥ १-१-२ ॥

सर्वनियमनशीलो निखिलजगदुदयस्थितिलयलीलोऽनवधिकातिशयकल्याणगुणगणमहोदधिरपारकारुण्यसौशील्य वात्सल्यौदार्यैश्वर्यपारावारः,

मारा द्विव्य स्वરूपने ભક્તિથી જ યથાર્થ જાણે છે.’ ‘હું એવી ભક્તિથી જ ભક્તાધીન બનું છું.’

આ પ્રકારે સર્વ સ્મૃતિઓ પરબ્રહ્મની ભક્તિનો મહિમા વર્ણવે છે. એ હેતુથી હૃદયમાં જ્યારે વૈરાગ્યની ભૂમિકા ઉદ્ભવે ત્યારે મુમુક્ષુના અંતરમાં ભક્તિ તરફ ગતિ કરવાનું મન થાય છે. એથી વૈરાગ્ય પામ્યા પછી ભક્તિના સ્વરૂપને જાણવાની જીજ્ઞાસા કરવી જોઈએ.

ઈચ્છા કરાતી વસ્તુમાં ઈચ્છાનું પ્રધાનપણું હોવાથી ઈચ્છા કરાતું ભક્તિના વિચારરૂપ જ્ઞાન અહીં પ્રધાન છે તેથી તેનો વિચાર કરવો.

સૂત્ર - ૨

સૂત્ર ભૂમિકા :- પ્રથમ સૂત્રમાં ભક્તિસ્વરૂપનો વિચાર કરવાનું વર્ણવ્યું. આ સૂત્રમાં ભક્તિનું સ્વરૂપ શું છે? તે વિષે વિચાર વિમર્ષ કરે છે શાંડિલ્યમહર્ષિ.

સૂત્ર :- સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે ॥ ૧-૧-૨ ॥

પદચ્છેદ :- ઈશ્વરે પરાનુરક્તિઃ સા ।

સૂત્રનો અર્થ :- સર્વેશ્વર એવા પરમાત્માને વિષે ગાઢ સ્નેહને ભક્તિ કહેવાય છે. ॥ ૧-૧-૨ ॥

પ્રણતાર્તિહરો, ભક્તવાત્સલ્યૈકજલધિરનન્તાશ્ચર્યમહાવિભૂતિર્બ્રહ્મ-
ભૂતાનન્તકોટિમુક્તોપાસિત ચરણકમલઃ, કોટિકન્દર્પલાવણ્યો,
નવીનનીરદશ્યામલો ડનર્ઘ્યદિવ્યવિવિધવિચિત્રવસ્ત્રભૂષણભૂષિતઃ,
પૂર્ણશારદચન્દ્રાસ્યમન્દહાસમનોહરોઽનેકકોટિસૂર્યેન્દુપ્રકાશાતિ પ્રભોજ્જવલો,
મૂર્તિમચ્ચક્રાદ્યાત્મીયાયુધસેવિતચરણસરોરુહઃ, શ્રીદામનન્દાદિપાર્ષદ-
પ્રવરજેગીયમાનસદ્દશાઃ, મૂર્તિમદાખિલ નિગમસંસ્તુતસચ્ચરિતો, ભગવાન્
પુરુષોત્તમો નિખિલજગદુપકૃતિમર્ત્યઃ શ્રીનારાયણઃ । તસ્મિન્નીશ્વરે પરા
સર્વોત્કૃષ્ટાતિગાઢા યાનુરક્તિઃ પ્રીતિપર્યાયોઽનુરાગઃ । ઇતરરાગવિસ્મારણોઽતિ-
નિર્ભરો માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકઃ સ્નેહ ઇતિ યાવત્ ।

ભાષ્યનુવાદ :- ભક્તિનું સ્વરૂપ :- પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રી પુરુષોત્તમ સર્વ પ્રકારે સર્વનું નિયમન કરે છે. સમસ્ત વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલયરૂપ લીલાનો વિસ્તાર કરે છે. અવધિ રહિત અનંત કલ્યાણ ગુણગણના મહાનિધિ છે. અપાર કરુણા, સૌશીલ્ય, વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય ને એશ્વર્યના જલનિધિ છે. અનંત આશ્ચર્ય ઉપજાવતા મહાવિભૂતિ સ્વરૂપ મુક્ત મંડળો તેમના શ્રીચરણોની ઉપાસના કરે છે. કોટિકામદેવને લજ્જિત કરનાર રૂપસૌંદર્યના નિધિ છે. સૂર્યચંદ્રથી અધિક ઉજ્જવલ કાંતિ ધરાવતા મહાપ્રભુની મૂર્તિમાન શંખચક્રાદિ આયુધો સેવા કરે છે. શ્રીદામા, નન્દ વગેરે પાર્ષદ પ્રવરો તેમની યશોગાથાનું અહર્નિશ ગાન કરે છે. મૂર્તિમંત ચાર વેદો મહિમા સભર પરમાત્માના સત્ ચરિત્રોનું ગાન કર્યા કરે છે.

જગત્ ઉપકાર અર્થે (મનુષ્ય) નરનાટ્યને ધરતા શ્રી પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપને વિષે અતિશય ગાઢ અનુરાગને ભક્તિ કહેવાય છે. જગત્ સંબંધી અન્ય વિષયોમાં રાગ નિવૃત્તિ સાથે મહાત્મ્યજ્ઞાન સહિત ગાઢ સ્નેહને ભક્તિનું સ્વરૂપ માનવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિએ પણ :- પરમાત્માના સ્વરૂપમાં સ્નેહ પૂર્વક અખંડ સ્મરણને જ્ઞાનીજનો ભક્તિ કહે છે.

નિરુક્ત શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ ભક્તિની વ્યાખ્યા :- ભક્તિ

भा० सा भक्तिः - “स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्युच्यते बुधै” रिति । “भजधातोस्तु सेवार्थः प्रेम क्तिन्प्रत्ययस्य च । स्नेहेन भगवत्सेवा भक्तिरित्युच्यते बुधै” रिति च निरुक्ता । किञ्च “गाढस्नेहेन या सेवा सा भक्तिरिति गीयत” इति स्कान्दे । धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रमे” ति भागवतसुबोधिन्याम् । “माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढस्सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथे” ति तत्त्वदीपनिबन्धे । “कृष्ण एवानुरागस्स्यात्पुंसो गाढतरो

हृदि । स स्नेह उदितः प्राज्ञैः पर्यायः प्रेम यस्य च ॥ यतोऽखण्डं हृदि भवेत्तस्यैव स्मरणं सदा । सङ्कल्पोऽप्यन्यविषयो नोदियाच्च कदाचन ॥ स्नेहस्य परिपूर्णस्य लक्षणं ह्येतदेव हि । यत्र क्वान्यसङ्कल्पो न्यूनता तत्र तावती ॥

શબ્દની નિષ્પત્તિ ‘ભજ’ ધાતુને ‘ક્તિન્’ પ્રત્યય લગાડવાથી થઈ છે. ‘ભજ’ ધાતુનો અર્થ સેવા અને ‘ક્તિન્’ પ્રત્યયનો અર્થ પ્રેમ થાય છે. અર્થાત્ સ્નેહપૂર્વક પરમાત્માની સેવા કરવી તેનું નામ છે ભક્તિ.

स्कन्दपुराणानी दृष्टिः :- गाढ स्नेहથી પરબ્રહ્મની સેવા કરવી તેને ભક્તિ કહે છે.

भागवत सुबोधिनी व्याख्यामां :- વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજી પણ ‘ભજ ધાતુનો અર્થ સેવા ને પ્રત્યયનો અર્થ પ્રેમ’ એ પ્રકારે વર્ણવે છે.

तत्त्वदीप निबंधग्रंथमां :- ‘મહાત્મ્ય જ્ઞાને સહિત ને સર્વથી અધિક સુદૃઢ સ્નેહથી જ આત્યંતિક મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય સાધનથી નહિ.

શ્રી હરિવાક્યસુધાસિંધુ ગ્રંથમાં ભક્તિમાન ભક્તની સ્થિતિ :- શ્રીહરિ કહે છે જે પુરુષના હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને વિષે જ ગાઢ અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય તેને જ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સ્નેહ કહ્યો છે. એ પ્રકારનો ગાઢ સ્નેહ થવાથી તેના હૃદયમાં ક્યારેય પરમાત્મા સિવાય ઈતર માયામય પદાર્થમાત્રનો સંકલ્પ પણ ઉદય થતો નથી. અને જો સંકલ્પ થાય તો તેના સ્નેહમાં ન્યૂનતા જાણવી. પરમાત્માના સ્વરૂપમાં સ્નેહ ધરાવતા ભક્તને ક્યારેય કોઈ પદાર્થનો ઘાટ થતો નથી. દેશકાળાદિના વિષમપણામાં ક્યારેક

पूर्णस्नेहवतां क्वपि नान्यसङ्कल्पसम्भवः । देशकालादिवैषम्ये स चेत्स्यात्तद्व्यथा भवेत् ॥ स्वादुभोक्तुर्यथा पुंसो भोज्यान्ने केनचित्क्वचित् । धूलिकर्करनिक्षेपे कृते यादृग्व्यथा भवेत् ॥ तादृश्येव भवेत्तस्य सति तस्मिन् व्यथा ध्रुवम्” । इति हरिवाक्यसुधासिन्धौ ॥

एवं परमस्नेहेन भगवन्तं भजमानस्य भक्तस्य प्रतिदिनमत्यर्थं भगवति प्रेमा विवर्धते भगवदितरवस्तुन्यरुचिश्च स्यात् । अतस्तदीयबाह्यान्तरवृत्तयश्च विषयाद्यासक्ता न भवेयुः । तदेतदुक्तं भक्तिरहस्यज्ञैः परमभागवतै- रेकान्तिकैर्वैष्णवैर्भक्तसन्जीविन्याम्- “भगवन्तं प्रतिदिनं सेवमानस्य तस्य च । प्रेमा विवर्धतेऽत्यर्थं स च विघ्नैर्न हन्यते ॥ यथा प्रवाहो गङ्गाया अन्तरायान् गिरीनपि । विभिद्यावगणय्याशु समुद्रमभियाति हि ॥ तथा प्रेमास्य भक्तस्य देशकालक्रियामुखान् । विघ्नान् महत उल्लङ्घ्य कृष्णमेव प्रपद्यते ॥ आन्तराणां

જો ઘાટ થઈ જાય તો તેને કોઈ સ્વાદુ ભોજનના પાત્રમાં ધૂળ કે કાંકરા નાખે ને જેવું વસમું લાગે તેવું વસમું ભક્તને લાગે છે.’

આ પ્રકારે પરમ સ્નેહથી પરમાત્માનું ભજનસ્મરણ કરનાર ભક્તના હૃદયમાં પ્રતિદિન અત્યંત પ્રેમ વૃદ્ધિ પામે છે. ઈતર પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય જન્મે છે. તે ભક્તની બાહ્ય ને આંતરવૃત્તિ ક્યારેય વિષયોમાં આસક્ત થતી નથી.

ભક્તસંજીવની ટીકા ગ્રંથમાં :- ભગવાનની સ્નેહથી સેવા કરનાર ભક્તને અતિશય સ્નેહ વૃદ્ધિ પામે છે. એ સ્નેહ કોઈનો પાછો હઠાવ્યો હઠતો નથી. ગંગા નદીનો સ્નેહ જેમ મોટા પર્વતને તોડી સ્વપતિ સિંધુને મળે છે, તેમ તે ભક્તનો સ્નેહ વિષમ દેશકાળને ઓળંગી ભગવાનના સ્વરૂપમાં મળે છે. વિષયાસક્ત જીવોને જેમ સહજ વિષયોમાં આસક્તિ તેમ ભક્તની ઈન્દ્રિય અને અંતઃકરણની વૃત્તિઓ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં સહજ સ્વાભાવિક વર્તે છે. તેથી તે કોઈ પદાર્થોમાં આસક્ત થતો નથી.

સુધાસિંધુગ્રંથમાં શ્રીહરિ કહે છે :- શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જે સ્નેહ થાય છે તે મોક્ષના સાધનરૂપ છે. તે સિવાય બીજા પદાર્થોમાં સ્નેહ થાય તે માયામય છે. તેથી ભગવાન સિવાય અન્ય પદાર્થને

ચ બાહ્યાનાં કરણાનાં તુ સર્વજ્ઞઃ । સ્વભાવાદૃત્તયઃ કૃષ્ણો તસ્ય સ્યુર્વિષયેષ્વિવ ॥
સાક્ષાત્કૃષ્ણો ભગવતિ પ્રાપ્તસ્ત્રેહભરસ્સ તુ । નાનુરક્તો ભવેત્કાપિ તં વિનાન્યત્ર
વસ્તુનિ” ઇતિ । કિઞ્ચ સુધાસિન્ધૌ ચ - “યઃ શ્રીકૃષ્ણો ભવેત્સ્ત્રેહસ્સ તુ
મોક્ષૈકસાધનમ્ । યસ્તુ સ્ત્રેહોઽન્યત્ર હરેસ્મા માયેત્યવગમ્યતામ્ ॥ માયિકત્વેન
તુચ્છત્વં જ્ઞાત્વા તદિતરસ્ય તુ । એવં પઞ્ચાપિ વિષયાઃ કામ્યાઃ કાષ્ઠાં ન ચેતરે ॥
તત્કામનાયાં ભક્તત્વે ભવતિ મહતી ક્ષતિ” રિતિ । યદ્યપિ ભગવદ્ભક્તાઃ સકામા
નિષ્કામાશ્ચ વ્યવહિયન્તે, તત્રાદ્યાસ્તુ ધર્માર્થકામમોક્ષરૂપસ્વાભિલષિતપ્રાપ્તયે
ભગવન્તં ભજમાના અપરે । નિષ્કામસ્તુ ભગવત્સેવનમન્તરા ચતુર્વિધાં ભગવતા
દીયમાનામપિ મુક્તિં તત્સેવાન્તરાયત્વાન્મનસાપિ ન ગૃહ્ણતિ સ તુ પરઃ । તદુક્તં
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાયાં ભગવતા સ્વયમેવ-

ભા૦ “ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ! । આર્તો

માયામય ને તુચ્છ જાણી ભગવદ્સંબંધી જ પંચવિષયની ઈચ્છા રાખવી. તે
વિના માયિક વિષયોની નહિ.

બે પ્રકારના ભક્ત :- સકામ અને નિષ્કામ એમ બે પ્રકારના ભક્તો છે.

સકામભક્ત :- સકામભક્ત ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ રૂપ
ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે પરમાત્માની ભક્તિ કરે છે.

નિષ્કામભક્ત :- નિષ્કામભક્ત ભગવદ્ સેવા વિના ચાર પ્રકારની મુક્તિ
સ્વયં પરમાત્મા અર્પે છતાં ઈચ્છતા નથી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાનું પ્રમાણ :- શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કહે હે
અર્જુન ! આર્ત, જીજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી ને જ્ઞાની આ ચાર પ્રકારના ભક્તો મારી
ભક્તિ કરે છે. તેમાં જ્ઞાની ભક્ત મારા સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલ છે. મારે
વિષે જ અનન્ય ભક્તિમાન છે. જ્ઞાની ભક્તને હું અત્યંતપ્રિય છું. જ્ઞાની
ભક્ત પણ મને અતિશય પ્રિય છે. પ્રથમના ત્રણ ભક્તો ઉદાર છે. જ્ઞાની
ભક્ત મારો આત્મા છે. કારણ મનને વશ કરનાર જ્ઞાની ભક્ત સર્વોત્તમ
ગતિરૂપ એક મારો જ આશરો કરનાર છે.

ઉદાર ભક્તો :- પૂર્વે કહેલા ત્રણ પ્રકારના ભક્તો મારી જ

જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ! ॥ તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિશિષ્યતે ।
પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥ ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ
મે મતમ્ । આસ્થિતસ્સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્” ઇતિ । સર્વ એતે
પૂર્વોક્તા મામેવોપાસતે ઇતિ ઉદારાવદાન્યાઃ, યે મત્તો યત્કિઞ્ચિદ્ગૃહ્ણન્તિ તે હિ
મમ સર્વસ્વદાયિનઃ । યાવત્સ્વાભિલષિતપ્રાપ્તિ માં સેવમાનાઃ, અતઃ સકામાઃ ।
જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ - તદાધીનસ્થિતિરહમિતિ મન્યે । કુત એવં ?
યતોઽયમનુત્તમાં ગતિં મામેવાસ્થિતો, ન ત્વન્યત્, અતો જ્ઞાની વિશેષઃ । કૃત ?
નિત્યયુક્તઃ, એકભક્તિશ્ચ- એકસ્મિન્મય્યેવ ભક્તિર્યસ્ય, ન તુ
સકામાદિવત્સ્વાભિલષિતે । અતો મમાત્મૈવ સઃ । તસ્યાહમત્યન્તમ્પ્રિયઃ, સ ચ
મમાત્યન્તમ્પ્રિયઃ ।

શ્રુતિશ્ચ “નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ।

ઉપાસના કરે છે પરંતુ કંઈક મેળવવાની ઈચ્છાથી કરે છે. પોતાનો મન
મનોરથ સફળ થાય ત્યાં સુધી જ કરે છે માટે તે ઉદાર ભક્ત કહેવાય છે.
સકામ ભક્ત કહેવાય છે.

ભગવાનનો આત્મા :- જ્ઞાની ભક્ત મારો આત્મા છે. મારી
સ્થિતિ તેને આધિન છે. કારણ એ જ્ઞાની ભક્ત સર્વોત્તમ ગતિસ્વરૂપ મારો
જ આશ્રય કરનાર છે. એથી એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. સર્વદા મારા સ્વરૂપમાં જ
જોડાયેલ છે. મારે વિષેજ ભક્તિમાન છે. સકામભક્તની પેઠે અન્ય
અભિલષિત વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી. માટે જ્ઞાની મારો આત્મા છે.
એ મને અને હું તેને અત્યંત પ્રિય છું.

શ્રુતિનું પ્રમાણ :- ઊપનિષદ્ ઉદ્ઘોષ કરે છે, પરમાત્મા કેવળ
પ્રવચન, શાસ્ત્ર અધ્યયન, બુદ્ધિબળ, બહુશાસ્ત્ર શ્રવણ વગેરે સાધનોથી પામી
શકાતા નથી. એ પરમ પુરુષ પરમાત્મા જેની પ્રેમપાત્ર તરીકે વરણી કરે તે
જ જીવાત્મા તેને પામી શકે છે. ભગવાન પણ તેવા જ ભક્તને પોતાનાં દિવ્ય
સ્વરૂપનું દાન પ્રદાન કરે છે.

તૃતીયસ્કંધમાં કપિલગીતાનું પ્રમાણ :- નિર્ગુણ ભક્તિયોગ :-

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वा” मिति । उक्तश्च श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे भगवता कपिलदेवेन-

भा० “मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाभसोऽम्बुधौ ॥
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।
अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥
सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥
स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ।
येनातिब्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यत” ॥ इति ।

सर्वगुहाशये- सर्वान्तर्यामिणि प्रत्यक्षे मयि । अहैतुकी

भगवान् कपिलश्च कहे, हे माता ! मारा गुणोना श्रवण मात्रथी सर्व प्राणीओना अंतर गुडामां बिराजता भगवत् स्वरूपमां समुद्र तरङ्ग वहेता गंगा नदीना प्रवाहनी जेम प्रेमी भक्तना हृदयमां निष्काम भक्ति प्रगटे छे ते ज निर्गुण भक्तियोगनुं लक्षण छे.

यारप्रकारनी मुक्ति :- निष्काम भक्त सेवा विना यार प्रकारनी जे

- सालोक्य - अर्थात् भगवान् साथे सेवामां रહેवुं,
- सार्ष्टि - अर्थात् भगवान् सरभा औश्वर्य पामवा,
- सामीप्य - अर्थात् भगवान् समीपे रહેवुं,
- सारूप्य - अर्थात् भगवान् જેવું રૂપ પામવું,
- એકત્વ - અર્થાત્ પરમાત્મામય બનવું,

વગેરે વિવિધ પ્રકારની મુક્તિને પણ ઈચ્છતા નથી એને આત્યંતિક ભક્તિયોગ કહે છે. એ ભક્તિયોગથી ત્રિગુણાતીત બની મારા ભાવને પામે છે.

એકરૂપતાનો અર્થ :- સર્વાન્તર્યામિ સ્વરૂપે પ્રગટ બિરાજતા મારા સ્વરૂપમાં ફલાનુસંધાન રહિત ને નિર્વિદ્ન ગાઢ સ્નેહથી ભગવદ્ આકાર

फलानुसन्धानशून्या निष्कामा इति यावत्, व्यवहितं - व्यवधानं विघ्नमिति यावत्, तद्गहिता । एकत्वश्च - भगवति गाढस्नेहेन तदाकारतापत्तिर्न तु जले जलवत् । मद्भावाय - गुणातीतत्वाय ।

किञ्च भक्तजीवातौ - “लोकेऽस्ति द्विविधं वस्तु रमणीयं तथेतरत् । तत्रास्य रमणीयं यद्दुःखरूपं भवेद्धि तत् ॥ अरम्येषुपदार्थेषुद्वपि किञ्चित्सुखं भवेत् । रम्येषु तु महद्दुःखं भवेत्कृष्णानुरागिणः ॥ विषपङ्कायते तस्य मलयागुरुचन्दनम् । सर्पायन्ते पुष्पहारा भूषणं दूषणायते ॥ रुचिराः कौसुमाः शय्या दीपपावकसन्निभाः । भवन्ति तस्य चन्द्रोऽपि

भक्तस्य तपनायते ॥ रुचिरं मन्दिरं तस्य घोरारणयायते नवम् । सुगन्धितः शीतलोवायुर्दावज्वालायते भृशम् ॥ भारायते सूक्ष्मवस्त्रं स्वजनश्च वृकायते । रूपं कुष्ठायते तस्य स्वादु भोज्यं विषायते ॥ मनोज्ञं गायनं तस्य

પ્રાપ્તિનું નામ એકત્વ મુક્તિ જાણવી. જળમાં જળ મળે તેવી એકતા નહિ. પરંતુ કીટભ્રમર ન્યાયથી એકતા જાણવી.

ભક્તજીવાતુગ્રંથમાં ભક્તની સ્થિતિ :- આ લોકમાં બે પ્રકારની વસ્તુ છે. એક રમણીય ને બીજી અરમણીય. રમણીય વસ્તુ ભક્તને દુઃખરૂપ ભાસે છે. અરમણીય પદાર્થો સુખરૂપ ભાસે છે. ભક્તને મલયાગર ચંદન કાદવ સમાન ભાસે. પુષ્પમાળા સર્પ સમાન અનુભવે. શીતળ ચંદ્રમા પણ અગ્નિ સરખો અનુભવે. સુંદર હવેલીઓ ઘોર અરણ્ય સમાન માને. ઝીણાં અંબર ભારરૂપ ભાસે. સ્વજનો વડે જેવા જણાય, રમણીય રૂપ કોઠ સમાન અનુભવે. સ્વાદુ ભોજન વિષ સમાન ભાસે. મધુર મનોહર ગાયન તીખાં બાણ જેવું અનુભવે. દેવ જેવી નારી રાક્ષસણી લાગે.

આ પ્રકારે વિતરાગી ભક્તનો સ્નેહ બાહ્ય ચિહ્નોથી અનુમાન થાય છે. તેના અંતરમાં ને બહાર એક જ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ રહ્યા કરે છે.

ક્યારેક ભક્તના અંતરમાં ભગવાન સ્ફુરે ત્યારે તે દિવ્ય દર્શન થતાં હાસ્ય કરે. ક્યારેક વિરહમાં દુઃખ અનુભવે. ક્યારેક આનંદથી નાચી ઉઠે. ક્યારેક પ્રભુ સાથે વાર્તાલાપ કરે. ક્યારેક સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે. ક્યારેક મૌન

તીક્ષ્ણબાણાયતે તથા । રાક્ષસીવ ભવત્યેવ નારી દેવાઙ્ગનોપમા ॥ સ્નેહોઽનુમેયો
ભક્તસ્ય ચિહ્નેરૈતૈર્વિરાગિણઃ । કૃષ્ણ એવ સ્ફુરત્યેકસ્તસ્યાન્તશ્ચ બહિસ્સદા ॥
સહસા સ્ફુરિતં સ્નેહાત્તં દૃષ્ટ્વા હસતિ ક્વચિત્ । ક્વચિદ્બ્રજન્તમાલોક્ય વિરહાદિવ
રોદિતિ ॥ આનન્દાનૃત્યતિ ક્વપિ ક્વપિ સમ્ભાષતેઽમુના । સાષ્ટાઙ્ગં વન્દતે ક્વપિ
ક્વચિત્તૂષ્ણીં ચ તિષ્ઠતિ ॥ અપરાધાન્ ક્ષમસ્વેતિ ક્વપિ પ્રાર્થયતે હરિમ્ । સ્નેહેન
વિવશઃ ક્વપિ સ ચ ગાયતિ નિસ્ત્રપઃ ॥ હરે ! નારાયણ ! સ્વામિન્ ! કૃષ્ણ !
ગોવિન્દ ! માધવ ! ઇત્યાદ્યાઃ કીર્તયત્યુચ્ચૈરભિધાઃ ક્વપિ સત્પતેઃ” ॥
ઇત્યાદિબહુવિધૈશ્ચિહ્નૈસ્સ ઉપલક્ષિત ઇતિ ।

કિઞ્ચ સુધાસિન્ધૌ- “મયા ત્વેકાન્તિકત્ત્વેન ભાવ્યમસ્તિ હરેરતઃ ।
અખણ્ડં ચિન્તનં તસ્ય કર્તવ્યં તસ્ય સાધનમ્ ॥ ધર્મ એવ ચ કૃષ્ણસ્ય
સર્વદાસ્યતિવલ્લભઃ । યતસ્તદર્થમેવાસૌ જાયતેઽત્ર યુગે યુગે ॥ તદ્દ્રુહશ્ચ

બેસે. ક્યારેક અપરાધોની ક્ષમા માગે. ક્યારેક નિર્લજ્જ બની સ્નેહવિવશથી
ગાન કરે ને હે નારાયણ ! હે નારાયણ ! હે કૃષ્ણ ! હે ગોવિન્દ ! હે માધવ !
વગેરે નામોનું ઉચ્ચારણ કરે.

આ પ્રકારના બહુ ચિહ્નોથી ભક્તની ઓળખ થાય છે.

સુધાસિન્ધુગ્રંથમાં ભક્તની મનોવૃત્તિ :- શ્રીહરિ કહે, ‘ભક્ત
એમ વિચારે કે મારે એકાંતિક સ્થિતિને પામવું છે માટે પરમાત્માનું
અખંડસ્મરણ રૂપ સાધન કરવું. પરમાત્માને ધર્મ અતિશય વહાલો છે. એના
રક્ષણ માટે તો એ યુગયુગને વિષે અવતાર ધારણ કરે છે. અધર્મનો વિનાશ
કરે છે. મારા મનની વૃત્તિ કામક્રોધાદિ વિષય તરફ આકર્ષિત થશે તો તેટલો
ભગવદ્ ચિંતનમાં વિક્ષેપ થશે. એ હેતુથી પરમાત્મા સિવાય અન્ય સ્ત્રીઆદિ
વિષયમાં વૃત્તિ ન જાય એ પ્રકારે નિત્ય વર્તવું.

ચિત શાંતિનો ઉપાય :- શ્રીમદ્ભાગવત ગ્રંથમાં બ્રહ્માજી
નારદ પ્રત્યે કહે છે, મારી વાણી ક્યારેય મિથ્યા માર્ગે વ્યાપાર કરતી નથી.
મારા મનની ને ઈન્દ્રિયોની ગતિ પણ મિથ્યા માર્ગ પર ચાલતી નથી. કારણ
અતિ ઉત્કંઠાથી ભરપુર મારા હૃદયમાં પ્રભુને ધાર્યા છે. એથી પ્રશાંત ઈન્દ્રિયોને

નિહન્ત્યેવ સ હ્યધર્મરિપુઃ પ્રભુઃ । અતો ધર્મે મયા સ્થેયં ભેત્તવ્યં ચાઘકર્મણઃ ।
કામક્રોધાદિષુ ચ મે યદિ વૃત્તિર્ગમિષ્યતિ । વિક્ષેપો ભવિતા તર્હિ તાવાન્વૈ
કૃષ્ણાચિન્તને ॥ અતઃ કૃષ્ણાં વિનાન્યત્ર યથાવૃત્તિઃ ક્વચિન્મમ । નૈવ યાયાત્તથા
નિત્યં મયાવૃયં તદાત્મના” ॥ ઇતિ ॥

તથા ચોક્તં શ્રીમદ્ભાગવતે દ્વિ.સ્કં. બ્રહ્મણા નારદં પ્રતિ- “ન ભારતી
મેઽઙ્ગ મૃષોપલક્ષ્યતે ન વૈ ક્વચિન્મે મનસો મૃષા ગતિઃ । ન મે હૃષીકાણિ
પતન્ત્યસત્પથે યન્મે હૃદૌત્કળઠ્યવતા ધૃતો હરિ” રિતિ । “ઋષે ! વિદન્તિ મુનયઃ
પ્રશાન્તાત્મેન્દ્રિયાશયાઃ । યદા તદૈવાસત્તર્કૈસ્તિરોધીયેત્ વિપ્લુત” મિતિ ચ ।

તત્રૈવૈકાદશે ચ જનકં પ્રતિ હરિયોગીન્દ્રવચનમ્- “ત્રિભુવનવિભવ-
હેતવે ઽપ્યકુળ્લસ્મૃતિ-રજિતાત્મસુરાદિભિર્વિમૃગ્યાત્ । ન ચલતિ
ભગવત્પદારવિન્દાલ્લવનિમિષાર્ધમપિ સ વૈષ્ણવાગ્રણ્યઃ ॥ ભગવત

અંતઃકરણવાળા મહા પુરુષો પરમાત્માને જાણે છે ત્યારે અસત્ તર્કોથી વિક્ષેપ
પામેલું ચિત્ત શાંત થાય છે.

ભક્તોમાં પ્રધાન ભક્ત :- એકાદશ સ્કન્ધમાં નવ યોગેશ્વરો
રાજા જનક પ્રત્યે કહે છે... ‘દેવતાઓ પણ જેના ચરણકમળને શોધે છે એવા
પરમાત્માના સ્વરૂપમાંથી મહાપુરુષો ત્રિભુવનની સંપત્તિ મળે છતાં
લેશમાત્ર ચલાયમાન થતા નથી. એવા ભક્તો વૈષ્ણવોમાં અગ્રેસર છે.
પરમાત્માના નખમણીચંદ્રિકાના શીતળ શાંત કિરણોથી ભક્તના હૃદયનો
તાપ વિનષ્ટ થાય છે. શીતળ શાંત ચંદ્રના કિરણોથી આચ્છાદિત ધરતીમાં
સૂર્યનો તાપ પ્રવેશી ન શકે તેમ તે તાપ ક્યારેય ઉદિત થતો નથી. સર્વ
પાપતાપને શમાવનારા ભગવાન તે ભક્તની ભક્તિને વશ બની ક્યારેય
તેમના હૃદયને છોડી શકતા નથી. કારણ ભક્તના પ્રેમબંધનથી તે બંધાયા
છે. આ પ્રકારની સ્થિતિવાળા ભક્તો ભાગવતપ્રધાન છે.

એકાંતિક ભક્ત :- ગરુડ પુરાણમાં બ્રહ્માજી પ્રત્યે શિવજી કહે છે
‘સર્વત્ર ગતિ કરનારા ને સર્વપ્રાણીના હૃદયમાં ભસ્મ, મસ્તક પર જટા ને કંઠમાં
રુદ્રાક્ષ ધારણ કરવી એમારું પરમાત્માને આરાધન કરવાનું વ્રત છે. સર્વ નિયન્તા

मोक्षधर्मो च- “एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ।
नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रिय” इति ॥

“धर्मञ्च मत्तो गृह्णीष्व सात्त्वतं नाम नामत” इत्यत्रैव भगवान्
बाह्याणे प्रति- “नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रिय” इति । “ततो हि
सात्त्वतो धर्मो व्याप्य लोकानवस्थितः । तेनैवाग्रेण धर्मेण ब्रह्मा
लोकविसर्गकृतः ॥ पूजयामास देवेशं हरिं नारायणं प्रभु” मिति च ॥

श्रीमद्भागवते एकादश स्कंधे- “ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया
ह्यात्मलब्धये । अञ्जः पुसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि

तान् ॥ यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित् । धावन्निमील्य वा
नेत्रे न पतेन्न स्वलेदिहे” ति ।

तृतीय स्कन्धे कपिलदेववचनम्- “ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो
भक्तिलक्षणः । द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षण” इति ।

जे उपायो कथा तेने भागवतधर्म ज्ञाणवो. अे धर्मनो आश्रय करीने कोर्ध
पुरुष क्यारेय प्रमाद करतो नथी. नेत्रो अंध करीने दोडे छतां क्यारेय तेनुं
पतन थतुं नथी.

तृतीयस्कन्धमां कपिल भगवान् कहे छे.. ‘भारा संबंधी ज्ञानयोग
ने निर्गुण भक्तियोग ते अंनेनुं इण अेकज छे.’ अथी परमअेकांतिक,
निर्वासनिक, निष्पाप, अह्मरूप ने अतेन्द्रिय ज्ञानीभक्तनी परमात्माना
स्वरूपमां गाढ प्रीतिने भक्ति कहेवाय छे.

अेज रीते क्यारेक साधनमां पण भक्ति शब्दनो प्रयोग जेवा मणे छे.
अे भक्ति नव प्रकारनी छे.

१- श्रवणभक्ति :- स्वधर्मनिष्ठ भगवद् भक्तोना मुभे परमात्माना ने
भक्तोनां दिव्य जन्मकर्मनां कथा यरित्रोनुं श्रवण करवुं.

२- कीर्तन भक्ति :- भगवानने भक्तोनां यरित्रोनुं भावथी गुणगान करवुं.

३- स्मरणभक्ति :- वृंदावनयंद्र श्री भगवानना नाम गुण ने यरित्रोनुं
थितवन करवुं. तेना मंत्रनो जप करवो. तेमना धामने पार्षदोना नामनुं

ईदृक्परमैकान्तिकस्य निरस्तसमस्तवासनस्य निर्दग्धाशेषकल्मषस्य
देहत्रयविलक्षणं निजात्मानं ब्रह्मरूपत्वेन विभाव्यमानस्य जितेन्द्रियस्य
स्वधर्मनिष्ठस्य देहदैहिकशब्दादिपञ्चविषयभोगै-हिकामुष्मिकवैभवेषु
जातात्यन्तनिर्वेदस्य ज्ञानिनो भगवन्निष्ठस्य निष्कामभक्तस्य परमेश्वरे
पूर्वोक्तप्रकारेण गाढा या प्रीतिः सा भक्तिरित्यर्थः ।

अर्चितत्साधनेऽपि भक्तिशब्दो व्यपदिश्यते यथा- “श्रवणं कीर्तनं
विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ इति
पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणे” ति ।

तत्र श्रवणं नाम- स्वधर्मस्थ भगवद्भक्तमुखाच्छ्रीकृष्णजन्मकर्मणां
तद्भक्तानां च जन्मकर्मणां सदा श्रवणम् । कीर्तनं तु- राधिकाभर्तुस्तज्जनानाञ्च
चरित्राणां कथनम्, तत्सम्बन्धिग्रन्थानां पठनं पाठनं च ।

स्मरणं नाम- वृन्दावनेन्दोर्भगवतो नामगुणचरित्ररूपाणांचिन्तनं

स्मरण करवुं.

४- पादसेवनभक्ति :- प्रगट प्रभुना यरणनी यंपी करवी.

५- अर्चनभक्ति :- समय प्राप्त उपयार द्रव्यथी पांय वधत परमेश्वरनी
पूजा करवी.

६- वंदनभक्ति :- धूण के कादवकयरानी पण गणना कया सिवाय
प्रभुना यरणमां साष्टांग प्रणाम करवा.

७- दास्यभक्ति :- अभिमाननो त्याग करी समये समये मडाप्रभुनी
सेवा परायण बनवुं.

८- सप्ताभक्ति :- द्रौपदी, अर्जुन, उद्धव वगरे भक्तोनी पेठे देड, पुत्र
परिवार, धनथी पण अधिक स्नेड श्रीहरिना स्वरूपमां राभवो.

९- आत्मनिवेदनभक्ति :- विषयोनो त्याग करी देडछन्द्रियने अंतः
करणनी वृत्ति तेमज स्वजनोने परमात्माना स्वरूपमां आधिन करवा.
पोतानी रुथिनो स्वभावनो त्याग करी परमात्मानी छंथानुसार रूडी
रीते वर्तन करवुं.

તન્મનોર્જપશ્ચ તદ્ધામ-તત્પાર્ષદાદીનામનુસ્મરણમપિ । પાદસેવનં તુ- પ્રત્યક્ષસ્ય સત્પતેર્ભગવતઃ પાદસંવાહનમ્ । અર્ચનં નામ- યથામિલિતોપચારૈઃ પञ्ચકાલં ભગવત્પૂજનમ્ । વન્દનં તુ- ભગવતઃ પુરતોઽચિન્તિતપાંસુકર્દમાદિકે ભૂમિતલે દણ્ડવત્પ્રણિપતનમ્ । દાસ્યં નામ- માનં વિહાય યથાકાલં દાસ ઇવ ભગવત્સેવાતત્પરત્ત્વમ્ । સઙ્ખ્યં તુ- દ્રૌપદ્યર્જુનાદિવદ્ધરૌ દેહસ્ત્રીપુત્રવિત્તા- દેરપ્યધિકસ્ત્રૈહઃ । આત્મનિવેદનં નામ- વિષયત્યાગપૂર્વકં દેહેન્દ્રિયાન્તઃકરણ- સ્વભાવાનાં સ્વજનાનાઞ્ચ ભગવધીનત્ત્વમ્, સ્વરુચિં ત્યક્ત્વા ભગવદ્બુચ્ચનુસારેણ તદાજ્ઞાનુવર્તનં ચ ।

એવં નવવિધસાધનરૂપભક્ત્યા ફલરૂપા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિર્ભવતિ । સા ચ કેવલં સકલજનનિશ્ચયસહેતોર્ધૃતદિવ્યમાનુષાકૃતેર્ભગવત્શ- શ્રીવાસુદેવસ્યતદેકાન્તિકભક્તાનાં વા સઙ્ગેનોત્પદ્યતે ન ત્વન્યસાધનૈઃ ।

તદુક્તં શ્રીમદ્ભાગવતૈકાદશસ્કન્ધે ભગવતા શ્રીકૃષ્ણેનોદ્ભવં પ્રતિ-

ભક્તિની ઉત્પત્તિનો ઉપાય :- આ નવપ્રકારની સાધન- ભક્તિના અનુષ્ઠાનથી તેમના ફળસ્વરૂપે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ભક્તિ સમગ્ર જનોના કલ્યાણને અર્થે નરનાટ્ય ધારણ કરેલા પરમાત્માના એકાંતિક ભક્તોના સંગથી જ પ્રગટ થાય છે. અન્ય સાધનથી નહિ.

ભગવાનને વશ કરવાનું સાધન સત્સંગ :- એકાદશ સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉદ્ભવજી પ્રત્યે કહે છે ‘યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, સ્વાધ્યાય, તપ, ત્યાગ, ઈષ્ટપૂર્તકર્મ, દાન, દક્ષિણા, વ્રત, યજ્ઞ, વેદ, તીર્થ, નિયમ કે યમ વગેરે અનેક સાધનો મને વશ કરી શકતાં નથી. પરંતુ સર્વ આસક્તિનાં બંધનો તોડનાર સત્સંગથી હું વશ થાઉં છું.’

‘સત્સંગથી જ દૈત્યો, યાતુધાનો, પક્ષીઓ, મૃગલાંઓ, ગન્ધર્વો અપ્સરાઓ, નાગદેવતા, સિદ્ધો, ચારણો, ગુહ્યો અને વિદ્યાધરો, ચારેવર્ણના નરનારીઓ રાજસ તામસ પ્રકૃતિના હોવા છતાં તે તે યુગમાં મારી પરમ પદવીને પામ્યા છે.’

‘ત્વષ્ટાપુત્ર વૃત્રાસુર અને કયાધુપુત્ર પ્રહ્લાદ, નારદના સંગથી મને

“ન રોધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ એવ ચ । ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો નેષ્ટાપૂર્તં ન દક્ષિણા ॥ વ્રતાનિ યજ્ઞાશ્ચન્દાંસિ તિર્થાનિ નિયમા યમાઃ । યથાવરુન્ધે સત્સઙ્ગઃ સર્વસઙ્ગપહો હિ મામ્ ॥ સત્સઙ્ગેન હિ દૈતેયા યાતુધાનાઃ યગા મૃગાઃ । ગન્ધર્વાપ્સરસો નાગાસ્સિદ્ધાશ્ચારણગુહ્યકાઃ ॥ વિદ્યાધરા મનુષ્યેષુ વૈશ્યાશ્શૂદ્રાસ્ત્રિચોઽન્ત્યજાઃ । રજસ્તમઃપ્રકૃતયસ્તસ્મિસ્તસ્મિન્ યુગેઽનઘ ! ॥ બહવો મત્પદમ્પ્રાપ્તાસ્ત્વાષ્ટ્રકાયાધવાદયઃ । વૃષપર્વા બલિર્બાળો મયશ્ચાથ વિભીષણઃ ॥ સુગ્રીવો હનુમાનૃક્ષો ગજો ગૃધ્રો વણિક્વપથઃ । વ્યાધઃ કુબ્જા વ્રજે ગોપ્યો યજ્ઞપત્યસ્તથાપરે ॥ તે નાધીતશ્રુતિગણા નોપાસીતમહત્તમાઃ । અવ્રતાતમ્પસસ્ત્સઙ્ગાન્મામુપાગતાઃ ॥ સત્સઙ્ગલબ્ધયા ભક્ત્યા મયિ માં ય ઉપાસિતા । સ વૈ મે દર્શિતં સદ્ધિરઞ્જસા વિન્દતે પદમ્” ॥ ઇતિ ॥

સપ્તમસ્કન્ધે ચ- “દેવોઽસુરો મનુષ્યો વા યક્ષો ગન્ધર્વ એવ ચ । ભજન્મુકુન્દચરણં સ્વસ્તિમાન્ સ્વાદ્યથા વયમ્ ॥ નાલં દ્વિજત્વં દેવત્ત્વમૃષિત્વં

પામ્યા છે.’ વૃષપર્વા, બલિ, બાણાસુર, મયદાનવ, વિભીષણ, સુગ્રીવ, હનુમાન, જાંબુવાન, ગજેન્દ્ર, ગીધ, વણિક, તુલાધાર, વ્યાધ, કુબ્જા, વ્રજાંગના, ઋષિપત્ની વગેરે શ્રુતિશાસ્ત્ર ભણ્યા નહોતા, મહાપુરુષોને સેવ્યા નહોતા, વ્રત, જપ, તપ પણ કર્યાં ન હતાં, છતાં માત્ર સત્સંગથી જ મને પામ્યા છે.

એ હેતુથી સત્સંગ સાધનથી પ્રાપ્ત થયેલ ભક્તિના માધ્યમથી સાક્ષાત્કાર પામેલ મારું પદ સહેલાઈથી પામે છે.

સપ્તમસ્કંધમાં પ્રહ્લાદ કહે છે :- હે બાલમિત્રો ! દેવ, અસુર, યક્ષ, ગન્ધર્વ વગેરે ગમે તે યોનિમાં જન્મેલા હોવા છતાં તેઓ જો મુકુંદ ભગવાનના ચરણની સેવા કરે તો અવશ્ય સુખી થાય છે.

‘પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવા માટે માત્ર વિપ્રત્વ, દેવત્વ, કે ઋષિત્વ પણ પુરતું નથી. બહુ જ્ઞાન પણ પર્યાપ્ત નથી. ભગવાન માત્ર વિશુદ્ધ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે.’

ગીતામાં ભગવાન કહે છે :- હું વેદ, તપ, દાન, પૂજા વગેરે સાધનોથી જેવો પ્રત્યક્ષ નયનગોચર થતો નથી તેવો અનન્યભક્તિથી થાવું

વા સુરાત્મજા: ! પ્રીણનાય મુકુન્દસ્ય ન વૃત્તં ન બહુજ્ઞતા ॥ ન દાનં ન તપો નેજ્યા
ન શૌચં ન વ્રતાનિ ચ । પ્રીયતેઽમલયા ભક્ત્યા હરિરન્યદ્વિઙ્મ્બનમ્” ॥ इत्यादि ।

ગીતાયાં ચ- “નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા । શક્ય એવંવિધો
દ્રઘ્નું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ! ।
જ્ઞાતું દ્રઘ્નુચ્ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટુચ્ચ પરન્તપે” ઇતિ ॥ ૧-૧-૨ ॥
નન્વેવમ્ભૂતભક્તે: કિં ફલમિત્યત આહ-

સૂત્ર. તત્સંસ્થસ્યામૃતત્ત્વોપદેશાત્ ॥ ૧-૧-૩ ॥

ભા૦ તસ્મિન્ પરમેશ્વરે સંસ્થા સમ્યક્સ્થિતિર્ગાઢાનુરાગાવસ્થિતિ-
ર્ભક્તિરિતિ યાવત્ । સા યસ્યાસ્તીતિ તત્સંસ્થ: । એવમ્ભૂતસ્યા
મૃતત્ત્વોપદેશાત્ । તથા ચ શ્રૂયતે- “બ્રહ્મસંસ્થોઽમૃતત્ત્વમેતી” તિ ।

ધું. એકાંતિક ભક્તિથી જાણવા, નિહાળવા ને પ્રવેશવા શક્ય બનું ધું. આ
પ્રકારે ભક્તિનો અતિશય વિશેષ છે.

સૂત્ર - ૩

સૂત્ર ભૂમિકા:- પૂર્વના સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલ ભક્તિની ફલપ્રાપ્તિ
દર્શાવે છે શાંડિલ્યમહર્ષિ આ સુત્રમાં.

સૂત્ર :- તત્સંસ્થસ્યામૃતત્ત્વોપદેશાત્ ॥ ૧-૧-૩ ॥

પદચ્છેદ :- તત્ સંસ્થસ્ય અમૃતત્ત્વસ્ય ઉપદેશાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં અનુરાગથી વર્તનાર
ભક્તને અમૃતસ્વરૂપ મુક્તિનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ભક્તિનું ફળ :- પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં ગાઢ
અનુરાગની સ્થિતિને પામેલા ભક્તને અમૃતસ્વરૂપા મુક્તિની પ્રાપ્તિ
થાય છે.

શ્રુતિનું પ્રમાણ :- પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં અવિચળરૂપે વર્તનાર
અમૃતરૂપા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

અયમ્ભાવ:- રાજા યથા પ્રિયતમાય પુત્રાય સ્વવૈભવમખિલં દદાતિ, ભગવાન-
પીત્થંભૂતાય ભક્તાય સ્વસેવાપૂર્વકમાત્મીયમખિલમપ્યૈશ્વર્યં દદાતીતિ । તદેતદુક્તં
શ્રીમદ્ભાગવતે કપિલદેવેન- “અથો વિભૂર્તિ મમ માયાવિસૃષ્ટામૈશ્વર્ય-
મષ્ટાઙ્ગમનુપ્રવૃત્તમ । શ્રિયં ચ યે ન સ્પૃહયન્તિ ભાગવર્તી પરસ્ય મે તેઽશ્નુવતે તુ
લોક” ઇતિ । હરિવાક્યસુધાસિન્ધૌ ચ- “નિષ્કામભક્તાનેતાંસ્તુ સ્વાન્તિકે
રક્ષતિ પ્રભુ: । સપ્રેમ તત્કૃતાં સેવાં પ્રીત્યૈવાઙ્ગીકરોતિ હિ ॥ અનિચ્છદ્વયોઽપિ
તેભ્યોઽસૌ મહૈશ્વર્યસુખાનિ ચ । દુર્લભાનિ સકામાનાં દદાતિ નિજધામનિ” ॥
ઇતિ ॥ ૧-૧-૩ ॥

નન્વત્ર સંસ્થાશબ્દેન તજ્ઞાનમુચ્યતે, ન તુ ભક્તિરિત્યાશઙ્કામનૂદ્ય
પરિહરતિ-

રાજકુમારન્યાય :- સુત્રનો અભિપ્રાય :- જેમ ચક્રવર્તિ સમ્રાટ
મહારાજ પોતાના રાજકુમારને સમગ્ર વૈભવ પ્રદાન કરે, એ જ ન્યાયે ભગવાન
પણ પોતામાં ગાઢ અનુરાગી ભક્તને સેવા ને ઐશ્વર્ય અર્પણ કરે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં કપિલ ભગવાન કહે છે, ‘મારી માયા રચિત
સમગ્ર વિભૂતિ, અષ્ટાંગ યોગ સાથે સમગ્ર અણિમાદિ ઐશ્વર્યો, તેમજ સમગ્ર
ભુવનની લક્ષ્મીને પણ મારા એકાંતિક ભક્તો ઈચ્છતા નથી. છતાં તેઓ
મારી ઈચ્છાથી મારા દિવ્ય લોકમાં સમગ્ર ઐશ્વર્યના ભોક્તા બને છે’.

હરિવાક્યસુધાસિન્ધુગ્રંથમાં શ્રીહરિ કહે છે, ‘ભગવાન નિષ્કામી
ભક્તોને પોતાની સેવામાં સાથે રાખે છે. તેમણે કરેલી સેવાને પ્રેમપૂર્વક
અંગીકાર કરે છે. સકામ ભક્તોને દુર્લભ ઐશ્વર્યો ને સુખ નિષ્કામીજનો
ઈચ્છતા નથી. છતાં ભગવાન હઠથી પરાણે અર્પણ કરે છે.

એથી આત્યંતિકમુક્તિ - અર્થાત્ પરમાત્માની સેવા કરવારૂપ ફળની
પ્રાપ્તિ ‘ભક્તિ’ના માધ્યમથી જ થાય છે. શ્રુતિસ્મૃતિમાં તેનો ઉપદેશ કરેલો
હોવાથી. ॥ ૧-૧-૩ ॥

સૂત્ર. જ્ઞાનમિતિ ચેત્તદ્ દ્વિષતોઽપિ ॥ ૧-૧-૪ ॥

ભા૦ સંસ્થાશબ્દેન જ્ઞાનમુચ્યતે ચેત્તર્હિ દ્વિષતઃ કંસકેશિદુર્યોધન-
દન્તવક્રશિશુ-પાલાદીનામપ્યયં શ્રીકૃષ્ણો ભગવાનિતિ જ્ઞાનમસ્તિ ।

ન તુ તેષાં તસ્મિન્ સંસ્થાવ્યવહારઃ, અતસ્સંસ્થાપદસ્ય ન જ્ઞાનમાત્રમર્થઃ,
કિન્તુ ભક્તિરેવ । ચિરકારિકોપાખ્યાને સ્મર્યતે ચ- “વિમૃશ્યતે ન કાલેન
પત્યાસ્સંસ્થાવ્યતિક્રમઃ । સોઽબ્રવીચ્ચ ભૃશં તસો દુઃખેનાશ્રૂણ્યવર્તયત્” ઇતિ ॥
અત્ર સંસ્થાવ્યતિક્રમશબ્દેન ભક્તિવ્યતિક્રમ એવોક્તઃ । જ્ઞાનસ્ય તત્રાપ્રાકરણ-
કત્વેનાતદર્થત્ત્વાત્ । અત એવ લોકે રાજવિષયકજ્ઞાનસ્યો-ભયોસ્તૌલ્યેઽપિ

સૂત્ર - ૪

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- પૂર્વોક્તિ સૂત્રમાં ‘સંસ્થા’ શબ્દનો
પ્રયોગ દર્શાવ્યો. એનો અહીં ‘જ્ઞાન’ થાય છે. પરંતુ ભક્તિ નહિ. તેના
સમાધાનમાં આગળના સુત્રની પ્રવૃત્તિ કરે છે શ્રી શાંડિલ્યમહર્ષિ.

સૂત્ર :- જ્ઞાનમિતિ ચેત્તદ્ દ્વિષતોઽપિ ॥ ૧-૧-૪ ॥

પદચ્છેદ :- જ્ઞાનમ્ ઇતિ ચેત્ તત્ દ્વિષતઃ અપિ ।

સૂત્રનો અર્થ :- સંસ્થા શબ્દનો જ્ઞાન એવો અર્થ કરવામાં આવે
તો કંસશિશુપાલાદિકને પણ એ જ્ઞાન છે. (તેઓમાં) ‘આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન
છે’ તેવું જ્ઞાન તો હતું પણ ભક્તિ નહોતી તેથી ‘સંસ્થા’ એટલે ‘જ્ઞાન’ નહિ,
પરંતુ ‘ભક્તિ’,

ભાષ્યાનુવાદ :- સંસ્થા શબ્દનો અર્થ :- સંસ્થા શબ્દથી ‘જ્ઞાન’
કહીએ તો દ્વેષ કરનારા કંસ, શિશુપાલ, દુર્યોધન આદિક પણ ‘શ્રીકૃષ્ણમાં
સંસ્થા છે’ એવો વ્યવહાર કરવામાં આવતો નથી તે હેતુથી ‘સંસ્થા’ શબ્દનો
અર્થ ‘ભક્તિ’ જ જાણવો. શ્રીકૃષ્ણમાં સંસ્થા એટલે કે તેમાં અનુરાગી એવો
અર્થ ઘટન થાય.

ચિરકારી ઉપાખ્યાનમાં કહ્યું છે :- ‘સમય પસાર થવા માત્રથી

રાજાનુરક્તાઃ પ્રકૃતયો રાજસંસ્થા ઇત્યુચ્યન્તે ન તુ રાજદ્વેષ્ટારઃ ॥ ૧-૧-૪ ॥

નનુ- તત્ત્વતો જ્ઞાનં ન દ્વિષતઃ । તદેવ તુ સાધનમ્, અત એવ ‘તમેવ
વિદિત્ત્વાતિમૃત્યુમેતિ” “તમેવં વિદ્વાનમૃત ઇહ ભવતિ” “બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ
ભવતિ” “બ્રહ્મવિદાન્નોતિ પરમ્” ઇત્યાદિશ્રુતીનાં સદ્ગતિરિત્યત્રાહ-

સૂત્ર. તયા જ્ઞાનાદીનામુપક્ષયાત્ ॥ ૧-૧-૫ ॥

ભા૦ સર્વત્ર મુક્તિકારણત્વેનાભિહિતાનાં જ્ઞાનવૈરાગ્યાદીનાં સાધનાનામ્ ।
તયા ભક્ત્યા નિષ્પાદિતયા । ઉપક્ષયાત્ ઉપશમાત્ । પૃથક્ફલારમ્બાનર્હત્ત્વાદિતિ
ભાવઃ । સાક્ષાન્મુક્તિકારણં ભક્તિરેવ । અયમ્ભાવઃ - જ્ઞાનવૈરાગ્યાદયો યત્ર

પત્નીનો સંસ્થા વ્યતિક્રમ થતો નથી.’ અતિ સંતપ્ત મારા પિતા એ વચન
બોલ્યા છતાં દુઃખથી તેઓ અશ્રુ સારતા હતા.’

અહીં સંસ્થા શબ્દનો અર્થ ભક્તિ થાય છે. પત્નીનો સંસ્થા વ્યતિક્રમ
એટલે ભક્તિનો વ્યતિક્રમ. અહીં જ્ઞાનનું કોઈ પ્રકરણ નથી. એથી અહીં
ભક્તિના ઉલ્લંઘનની વાત સ્પષ્ટ થાય છે. જ્ઞાનના ઉલ્લંઘનની નહિ.

લોકદૃષ્ટાંતથી સંસ્થા શબ્દનો સ્પષ્ટ અર્થ :- જેમ લોકમાં રાજાના
સ્નેહીઓ અને દ્વેષિઓને રાજાનું જ્ઞાન સરખું હોય છે. બંને ‘આ રાજવી છે’
એમ જાણે છે છતાં રાજવીને વિષે સ્નેહ ધરાવતી વ્યક્તિઓને જ ‘રાજસંસ્થ’
શબ્દથી સંબોધિત કરવામાં આવે છે. રાજદ્વેષિઓને રાજસંસ્થ કહેવામાં
આવતું નથી. માટે સંસ્થ શબ્દ સ્નેહનો બોધ કરાવનારો છે, તેથી ભગવત્
સંસ્થ-સ્નેહીને અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ કહી છે.

એ હેતુથી રાજસંસ્થ એટલે રાજાના સ્નેહી તેજ રીતે ભગવત્ સંસ્થ
એટલે ભગવાનના સ્નેહી ભક્તો. માટે સંસ્થા એટલે જ્ઞાન નહિ પરંતુ
‘ભક્તિ’ એવો અર્થ જાણવો.

સૂત્ર - ૫

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- અહીં એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે ‘દ્વેષિઓને
તાત્ત્વિક જ્ઞાન ન હતું’ એ તાત્ત્વિક જ્ઞાન જ મુક્તિનું અસાધારણ સાધન છે.

भक्तिस्तत्रानुतिष्ठन्त्येवेति तदविनाभावाद्भक्तेस्ततस्तेषामुपक्षयः । भक्तिविनाभूतेन ज्ञानेन न भक्त्युपक्षयो न्याय्य इति । तथा च श्रूयते- “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्” इति ॥

एतेन- “आत्मज्ञानादेवामृतत्वात् किं भक्त्ये” ति प्रत्युक्तम्, तस्यापि भक्त्योपक्षयात्, भक्तिरहितं हि तन्नात्यन्तपुरुषार्थाय । स्मर्यते च ततोऽप्यतिशयो भक्तेः- “नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्” इति । किञ्च “आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्थं भूतगणो हरि” रिति । “प्रायेण मुनयो राजन्नवृत्ता विधिषेधतः । नैर्गुण्यस्था

ते विषये श्रुति પણ કહે છે ‘પરમાત્માને જાણીને મૃત્યુથી પાર થાય છે’ ‘પરબ્રહ્મને જાણનાર દેહદશામાં જ અમૃત સ્વરૂપ બને છે.’ ‘બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ થાય છે.’ બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મને પામે છે. વગેરે શ્રુતિઓના માધ્યમથી ‘સંસ્થા’ શબ્દનો અર્થ ‘જ્ઞાન’ નો જ બોધ કરવામાં અધિક સુસંગત જણાય છે. તેના આક્ષેપના સમાધાનમાં અગ્નિમ સૂત્રનું અવતરણ કરે છે શ્રીશાંડિલ્ય મહર્ષિ.

સૂત્ર :- તયા જ્ઞાનાદીનામુપક્ષયાત્ ॥ ૧-૧-૫ ॥

પદચ્છેદ :- તયા જ્ઞાનાદીનામ્ ઉપક્ષયાત્

સૂત્રનો અર્થ :- ભક્તિથી જ જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિ સાધનોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

સાક્ષાત્ મુક્તિનું સાધન :- સર્વ શાસ્ત્રમાં મુક્તિના કિરણ-સ્વરૂપે વર્ણવેલ જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ સાધનોનો સિદ્ધ ભક્તિમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે. તેથી જૂદા ફળને પ્રાપ્ત કરવાની તેમાં યોગ્યતા નથી. અર્થાત્-જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિ સાધનને સાક્ષાત્ મુક્તિમાં કારણ માનવાની જરૂર નથી. ભક્તિ જ સાક્ષાત્ મોક્ષના સાધન સ્વરૂપ છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- જે પુરુષમાં ભક્તિ હોય તેમાં જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ અવશ્ય નિવાસ કરીને રહે છે. પરંતુ જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ સાધનો ભક્તિ વિના પણ રહી શકે છે. અર્થાત્ ભક્તિ જ્યાં હોય ત્યાં જ્ઞાનવૈરાગ્ય અવશ્ય હોય,

રમન્તે સ્મા ગુણાનુકથને હરે” રિતિ । “પરિનિષ્ઠિતો ઽપિ નૈર્ગુણ્યે ઉત્તમશ્લોકલીલયા । ગૃહીતચેતા રાજર્ષે ! આચ્ચાનં યદધીતવાન્” ઇતિ ચ । “તસ્માન્મદ્ભક્તિયુક્તસ્ય યોગિનો વૈ મદાત્મનઃ । ન જ્ઞાનં ન ચ વૈરાગ્યં પ્રાયઃ શ્રેયો ભવેદિહ ॥ યત્કર્મભિર્યત્તપસા જ્ઞાનવૈરાગ્યતશ્ચ યત્ । યોગેન દાનધર્મેણ શ્રેયોભિરિતરૈરપિ ॥ સર્વં મદ્ભક્તિયોગેન મદ્ભક્તો લભતેઽજ્ઞસે” તિ ॥ “વર્ણાશ્રમવતાં ધર્મ ઇષ આચારલક્ષણઃ । સ એવ મદ્ભક્તિયુતો નિઃશ્રેયસકરઃ પર” ઇતિ । “ધર્મસ્વનુષ્ઠિતઃ પુંસાં વિષ્વક્સેનકથાસુ યઃ । નોત્પાદયેદ્યાદિ રતિં શ્રમ એવ હિ કેવલમ્” ઇતિ ચ ભગવદ્ગીતાયાઞ્ચ- “બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ । સમસ્સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્” ઇતિ ।

પરંતુ જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિ જ્યાં હોય ત્યાં ભક્તિ હોય તે નિયત નથી. એકલા જ્ઞાનમાં ભક્તિનો સમાવેશ થતો નથી.

તે સંદર્ભમાં શ્રુતિ પણ કહે છે :- પરમાત્મા માત્ર પ્રવચન, મેધા, બહુશાસ્ત્ર શ્રવણ વગેરે સાધન માત્રથી જ પ્રાપ્ત થતા નથી. પરમાત્મા જેની વરણી કરે છે તે જ તેને પામી શકે છે.

આ શ્રુતિનો ભાવાર્થ પણ એજ છે. એથી આત્મજ્ઞાનથી જ અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં ભક્તિની શું વિશેષતા છે ? આ પ્રકારના આક્ષેપનો પણ અવસર રહેતો નથી. આત્મજ્ઞાન પણ ભક્તિમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. ભક્તિ રહિતનું આત્મજ્ઞાન પણ આત્યંતિક મુક્તિનું સાધન બની શકતું નથી.

સ્મૃતિગ્રંથમાં ભક્તિનો ભારોભાર વર્ણવેલ મહિમા :- રાગ દ્વેષાદિ રહિત ને કર્મની પ્રવૃત્તિને નિવારનારું આત્મજ્ઞાન પણ જો ભગવદ્ભાવ રહિત હોય તો તે લેશમાત્ર શોભતું નથી.

‘આત્મસ્વરૂપમાં રમણકરનારા અહંગ્રંથિથી પર થયેલા જ્ઞાની પુરુષો પણ નિષ્કામ ભક્તિ કરે છે. કારણ પરમાત્મામાં એ પ્રકારના ગુણો રહ્યા છે જે આત્મજ્ઞાનીઓને પણ આકર્ષે છે.’

‘વિધિનિષેધથી પર થયેલા મહર્ષિઓ ગુણાતીત સ્થિતિમાં વર્તતા

યદ્વા નન્વાત્મવિજ્ઞાનાદેવામૃતત્ત્વમ્, “તરતિ શોકમાત્મવિત્” ઇતિ શ્રુતેઃ । તદ્દેવામૃતત્ત્વાય સાક્ષાત્સાધનં ભવતિ તદેવ તુ વિચાર્યમ્, “બ્રહ્મસંસ્થોઽમૃતત્ત્વમેતી” ત્યાદિ પરિશુદ્ધાત્મસ્વરૂપસંસ્થાપરમેવ, ભક્તિપરં યદિ સ્યાદિદમન્યદ્વા તદોપકારકતયા તન્નયનં કાર્યમિત્યાશઙ્કયાહ- “તયા જ્ઞાનાદીનામુપક્ષયાત્” ઇતિ । જ્ઞાનમિહાત્મચિન્તનરૂપં જ્ઞાનં વિવક્ષિતમ્ । આદિશબ્દો દૃષ્ટાન્તવિધયા વૈરાગ્યાદિપરઃ । અત્ર સ્મૃતયઃ- પ્રદર્શિતા એવ બોધ્યાઃ । શ્રુતયશ્ચ- “જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમ્” “યમેવૈષ વૃણુતે” ઇત્યાદ્યા બોધ્યાઃ ॥ ૧-૧-૫ ॥

નનુ- ભવત્વેવં ભક્તિર્મુક્તિં પ્રતિ સાક્ષાદ્દેતુઃ, પરન્તુ ભક્તિપદેનાનુરાગ ઉચ્યત ઇત્યેતત્કથમિત્યાશઙ્કયામાહ-

હોવા છતાં પરમાત્માના ગુણાનુવાદ સાંભળવામાં તત્પર વર્તે છે.’

શુકદેવજી કહે, હે પરીક્ષિત ! ‘નિર્ગુણ સ્થિતિને પામેલો હોવા છતાં ઉત્તમશ્લોક પરમાત્માની લીલાથી મારું ચિત્ત આકર્ષાયું, તેથી જ મેં શ્રીમદ્ભાગવત ગ્રંથનો અભ્યાસ કર્યો છે.’

ભગવાન કહે છે, ‘ભક્તિમાનુ યોગીને જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિક સાધનમાં પણ પ્રીતિ થતી નથી, કારણ જે વસ્તુ કર્મ, તપ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય કે ઈતર સાધનથી પ્રાપ્ત થાય તે ભક્તિયોગના માધ્યમથી સરળતાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.’

‘વર્ણાશ્રમી મનુષ્યોને સદાચારરૂપ ધર્મ મારી ભક્તિના સંબંધથી જોડાયેલ હોય તો તે ઉત્તમ કલ્યાણ કર્તા છે. અનુષ્ઠાન કરાયેલ ધર્મ જો પ્રભુમાં પ્રેમ ન જન્માવે તો માત્ર પરિશ્રમ જ જાણવો.’

ભગવદ્ગીતા કહે છે. બ્રહ્મસ્થિને પામેલો, પ્રસન્ન ચિત્ત ધરાવતો ભક્ત ક્યારેય શોક કરતો નથી. ક્યારેય કોઈ પદાર્થોની ઈચ્છા રાખતો નથી. સમસ્ત ભૂતપ્રાણી માત્રમાં સમબુદ્ધિ રાખે છે. તેવા ભક્તને મારી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સૂત્ર અવતરણનો અન્ય અર્થ :- આક્ષેપ :- શાસ્ત્રમાં ‘આત્મજ્ઞાનથી અમૃતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે’ એ પ્રકારે કોઈ શ્રુતિમાં વર્ણવ્યું છે ‘તરતિ શોકમાત્મવિત્’ આત્મજ્ઞાની શોકથી પર થાય છે.’ એથી

સૂત્ર. દ્વેષપ્રતિપક્ષભાવાદ્રસશબ્દાચ્ચ રાગઃ ॥ ૧-૧-૬ ॥

ભાષ્ય- દ્વેષપ્રતિપક્ષભાવાત્ - દ્વેષસ્ય પ્રતિપક્ષઃ પ્રતિદ્વન્દ્વી રાગસ્તસ્ય ભાવસ્તસ્માત્ । દ્વેષપ્રતિદ્વન્દ્વી ચ પ્રીતિપ્રણયાનુરાગાદિપર્યાયકો રાગ એવ પ્રસિદ્ધો ન તુ જ્ઞાનાદિઃ । અસ્તિ હ્યયં દ્વેષ્ટા અયં ભક્ત ઇતિ દ્વેષભક્ત્યોર્મિથઃ પ્રતિપક્ષભાવેન પ્રયોગઃ । તત્ ભક્તેરાગવિશેષરૂપતા યુક્તા । રસશબ્દાચ્ચ- “રસો વૈ રસં હોવાયં લબ્ધ્વાનન્દી ભવતિ” ઇતિ શ્રુતૌ રસશબ્દેન આનન્દસન્દોહનિધિઃ પરમરસઘનમૂર્તિર્ભગવાનભિહિતઃ । તદ્દ્યુક્તસ્તસ્મિન્ રાગઃ । અતશ્ચ

આત્મજ્ઞાનને જ અમૃતસ્વરૂપા મુક્તિનું સાધન દર્શાવ્યું છે. તે હેતુથી તે સંબંધીજ વિચાર કરવો જોઈએ. ભક્તિનો નહિ. ‘બ્રહ્મસંસ્થો અમૃતત્ત્વમેતિ’ - બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પામેલો અમૃતત્ત્વને પામે છે. એ શ્રુતિમાં દર્શાવેલ ‘બ્રહ્મસંસ્થ’ નો ‘પરિશુદ્ધ આત્મસ્થિતિને પામેલો’ એ અર્થ કરવો જોઈએ. અન્ય વચનો ભક્તિરૂપ અર્થને કહેનારાં થાય તો તે ભક્તિને આત્મજ્ઞાનમાં ઉપકારી જાણવી.

આ પ્રકારના આક્ષેપનું સમાધાન આપવા આ સૂત્રનો પરિષ્કાર કરે છે શાહુલ્ય મહર્ષિ. આત્મજ્ઞાનનો પણ ભક્તિમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે. આત્મચિંતનપર જ્ઞાન પણ ભક્તિના સ્વરૂપમાં સમાય છે. પૃથક્ મુક્તિના સાધનમાં તેની આવશ્યકતા નથી.

તે વિષયમાં શ્રુતિસ્મૃતિના અનેક પ્રમાણ વચનો દર્શાવ્યાં છે. માટે ભક્તિ જ મુક્તિનું અસાધારણ સાધન જાણવું.

સૂત્ર - ૬

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- પ્રતિપક્ષી આક્ષેપ કરતાં કહે છે કે, ‘ભક્તિ મુક્તિનું સાધન છે’ એ અમને સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ ભક્તિનો અનુરાગ શબ્દથી શા માટે સ્વીકાર કરી શકાય ? તેના સમાધાનમાં અગ્નિમ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરે છે મહર્ષિ...

સૂત્ર :- દ્વેષપ્રતિપક્ષભાવાદ્રસશબ્દાચ્ચ રાગઃ ॥ ૧-૧-૬ ॥

પદચ્છેદ :- દ્વેષપ્રતિપક્ષભાવાત્ રસશબ્દાત્ ચ રાગઃ ।

ભક્તેરાગરૂપતા । ઉપાદેયશ્રાવ્યં રાગઃ, હેયસ્તુ અપરઃ, યોડ્યમનાત્મન્યાત્માભિ-
માનેનૈવારસ્યે રસ્યતાભ્રમેણ જાતઃ । તદુક્તં હરિવાક્યસુધાસિન્ધૌ- “બોધ્યા
ભક્તાસ્તુ રસિકાસ્ત એવ જગતીતલે । યેષાં કૃષ્ણોતરાર્થેષુ રસઃ ક્વપિ ન
સમ્ભવેત્ ॥ કૃષ્ણસમ્બન્ધવત્યેવ શબ્દે યસ્ય રુચિર્ભવેત્ । ન તદ્વિન્ને સ્ત્રયાદિશબ્દે
સ સત્યો રસિકો મતઃ ॥ કૃષ્ણસમ્બન્ધિસંસ્પર્શ એવ યસ્ય રુચિર્ભવેત્ । ન
ત્વહિસ્પર્શવત્સ્ત્રયાદિસ્પર્શે સ રસિકો હિ સન્ ॥ કૃષ્ણસમ્બન્ધિરૂપેક્ષારુચિરેકૈવ
યસ્ય ચ । ન તુ સ્ત્રયાદિદિદૃક્ષા સ્યાત્ સ ભક્તો રસિકોડસ્તિ સન્ ॥
કૃષ્ણાર્પિતાન્નાસ્વાદે સ્યાદ્રુચિરેકૈવ યસ્ય ચ । ન તદન્યરસાસ્વાદે સ એવ રસિકો

સૂત્રનો અર્થ :- દ્વેષનો વિરોધી અને રસશબ્દથી અનુરાગને ભક્તિ કહેવાય છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- રાગ અને ભક્તિની એકાર્થતા :- દ્વેષનો વિરોધી એવો જે રાગ તેને ભક્તિ કહેવાય છે.

લોકમાં દ્વેષના વિરોધી પ્રીતિ, પ્રણય, અનુરાગ વગેરે પર્યાય શબ્દથી બોધ થતો રાગ શબ્દ જ ભક્તિનો વાચક છે. પરંતુ જ્ઞાન નહિ.

લોકમાં ‘આ દ્વેષિ છે.’ ‘આ ભક્ત છે’ આ પ્રકારે દ્વેષ અને ભક્તિ શબ્દનો પરસ્પર વિરોધાભાસ તરીકે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. એથી ભક્તિને એક પ્રકારનો અનુરાગ જ કહ્યો છે.

શ્રુતિની સાક્ષી :- શ્રુતિ કહે છે ‘પરમાત્મા રસરૂપ છે’ રસસ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી જીવ મહાનંદી બને છે.

સ્વીકારકરવા યોગ્ય રાગ :- આ શ્રુતિમાં રસશબ્દથી આનંદરૂપ મહા નિઝરણાના નિધિ પરમ રસઘનમૂર્તિ ભગવાન કહ્યા છે. તેમના સ્વરૂપમાં રાગ જન્મે તે યોગ્ય છે. એથી ભક્તિને અનુરાગ કહેવાય છે. રસ સ્વરૂપ મૂર્તિમાં જન્મેલો રાગ જ અનુરાગ છે. એ જ ભક્તિ છે. આ પ્રકારનો રાગ જ સ્વીકાર્ય છે. દેહાત્મબુદ્ધિથી અરસ્ય પદાર્થોમાં જન્મેલો રાગ ત્યાજ્ય છે. જે અરસ્ય પદાર્થોમાં રસ્યતાની ગ્રાહ્યબુદ્ધિના ભ્રમથીસર્જાયો છે. પરમાત્મા સિવાયના પદાર્થો અરસ્ય પદાર્થો છે. તેમાં

હિ સન્ ॥ કૃષ્ણનિર્માલ્યપુષ્પાદિઘ્રાણે યસ્ય રુચિર્ભવેત્ । ન ત્વન્યસૌરભઘ્રાણે
સ સત્યો રસિકો મતઃ । એવં ભાગવતાન્ પચ્ચ વિષયાન્ પ્રાપ્ય મોદતે । યથા
તથેતરાર્થાપ્ત્યા હૃષ્યેત્સ તુ મતોડધમઃ” ॥ ૧-૧-૬ ॥

એવં ભૂતા ભક્તિઃ સત્સન્નલબ્ધભગવત્કૃપાસાધ્યેતિ જ્ઞાપયિતું
ક્રિયાસાધ્યા નેત્યાહ-

સૂત્ર. ન ક્રિયા, કૃત્યનપેક્ષણાત્ જ્ઞાનવત્ ॥ ૧-૧-૭ ॥

ભા૦ સા ભક્તિ, ક્રિયા, કેવલત્રિવર્ગપ્રાપકનિત્યનૈમિત્તિકકર્માનુષ્ઠાન-

રસરૂપતાનો આનંદ માની ગ્રાહ્ય બુદ્ધિ કરવી એ એક પ્રકારનો ભ્રમ છે. તેથી તેવો રાગ ત્યાજ્ય છે.

સાચો રસિક ભક્ત :- શ્રીહરિવાક્યસુધાસિન્ધુ ગ્રંથમાં :- શ્રીહરિ કહે ‘આ પૃથ્વી પર મારો સાચો ભક્ત તે છે જેને ભગવાન વિના બીજા પદાર્થોમાં રસ જણાય નહી. ભગવત્ સંબંધિ શબ્દમાં જ રુચિ જન્મે. તેવિના અન્ય શબ્દમાં નહિ. તેને સાચો રસિક ભક્ત જાણવો.’ ભગવાન સંબંધિ સ્પર્શ કરવામાં જ રુચિ જન્મે, પરંતુ સ્ત્રીઆદિનો સ્પર્શ કરવામાં કાળા નાગના સ્પર્શમાં જેવો ભય પામે તેવો ભય લાગે. તેને સાચો રસિક ભક્ત જાણવો. ભગવાન સંબંધી રૂપને જ જોવા ઈચ્છે પરંતુ સ્ત્રી આદિકના રૂપને નહિ. તે સાચો રસિક ભક્ત. ભગવાનને નિવેદિત કરેલા નૈવેદ્યમાં જ રુચિ જન્મે, પરંતુ અન્ય રસાસ્વાદમાં નહિ. ભગવાનને ચડાવેલ પુષ્પાદિકની જ સુગંધ ઈચ્છે, અન્ય નહિ. તે સાચો રસિક ભક્ત.

ખોટો રસિક ભક્ત :- એ રીતે ભગવત્ સંબંધી પંચ વિષયોને પામી આનંદ અનુભવે પરંતુ જગત્ સંબંધિ પંચ વિષયમાં જો આનંદ પામે તો તેને ખોટો રસિક ભક્ત જાણવો.

આ પ્રકારે ભક્તિ અને અનુરાગ બંને એક અર્થનો બોધ કરાવતા શબ્દો છે.

સૂત્ર - ૭

સૂત્ર ભૂમિકા :- પૂર્વસૂત્રમાં દર્શાવેલ ભક્તિ સત્સંગના માધ્યમથી

પૂર્વકવિહિતયજ્ઞાદિક્રિયા, તયા સાધ્યા ન ભવતિ । કૃતઃ ?

કૃત્યનપેક્ષણાત્, ભક્તેરીદૃઢ્યપેક્ષાભાવાત્ । કિન્તુ ભગવદારાધન-
રૂપતયા ક્રિયમાણક્રિયાપેક્ષત્વાત્ । કેવલક્રિયાયાઃ ત્રિવર્ગસમ્પાદકતયા
સાન્તફલજનકત્વાત્ । સત્સઙ્ગલબ્ધભગવદારાધનરૂપક્રિયાયાસ્તુ
ભક્ત્યુત્પાદનદ્વારા મુક્તિજનકત્વાત્ । ક્રિયાસાધ્યા ન ભવતિ । તદુક્તં સ્કાન્દે
વાસુદેવમાહાત્મ્યે સ્કાન્દેન સાવર્ણિ પ્રતિ- “વાસુદેવઃ પરમ્બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણઃ
પુરુષોત્તમઃ । દેવોઽકામૈસ્સકામૈશ્ચ પૂજ્યો મુક્તૈર્નૈરપિ ॥ દ્વિજાતીનાં ચાશ્રમાણાં
સ્ત્રીશૂદ્રાદેશ્ચ સર્વથા । સ્વસ્વધર્મૈરેષ એવ તોષણીયોઽસ્તિ ભક્તિતઃ ॥
તસ્માત્કર્માર્ચિલમપિ દૈવં પિત્ર્યં ચ સર્વદા । તત્પ્રીત્યા એવ કર્તવ્યં વેદોક્તં ચ
યથોચિતમ્ ॥ સુખાપ્તયે નૃભિર્યદ્યત્કર્માત્ર ક્રિયતે શુભમ્ । અપિ સ્વનુષ્ટિતં
તચ્ચેત્કૃષ્ણાસમ્બન્ધર્વર્જિતમ્ ॥ તદા ક્ષયિષ્ણવલ્પફલં જ્ઞેયં તચ્ચ ગુણાત્મકમ્ ।

પ્રસન્ન થયેલા પરમાત્માની કૃપાથી જ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારના
પ્રયત્નથી સાધ્ય નથી. એ વસ્તુનો બોધ આપવા આગળનું સૂત્રાવતરણ કરે
છે શ્રીમહર્ષિ.

સૂત્ર :- ન ક્રિયા, કૃત્યનપેક્ષણાત્ જ્ઞાનવત્ ॥ ૧-૧-૭ ॥

પદચ્છેદ :- ક્રિયા ન, કૃતિ અનપેક્ષણાત્ જ્ઞાનવત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ભક્તિ કોઈ ક્રિયા સાધ્ય નથી. જ્ઞાનની પેઠે તેને
પણ કોઈ પ્રકારના પ્રયત્નની અપેક્ષા નહિ હોવાથી.

ભક્તિ ક્રિયા સાધ્ય નહિ પરંતુ ભગવદ્કૃપા સાધ્ય :-

ભાષ્યાનુવાદ :- ભક્તિ માત્ર ત્રિવર્ગને પ્રાપ્ત કરાવનાર નિત્ય
નૈમિત્તિક કર્માનુષ્ઠાન સાથે વિધાન કરેલા યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાથી સાધ્ય નથી.
કારણ ભક્તિને કોઈપણ પ્રકારના કર્મની અપેક્ષા નથી. તેની સિદ્ધિ માટે
માત્ર ભગવદ્ આરાધનરૂપ કર્મની અપેક્ષા છે. કેવળ યજ્ઞાદિ કર્માનુષ્ઠાન
ધર્મ, અર્થ ને કામરૂપ ત્રિવર્ગની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત છે. તેથી જ નાશવંત ઈળ
આપનાર છે. એ ઈળનો અવધિ છે. જ્યારે સત્સંગના માધ્યમથી થતી
ભગવદ્ આરાધનરૂપ ક્રિયા ભક્તિની ઉત્પત્તિ દ્વારા મુક્તિરૂપ અનંત ઈળ

ફલવૈગુણ્યકૃત્તચ્ચાશુભદેશાદિયોગતઃ ॥ બહુવિઘ્નં ચ તત્રૂણાં નૈવ
વાઙ્ચિતસિદ્ધિદમ્ । કર્મૈતદેવ શ્રીકૃષ્ણપ્રીણનાય ક્રિયતે ચેત્ ॥ તત્સમ્બન્ધેન
તર્હૈતદ્ભવેત્સર્વં હિ નિર્ગુણમ્ । સ્વવાઙ્ચિતાદપ્યધિકં દદાતિ ફલમક્ષયમ્ ॥

અસદેશાદિસમ્બન્ધાત્તદ્વૈગુણ્યં ભવેન્ન ચ । વિઘ્નસ્તુ કોઽપિ બ્રહ્મર્ષે !
પ્રતાપાચ્ચક્રપાણિનઃ ॥ તસ્મિન્ન પ્રભવેત્ક્ષપિ તત્સ્યાદીપ્સિતસિદ્ધિદમ્ ।
યદ્યપ્યલ્પં સ્વસુકૃતં તથાપિ પરમાત્મનઃ ॥ સાક્ષાત્સમ્બન્ધતો બ્રહ્મન્ ! ભવત્યેવ
મહત્તરમ્ । યથા સ્ફુલિઙ્ગમાત્રોઽપિ વન્યકાષ્ટૌઘયોગતઃ ॥ અનિવાર્યો
ભવેદ્વાવસ્તથૈતદ્ધરિયોગતઃ । પ્રવૃત્તે વા નિવૃત્તે વા તસ્માદ્ધર્મે સ્થિતૈર્નૈઃ ॥
ઉપાસ્તવ્યો વાસુદેવસ્તત્સમ્યક્સિદ્ધિમીપ્સુભિઃ” ઇતિ ॥ તત્ર દૃષ્ટાન્તઃ- જ્ઞાનવત્ ।
જ્ઞાનં યથા કેવલક્રિયાયા સિદ્ધયતિ તથા ભક્તિરપીતિ ॥ ૧-૧-૭ ॥

ભક્તેઃ ક્રિયાસાધ્યત્વાભાવે હેત્વન્તરમાહ

આપનાર બને છે. એથી ભક્તિ યજ્ઞાદિ ક્રિયા સાધ્ય નહિ, પરંતુ ભગવદ્
આરાધના રૂપક્રિયા સાધ્ય છે.

શ્રી વાસુદેવ મહાત્મ્ય ગ્રંથમાં :- કાર્તિકસ્વામી સાવર્ણિ મુનિ
પ્રત્યે કહે છે, ‘શ્રીવાસુદેવ ભગવાન સકામને નિષ્કામ જનોથી પૂજવા યોગ્ય
છે. દેવ અને મુક્તપુરુષોથી પણ પૂજનીય છે. દ્વિજાતી, આશ્રમી, તેમજ સ્ત્રી,
શૂદ્રાદિએ પણ સ્વસ્વધર્માનુષ્ઠાન માધ્યમથી ભક્તિપૂર્વક તેમને પ્રસન્ન કરવા.’

વેદોક્ત દેવપિતૃ કર્મપણ તેમની પ્રસન્નાર્થે કરવું. આ લોકમાં જે કંઈ
સુખપ્રાપ્તિ માટે કર્માનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તે જો ભગવદ્પ્રસન્નતાર્થે ન કરે
તો તેનું ઈળ નાશવંત ને અલ્પ ઈળ આપનાર ત્રિગુણાત્મક જાણવું. અશુભ
દેશકાળાદિકના યોગથી ઈળમાં પણ ન્યુનતા પ્રાપ્ત થાય છે. બહુ વિઘ્ન સભર
હોવાથી ઈચ્છિત ઈળ આપતું નથી. અને એ જ કર્મ જો શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની
પ્રસન્નતાર્થે અનુષ્ઠાન કરે તો તેમના સંબંધયોગથી નિર્ગુણ થાય છે. અસત્
દેશકાળના યોગથી અલ્પ પણ થતું નથી. કોઈ વિઘ્ન પણ નથી. પ્રત્યુત ઈચ્છિત
ઈળ આપનાર થાય છે. પોતાનું અલ્પ સુકૃત હોવા છતાં શ્રીહરિના સંબંધથી
મહાન્ બને છે. જેમ કે એક જ અગ્નિની ચિનગારી વનના કાષ્ઠના યોગથી
મહા દાવાનલ બને છે. તેમ ભગવદ્યોગથી સુકૃત મહાન્ બને છે.

સૂત્ર. - અત એવ મુક્તેરનન્તત્ત્વમ્ ॥ ૧-૧-૮ ॥

ભા૦ યત એવ સા ભક્તિર્ભગવત્સમ્બન્ધરહિતકેવલક્રિયાસાધ્યા ન ભવત્યત એવ તત્ફલીભૂતાયા મુક્તેરનન્તત્ત્વં સમ્ભવતિ । અન્યથા મુક્તેઃ કેવલક્રિયાફલત્ત્વેન સાન્તત્ત્વં સ્યાત્ ।

વસ્તુતસ્તુ- અનેનાધિકરણેન ભક્તેઃ ક્રિયારૂપત્ત્વં પ્રતિક્ષિપ્યતે । તત્રૈવં સૂત્રયોજના- ભક્તિર્ન ક્રિયારૂપા, કૃતેઃ યત્સ્યાનપેક્ષણાત્ । જ્ઞાનવત્ । યન્નાપેક્ષતે પ્રયત્નં ન સા ક્રિયા, યથા જ્ઞાનમ્, નાપેક્ષતે ચ ભક્તિઃ પ્રયત્નમ્, ન હિ યત્નેન

એ હેતુથી પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ ધર્મના અનુષ્ઠાન દ્વારા પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરવી. જેનાથી સમગ્ર મન મનોરથ પૂર્ણ થાય છે.

એથી જેમ જ્ઞાન કેવળ ક્રિયાથી સાધ્ય નથી તેમ ભક્તિ પણ ક્રિયા સાધ્ય નથી. વર્ણાશ્રમ ઉચિત કર્માનુષ્ઠાનથી પ્રસન્ન થયેલા પરમાત્માની કૃપાથી જ ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે..

સૂત્ર - ૮

સૂત્ર ભૂમિકા :- ભક્તિ ક્રિયા સાધ્ય નથી તેમાં અન્ય કારણ દર્શાવે છે અગ્નિમ સૂત્રમાં.

સૂત્ર :- અત એવ મુક્તેરનન્તત્ત્વમ્ ॥ ૧-૧-૮ ॥

પદચ્છેદ :- અત એવ મુક્તેઃ અનન્તત્ત્વમ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ભક્તિ ક્રિયા સાધ્ય નહિ હોવાથી જ મુક્તિનું અનન્તપણું સિદ્ધ થાય છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ભક્તિ કેવળ ભગવદ્સંબંધ રહિત ક્રિયા સાધ્ય નહી હોવાથી તેના ફળ સ્વરૂપ મુક્તિનું અનન્તપણું સિદ્ધ થાય છે. જો ભક્તિ ક્રિયા સાધ્ય હોય તો મુક્તિ પણ અલ્પ ને અસ્થિર ફલવાનું સિદ્ધ થાય. કારણ ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થતો લોક નાશવંત છે. સાતિશય છે અર્થાત્ સમયની અવધિવાળા છે. ભક્તિનું ફળ અનન્ત છે. અનન્તફળની સિદ્ધિ કરાવતી ભક્તિની સિદ્ધિ માત્ર કર્મજન્ય ઘટે નહિ. તેથી ભક્તિ ભગવદ્કૃપા જન્યા છે. પ્રાપ્તિ પણ અનન્ત છે.

કશ્ચિલ્લભતે ભક્તિમ્, યતમાન એવ ચ ચેષ્ટતે । અત એવ - અક્રિયારૂપત્ત્વાદેવ તત્સાધ્યાયા મુક્તેરનન્તત્ત્વમ્સ્થિરફલત્ત્વમ્ । કર્મફલસ્ય હિ સાન્તત્ત્વં શ્રૂયતે- “નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન” ઇતિ ॥ ૧-૧-૮ ॥

એવં ભક્તેઃ ક્રિયાસ્વરૂપત્ત્વં નિવાર્ય જ્ઞાનસ્વરૂપત્ત્વમપિ નિવારયતિ-

સૂત્ર. - તદ્વતશ્ચ પ્રતિપત્તિશબ્દાન્ન જ્ઞાનમિતરપ્રતિપત્તિવત્ ॥ ૧-૧-૯

વાસ્તવિક સ્થિતિ :- આ અધિકરણમાં એ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ ક્રિયા સાધ્ય નથી. કારણ તેમાં કૃતિપ્રયત્નની અપેક્ષા નથી. ‘જ્ઞાન’ જેમ કૃતિ સાધ્ય નથી તેજ રીતે ભક્તિ પણ પ્રયત્ન નિરપેક્ષ છે. જેમાં પ્રયત્નની અપેક્ષા ન હોય તે ક્રિયા ન કહેવાય. કારણ પ્રયત્નથી કોઈપણ ભક્તિને પામી શકતો નથી. પ્રયત્ન કરનાર જ ચેષ્ટારૂપ વ્યાપાર કરે છે. તેથી ભક્તિ ક્રિયા સાધ્ય નહિ હોવાથી મુક્તિ પણ અનન્ત ફળ આપનારી સિદ્ધ થાય છે.

કર્મસંબંધિ ફળને શ્રુતિ નાશવંત દર્શાવે છે કે ‘નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન’ ‘કર્મથી નિત્ય આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી.’

ભાવાર્થ :- વેદ શાસ્ત્રનો નિયમ છે કે ‘જે કંઈ યજ્ઞાદિ ક્રિયા સાધ્ય લોક છે તે નાશવંત ને અલ્પ ફળને આપનાર છે. તેથી ભક્તિ જો ક્રિયા જન્ય હોય તો તેનાથી પ્રાપ્ત થતા લોક પણ નાશવંત સિદ્ધ થાય.’ પરંતુ ‘ભક્તિથી પ્રાપ્ત થતા લોક સ્થિર ને અનંત ફળ આપનાર છે’ એ પ્રકારે સર્વ શાસ્ત્ર સંમત છે. કર્મફળને સાતિશય જાણીને જ અનન્ત ફળવાન લોકની પ્રાપ્તિ માટે જ પુરુષ ભક્તિની મીમાંસા કરે છે. તેનાથી તેને અનન્ત ને સ્થિર ફળ આપનારી ભક્તિનો મહિમા સમજાય છે. તેથી જ તેમાં તે પ્રવર્તે છે. વર્ણાશ્રમધર્મ ઉચિત ક્રિયાના માધ્યમથી પ્રસન્ન થયેલા પરમાત્મા ભક્તિ પ્રદાન કરે છે, ને તે ભક્તિથી પરમાત્માના સ્વરૂપને પામે છે. તેથી ભક્તિ ભગવદિકૃપા સાધ્ય છે. ક્રિયા સાધ્ય નથી ક્રિયા માત્ર અંતઃકરણની શુદ્ધિનું સાધન છે. અનન્ત સ્થિર મુક્તિનું સાધન નથી.

इति श्रीभक्तिमीमांसाशास्त्रस्य श्रीशाण्डिल्यमुनिप्रणीतस्य
भक्तिसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ १-१ ॥

भक्तिज्ञानं न भवति तत्र हेतुः- तद्वतः प्रतिपत्तिशब्दात् । “बहूनां
जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवः

सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः” इति ॥ नाल्पसङ्ख्यासंख्यातानां
पुण्यजन्मनां फलमिदं यद्देहत्रयविलक्षणं निजात्मानं प्रकाशैकरसरूपाक्षर-
ब्रह्मात्मना विभाव्य “ भगवत्सेवकोऽहं भगवांश्चासंख्येयैः कल्याणगुणैः
परतरोऽत्यन्तविलक्षणः सेव्य” इति ज्ञानवान् भूत्वा वासुदेव एव मम परमं

सूत्र - ९

सूत्र ભૂમિકા :- પૂર્વના સુત્રમાં ભક્તિ ક્રિયા સાધ્ય નથી એ
સિદ્ધ કર્યા પછી ‘ભક્તિ’ જ્ઞાન સ્વરૂપા પણ નથી એમ આ સૂત્રમાં સાબિત
કરે છે શાંડિલ્ય મહર્ષિ.

સૂત્ર :- તદ્વતશ્ચ પ્રતિપત્તિશબ્દાન્ જ્ઞાનમિતરપ્રતિપત્તિવત્ ॥ ૧-૧-૧ ॥

પદચ્છેદ :- તદ્વતઃ પ્રતિપત્તિ શબ્દાત્ ન જ્ઞાનમ્ ઇતરપ્રતિપત્તિવત્

સૂત્રનો અર્થ :- જ્ઞાનવાન પુરુષને માટે પણ શરણાગતિ
સ્વીકારવાનું શાસ્ત્ર વચન છે. ઈતર દેવતાઓની શરણાગતિની જેમ.

ભાષ્યાનુવાદ :- ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર કહે છે. હે અર્જુન!
અનેક જન્મ સુધિ સાધના કરી જ્ઞાની પુરુષ મને પામે છે. મારો આશ્રય કરે છે.
‘ભગવાન વાસુદેવ જ સર્વસ્વ છે’ આ પ્રકારે માનનાર મહાત્માઓ દુર્લભ છે.

પુણ્યવાન પુરુષોનું સદ્ભાગ્ય :- ત્રણ શરીરથી વિલક્ષણ
પોતાના આત્મસ્વરૂપને પ્રકાશ સ્વરૂપ અક્ષરબ્રહ્મની ભાવના કરીને ‘હું
ભગવાનનો સેવક છું’ પરમાત્મા અનન્ત કલ્યાણકારી ગુણગણના નિધિ
છે, સર્વથી શ્રેષ્ઠ ને વિલક્ષણ સ્વરૂપ છે. આ પ્રકારે જાણી તેમને જ પરમ
પ્રાપ્ય અંતે પામવા યોગ્ય ને પ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ જાણે છે. આ પ્રકારની
ભાવનાથી મારી ઉપાસના કરનાર મહાત્માઓ બહુ વિરલા જ હોય છે.

प्राप्यं प्रापकञ्चान्यदपि यन्मनोरथवर्ति स एव मम तत्सर्वमिति मां यः प्रपद्यते
स महात्मा महामना दुर्लभतरो लोक इति श्रीभगवद्वाक्ये ज्ञानवतो
भक्तिप्रतिपत्तिश्रवणात् । ज्ञानवतो भक्तिप्रतिपत्तिश्रवणेन
ज्ञानभक्त्योर्भेदोऽवधार्यते । अतो भक्तिज्ञानं न भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह-
इतरप्रतिपत्तिवदिति । तथा च - “कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः”
इत्यादौ देवतान्तरप्रतिपत्तिनिन्दामुखेन भगवत्प्रतिपत्तिस्तवने
कामादिहृतज्ञानत्वलक्षणात्प्रयोजकाद्धर्मात्प्रयोज्यभूताया

देवतान्तरानुरक्तिलक्षणाया देवतान्तरभक्तेर्भेदोऽवधार्यते । तथात्रापि
प्रयोजकीभूतात्स्वात्मपरमात्मज्ञानात्तद्भक्तिरूपा तत्प्रतिपत्तिर्भिन्नत्वेनावधार्यत
इत्यर्थः । अत एवोक्तं गीतायाम्- “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति।

બહુ જન્મના પુણ્યથી જ આ પ્રકારની ભાવના ઉદ્દિત થાય છે.

આ પ્રકારે ગીતામાં જ્ઞાનવાન પુરુષને પણ ભક્તિ શરણાગતિ
સ્વીકારવાનું વચન છે. તેથી ભક્તિ ને જ્ઞાન બંને ભિન્ન છે.

દષ્ટાંતના માધ્યમથી :- ગીતામાં ભગવાન કહે છે, ‘અનેક
મનોરથથી વિનાશ પામેલ જ્ઞાનવાન પુરુષો ઈતર દેવતાઓની શરણાગતિ
સ્વીકારે છે.’ આ વચનમાં કામક્રોધાદિકથી જ્ઞાનનો વિનાશ અને ઈતર
દેવતાઓની શરણાગતિ એમ બંને ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે. તેજ રીતે જ્ઞાન
અને શરણાગતિનો ભેદ સ્પષ્ટ છે.

એજ વસ્તુને ગીતાકાર વર્ણવતા કહે છે. બ્રહ્મસ્થિતિને પામેલો પ્રસન્ન
ચિત્તવાળો પુરુષ પ્રિય વસ્તુના વિયોગથી શોક પામતો નથી. ને પ્રિય પદાર્થની
પ્રાપ્તિથી હર્ષ પામતો નથી. સર્વમાં સમ ભાવ રાખનારો છે. તેથી મારી પરમા
ભક્તિને પામે છે.

આત્મજ્ઞાનીઓના આકર્ષણનું કેન્દ્ર :- શ્રીમદ્ભાગવતમાં
પણ - ‘આત્મજ્ઞાની ને અહં મમત્વ ગ્રંથિથી પર થયેલા પુરુષો નિષ્કામ
ભક્તિ કરે છે. કારણ પરમાત્મા મહાગુણના નિધિ છે.’ તેથી સહજ તેના

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्”

इति श्रीमद्भागवते च- “आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकी भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरि” रिति ॥ १-१-१ ॥

इति श्री परभक्तिसमाराध्यभगवत्सहजानन्दपरमानुग्रहपात्रभूत-
सकळविद्वज्जनसाधुजनपूजितसद्गुरुवर्य श्रीनित्यानन्दमुनिप्रणीते
भक्तिसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ १-१ ॥

गुणानुवाद थઈ જાય છે.

એથી ભક્તિ અને જ્ઞાન બંને અલગ અલગ તત્ત્વો સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રકારે પરમ ભક્તિ સમારાધ્ય શ્રી સહજાનંદ સ્વામીના
પરમકૃપાપાત્ર મહાવિદ્વાન સંત શિરોમણી શ્રી નિત્યાનંદસ્વામી વિરચિત
ભક્તિસૂત્ર ભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયનું પ્રથમ આહ્નિક સમાપ્તમ્.

द्वितीयमाह्निकम्

भक्तप्राणप्रियं भक्तवत्सलं भक्तशेवधिम् ॥

राधेवानन्यभावेन ध्यायेऽहं धर्मनन्दनम् ॥१॥

एवं प्रथमभाध्यायस्य प्रथमाह्निके सत्सम्प्रदायाधिगत्तात्म-
परमात्मज्ञानस्य वेदोदितभगवदाज्ञारूपस्ववर्णाश्रमोचितकर्मानुष्ठान-
निर्दग्धाशेषकल्मषतया नितान्तनिर्मलान्तःकरणस्य जितेन्द्रियस्य
भगवदितरवस्तुसञ्जातवैराग्यस्य परमैकान्तिकस्य भक्तस्य प्राप्या परा
भक्तिरभिहिता । तत्प्राप्यं फलञ्चाभिहितम् । तदितरनिःश्रेयससाधनानां
ज्ञानादीनां तदन्तर्भावश्चोक्तः ।

अथ द्वितीयाह्निक एतदेव स्पष्टीकरोति -

ननु- भवतु नाम भुक्तौ भक्तेरुपयोगः । किन्तु साङ्ख्ययोगयोरपि
तत्रोपयोगः क्वचिच्छूयते । एवं सति किं भक्तेस्साङ्ख्याद्यपेक्षा ? साङ्ख्यादेर्वा

आह्निक - :- २

सूत्र :- १

भंगलायરણ :- ભક્તજનોના પ્રાણપ્રિય, ભક્તવત્સલ અને
ભક્તજનોના મહાનિધિ સ્વરૂપ ધર્મનંદન ભગવાન શ્રીહરિનું રાધારમાની
પેઠે હું અનન્ય ભાવથી ધ્યાન ધરું છું.

पूर्वभूमिका :- પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ આહ્નિકમાં સત્સંપ્રદાય
પ્રાપ્ત પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ધરાવતા, તેમજ વેદવિહિત ભગવદ્
આજ્ઞારૂપ વર્ણાશ્રમ ધર્મ ઉચિત કર્માનુષ્ઠાનથી ભસ્મ વાસનાથી વિશુદ્ધ
અંતઃકરણવાળા, જિતેન્દ્રિયને વિતરાગી ભક્તને પામવા યોગ્ય પરાભક્તિ
અને તેનાથી પ્રાપ્ત થતાં અનન્ત ફળનું નિરૂપણ કર્યું. તેમજ ભક્તિ સિવાયના
જ્ઞાનાદિ કલ્યાણકારી સાધનનો ભક્તિમાં જ અંતર્ભાવ નિરૂપિત કર્યો.

આ દ્વિતીય આહ્નિકમાં એ જ વસ્તુની સ્પષ્ટતા કરે છે શાંડિલ્યમહર્ષિ.
સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- ભક્તિ મુક્તિનું સાધન છે. પરંતુ કોઈ કોઈ જગ્યાએ

ભક્ત્યેપેક્ષેત્યત્રાહ- સેતિ ।

સૂત્ર. સા મુખ્યેતરાપેક્ષત્ત્વાત્ ॥ ૧-૨-૧ ॥

સા- પ્રથમાહ્નિકે ડનુરક્તિત્ત્વેનોક્તા ભગવદ્ભક્તિઃ મુખ્યા મુક્તિસાધનત્વેનોદિતેષુ સાઙ્ઘ્યયોગાદિષુ પ્રધાનીભૂતા । કુતઃ ? ઇતરાપેક્ષત્ત્વાત્ ઇતરેષાં સાઙ્ઘ્યયોગાદીનાં ભક્ત્યેપેક્ષત્ત્વાત્ ॥ ૧-૨-૧ ॥

કુત એવમિત્યત આહ-

સૂત્ર - પ્રકરણાચ્ચ ॥ ૧-૨-૨ ॥

પ્રકરણાચ્ચેદં ભક્તેરેવ । તથા ચ કઠવલ્લ્યામ્- “નાયમાત્મા પ્રવચનેન સાંખ્ય અને યોગને પણ મુક્તિના સાધનરૂપે નિરૂપણ કર્યા છે. તેથી ભક્તિને તેની અપેક્ષા રહે છે કે સાંખ્યયોગને ભક્તિની અપેક્ષા રહે છે ? એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્રનું અવતરણ કરે છે શ્રી મહર્ષિ.

સૂત્ર :- સા મુખ્યેતરાપેક્ષત્ત્વાત્ ॥ ૧-૨-૧ ॥

પદચ્છેદ :- સા મુખ્યા ઇતર અપેક્ષત્ત્વાત્

સૂત્રનો અર્થ :- મુક્તિના સાધનમાં ભક્તિ જ મુખ્ય છે. સાંખ્ય યોગાદિ સાધનને ભક્તિની અપેક્ષા રહે છે માટે.

ભાષ્યાનુવાદ :- પ્રથમ આહ્નિકમાં અનુરાગ સ્વરૂપે વર્ણવેલી ભક્તિ જ મુક્તિના સાધન તરીકે નિરૂપેલ સાંખ્યયોગાદિ સાધનોમાં મુખ્ય છે. કારણ ઈતર સાંખ્યાદિ સાધનોને ભક્તિની અપેક્ષા છે. તે હેતુથી ભક્તિને જ મુખ્ય સાધન જાણવું.

સૂત્ર :- ૨

સૂત્ર ભૂમિકા :- ભક્તિનું જ મોક્ષ સાધનમાં પ્રધાનપણું શા માટે ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં આગળનું સૂત્ર..

સૂત્ર :- પ્રકરણાચ્ચ ॥ ૧-૨-૨ ॥

પદચ્છેદ :- પ્રકરણાત્ ચ ।

સૂત્રનો અર્થ :- આ પ્રકરણ ભક્તિનું નિરૂપણ કરનારું છે માટે

લભ્યો ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન । યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનું સ્વામ્” ઇતિ । તથા મુણ્ડકે- “આત્મક્રીડ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાનેષ બ્રહ્મવિદાં વરિષ્ઠ” ઇતિ ચ । પ્રકરણાચ્ચ પરમાત્મનઃ- “અણોરણીયાન્મહતો મહીયાન્” । “યસ્ય બ્રહ્મ ચ ક્ષત્રજ્ઞોભે ભવત ઓદનઃ” । “યઃ સેતુરીજાનાનામક્ષરં બ્રહ્મ યત્પરમ્” । “તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્” । “ભયાદસ્યાગ્નિસ્તપતિ” ઇત્યાદિ । “અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષો મધ્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ” ઇત્યાદિ ચ ।

તથા મુણ્ડકે ચ- “જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ” ઇત્યાદિ । “સ વેદૈત્પરમં બ્રહ્મ ધામ” ઇત્યાદિ ચ । “આવિસ્સન્નિહિતં ગુહાચરં નામ મહત્પદમત્રૈતત્સર્મપિતમ્ । એજત્પ્રાણન્નિમિષચ્ચ યદેતજ્જાનથ સદસદ્વેરેણ્યં પરં વિજ્ઞાનાદ્યદ્વરિષ્ઠં પ્રજાનામ્” ।

તેની પ્રધાનતા જણાવી.

ભાષ્યાનુવાદ :- પ્રિયતમની જ વરણી :- કઠવલ્લીમાં યમરાજા નચિકેતા પ્રત્યે કહે છે, “પરમાત્મા પ્રવચન, સુક્ષ્મ મેધા, બહુ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી પમાતા નથી. એ પરમાત્મા જે પ્રિયતમ પાત્રની વરણી કરે તે આત્મા જ તેને પામી શકે છે. પરમાત્મા પ્રિયતમ પાત્રને જ પોતાની ભાગવતી તનુ અર્પણ કરે છે.”

મુંડકોપ નિષદ્માં કહ્યું છે - આત્મામાં જ રમનાર, આત્મસ્વરૂપમાં જ આનંદ માનનાર, ક્રિયાવાન-ભક્તિમાન પુરુષ જ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ બધું જ પ્રકરણ પરમાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનાર છે.

શ્રુતિ કહે છે :- ‘એ પરમાત્મા સુક્ષ્મથી પણ અતિશય સૂક્ષ્મ છે, મહાનથી પણ અતિશય મહાન છે’

‘બ્રાહ્મણાદિ શ્રેષ્ઠને અત્રિયાદિ કનિષ્ઠ સમસ્ત વિશ્વ જેનું ભક્ષ્ય છે’ ‘સર્વથી શ્રેષ્ઠ પરબ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપની ઉપાસના કરનારા ભક્તોને સેતુની માફક સામે કિનારે પહોંચાડનારા છે.’ ‘ભગવાન વિષ્ણુનું ધામ સર્વોત્તમ છે’ ‘પરમાત્મા જીવોમાં અંતર્યામિસ્વરૂપે રહ્યા છે.’

“યસ્સર્વજ્ઞસ્સર્વવિત્” ઇતિ ચ । અતશ્ચ- “તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેડ્યનાય” ઇતિ મોક્ષસાધનતયા વિહિતં વેદનમુપાસનં ભક્તિરેવેતિ ન વિરોધઃ । સ્મૃતયશ્ચ- “નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા । ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોડર્જુન ! ઇતિ । “પુરુષસ્સ પરઃ પાર્થ ! ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા” ઇતિ ચ । તથા ચોક્તં શ્રીમદ્ભાગવતે-

“દાનવ્રતતપોહોમજપસ્વાધ્યાયસંયમૈઃ ।

શ્રેયોર્ભિર્વિવિધૈશ્ચાન્યૈઃ કૃષ્ણો ભક્તિર્હિ સાધ્યતે ॥

एतदन्तस्समाम्नायो योगः सांख्यं मनीषिणाम् ।

વગેરે અનેક વિધ શ્રુતિ વાક્યો ભક્તિનાં મુખ્ય સાધનમાં પ્રમાણરૂપ છે.

મુંડકોપનિષદ્નું પ્રમાણ :- ‘ઉપાસક જ્યારે પ્રસન્ન થયેલા પરમાત્માને પોતાનાથી વિલક્ષણ સ્વરૂપે નિહાળે છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં પરમાત્માના અપહત્યાપ્મા આદિક અષ્ટ ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય છે. એ ગુણોના માધ્યમથી સાંસારિક શોકથી પર થાય છે.’ ‘ઉપાસક સર્વાધાર ને સર્વોત્તમ પરબ્રહ્મને જાણે છે.’

શ્રુતિ કહે છે :- ‘એ પરમાત્મા પ્રકાશમય છે. સર્વત્ર જોડાયેલા હોવા છતાં વિશેષપણે હૃદયગુહામાં રહ્યા છે. આત્મસ્વરૂપે સમસ્ત વિશ્વના ધારક છે. સમસ્ત સંસાર તેમાં સમાયો છે. વિજ્ઞાનધન જીવાત્માથી પણ શ્રેષ્ઠ એ પરમાત્માને આત્મ શ્રેય માટે જાણવા જોઈએ. કારણ એ ભગવાન કર્મબંધનથી પર છે.’

‘પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે, અને એક જ સમયે સર્વનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરનારા છે.’ ‘એ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને જીવ સંસારરૂપ મૃત્યુને તરી જાય છે. એમની પ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી.’

આ પ્રકારે આત્યંતિક મુક્તિના સાધનરૂપે કહેલું જ્ઞાન ને ઉપાસન બંને એક જ છે, ભક્તિસ્વરૂપ છે. તેમાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી.

સ્મૃતિ ગ્રંથની સાક્ષી :- ભગવાન ગીતામાં કહે છે, ‘હું વેદ, વિજ્ઞાન, તપ, દાન, કે પૂજાથી જેવો વશ થતો નથી, તેવો અનન્યભક્તિથી

ત્યાગસ્તપો દમસ્સત્યં “સમુદ્રાન્તા ઇવાપગાઃ” ॥ ઇતિ ચ ॥

एतदन्तः एषः स्नेहेन भगवति मनोनिरोधः, अन्तः समाप्तिः फलं यस्य सः । समाम्नायो वेदः । योगोऽष्टाङ्गः । साङ्ख्यमात्मानात्मविवेकः । त्यागस्सन्न्यासः । तपस्स्वधर्मः । दम इन्द्रियदमनम् । मार्गभेदेऽपि सर्वेषामेकस्यां भक्तौ पर्यवसाने दृष्टान्तः समुद्रान्ता आपगा नद्य इवेति श्लोकार्थः । “यं न साङ्ख्येन योगेन दानव्रततपोऽध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि” इति च “यं मां भक्त्यैव ईयुः” । इति पूर्वश्लोका-दाकर्षणीयम् । अतो भक्तिरेव मुख्या न साङ्ख्यादिः ॥ १-२-२

નનુ- દર્શને સત્યેવ સર્વકર્મક્ષયઃ શ્રૂયતે । દર્શનં ચ સાંખ્યયોગાભ્યાં સ્યાત્ । તત્ ઉપયોગસ્તયોર્મુક્તૌ ત્યાગ્યઃ । ભક્તેસ્તુ ન પ્રસન્નત્રેત્યાશક્ય પરિહરતિ ।

સૂત્ર. દર્શને ન તેન વ્યવધાનાત્ ॥ ૧-૨-૩ ॥

વશ થાઉં છું. પામી શકું છું’

શ્રીમદ્ભાગવત ગ્રંથમાં :- ‘દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ વગેરે અનેકવિધ સાધનોથી ભગવાનમાં પ્રેમ પ્રગટે છે. જેમ ભિન્ન માર્ગે વહેતી નદીઓ સમુદ્ર પ્રત્યે જ ગતિ કરે છે, તેમ સમગ્ર વેદ, યોગ, સાંખ્ય, જ્ઞાન, ત્યાગ, તપ, દમ ને સત્ય વગેરે સાધન સમુદાય પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જ સ્નેહપૂર્વક મનનો નિરોધ કરવા રૂપ ફળ પ્રાપ્તિ અર્થે જ છે.’

સમામ્નાયનો અર્થ ‘વેદ’ થાય છે.

યોગનો અર્થ અષ્ટાંગયોગ થાય છે.

સાંખ્યનો અર્થ આત્મા અનાત્મા (શરીર)નો વિવેક થાય છે.

ત્યાગનો અર્થ સંન્યાસ જાણવો.

તપનો અર્થ સ્વધર્મ જાણવો.

દમનો અર્થ ઈન્દ્રિયોનું દમન જાણવું.

પૂર્વોક્ત અનેકવિધ સાધનોમાં ભેદ હોવા છતાં તેનું એક ભક્તિમાં જ સમાવેશ થાય છે.

‘સાંખ્યાદિ સાધનના પ્રયત્ન દ્વારા જે પ્રાપ્તિ થતી તે ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય

सत्येव दर्शने मुक्तिः श्रूयते नाम । तत्र च न साङ्ख्यस्य योगस्य वा अन्यस्य वा केवलस्योपयोगः, कुतः ? तेन-परमपुरुषवरणेन, व्यवधानात् । “तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्” इति हि श्रूयते । वरणं च भक्त्येकलभ्यम् । तदन्यथासिद्धता तयोर्भक्त्या । दर्शनेन तु न भक्तेः, द्वारमात्रं हि तत् ॥

परे त्वेवं व्याचक्षते परोक्षापरोक्षभेदेन भिन्नयोः परमात्मविज्ञानयोर्यत् परम् - अपरोक्षलक्षणं विज्ञानं, तस्यैव मुक्तिसाधनत्वं श्रुतिमतं नाम । तथा च श्रूयते - “भिद्यते हृदयग्रन्थिः” इत्यादि । तच्चापरोक्षं विज्ञानं साङ्ख्ययोगगम्यं नाम, तथा च श्रूयते- “अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा” इति । अध्यात्ममिति साङ्ख्यमुच्यते, योग इति च स्फुटम्, तयोरधिगमेन-लाभेन देवं मत्वा साक्षात्कृत्येति तदर्थः । तदेवं सति न भक्तेः प्राधान्यमित्यत्राह-

‘ए’ अे हेतुथी ભક્તિ જ મોક્ષ સાધનમાં મુખ્ય છે. સાંખ્ય કે યોગ નહિં.

સૂત્ર :- ૩

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- પરમાત્માનાં દર્શનથી જ સર્વકર્મનો નાશ થાય છે. એ દર્શ સાંખ્ય ને યોગના માધ્યમથી થાય છે. તે હેતુથી મુક્તિનું સાધન સાંખ્ય ને યોગ જ બની શકે. ભક્તિનો અહીં કોઈ પ્રસંગ જ ઉદ્ભવતો નથી. તેના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરે છે શ્રી શાંડિલ્ય મહર્ષિ.

સૂત્ર :- દર્શને ન તેન વ્યવધાનાત્ ॥ ૧-૨-૩ ॥

પદચ્છેદ :- દર્શને ન તેન વ્યવધાનાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- સાંખ્ય ને યોગ પરમાત્માના દર્શનમાં સાધન બની શકતાં નથી, કારણ પરમ પુરુષની વરણીમાં વ્યવધાનરૂપ હોવાથી. પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં આવરણરૂપ બને છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં સાક્ષાત્ સાધન :- પરમાત્માના દર્શનથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એ સર્વ શાસ્ત્ર સંમત છે. તેમાં સાંખ્ય, યોગ કે અન્ય સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. કારણ પરમાત્માની વરણી કરવામાં તે સાધનો વ્યવધાનરૂપ છે. અર્થાત્ સાધન બની શકતા નથી.

શ્રુતિ તેમાં સાક્ષી પુરે છે, ‘પરમાત્મા જેની વરણી અર્થાત્ સ્વીકૃતિ

દર્શને નેતિ । દર્શને - અધ્યાત્મયોગલભ્યે ભક્તિરસર્વાર્જિતે દર્શને સતિ, ન તાવન્માત્રેણ પરમા મુક્તિઃ । કુતઃ ? તેન- તથાવિધેન દર્શનેન, વ્યવધાનાત્-અન્તરિતત્ત્વાત્ । સાક્ષાત્કર્તુરાત્મનઃ સાક્ષાત્ક્રિયમાણેન પરમાત્મના અન્તરસ્ય ભેદપ્રતિભાનસ્યાનપગમાદિત્યેતત્ । સત્યપ્યાત્મપરમાત્મભેદે અપૃછદર્શનમેવ હિ પરમમુક્તયે સાધનં ભવતિ । આત્મેત્યેવ તૂપગૃહ્ણીયાત્ “આત્મેત્યેવ તૂપગચ્છન્તિ ગ્રાહયન્તિ ચ” । ईदृशञ्चपरमप्रेमान्धस्यैव परम भक्तस्य भवेत् नान्यस्य । यथा च गाढस्नेहेन तादात्म्यभावनं शुकादीनामभून्न तथा अन्येषाम् । तथा च भागवते सूतः “तत्स्मारितानन्तहृताखिलेन्द्रियः” इति । विष्णुपुराणे प्रह्लादवाक्यम्- “सर्वगत्त्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः । मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने” इति । “तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं

કરે તે જ આત્મા તેને પામી શકે છે. પરમાત્મા જ પોતાના સ્વરૂપનું તેને દાન કરે છે.’

સાંખ્ય ને યોગને ભક્તિની અપેક્ષા :- આ પ્રકારે વરણી માત્ર ભક્તિથી જ શક્ય બને. સાંખ્ય ને યોગ તેમાં નિરપેક્ષ છે. તેની અપેક્ષા રહેતી નથી. અર્થાત્ ભક્તિને સાંખ્યયોગની અપેક્ષા નથી. સાંખ્યયોગને ભક્તિની અપેક્ષા રહે છે. તેથી તે નિરપેક્ષ સાધન નથી. માત્ર ભક્તિ જ નિરપેક્ષ સાધન છે. સાંખ્ય ને યોગ દર્શનમાં દ્વાર માત્ર છે. સાક્ષાત્ સાધન એક માત્ર ભક્તિ જ છે.

અન્ય વિદ્વાનોના મતે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન્તર :- આક્ષેપ :- પરોક્ષ અને અપરોક્ષ ભેદથી પરમાત્મવિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. તેમાં જે અપરોક્ષ જ્ઞાન છે તેજ મુક્તિનું સાધન છે. એમ શ્રુતિ સંમત સિદ્ધાંત છે.

શ્રુતિ કહે છે ‘પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી હૃદય ગ્રંથી ભેદાય છે.’ એ અપરોક્ષ જ્ઞાન એટલે સાંખ્ય ને યોગ.

તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ :- ‘અધ્યાત્મ એટલે કે સાંખ્ય ને યોગની પ્રાપ્તિથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.’

આ પ્રકારે સાંખ્ય ને યોગને સ્પષ્ટપણે મુક્તિમાં સાધનરૂપ દર્શાવ્યા

કક્ષીવાનૃષિરસ્મિ વિપ્રઃ” ઇતિ ॥ ૧-૨-૩ ॥

નનુ- શ્રૂયતે નામ “યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ” ઇતિ । તેન ચ વરણં સાધનં વિજ્ઞાયતે । ન તાવતા ભક્તેરુપયોગઃ સિદ્ધયતીત્યત્રાહ દૃષ્ટત્વાચ્ચેતિ ॥

સૂત્ર. દૃષ્ટત્વાચ્ચ ॥ ૧-૨-૪ ॥

પ્રિયતમ એવ વરણીયો ભવતિ । યસ્યાયં નિરતિશયપ્રિયઃ સ એવાસ્ય

છે. તેથી ભક્તિનું પ્રધાનપણું રહેતું નથી. તેના સમાધાનમાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ છે.

સૂત્રમાં એ સિદ્ધ કરે છે કે, ભક્તિરસ રહિત માત્ર સાંખ્ય ને યોગ પરમ મુક્તિનાં સાધન બની શકતાં નથી. કારણ તેમાં આવરણ રહ્યું છે. સાંખ્ય અને યોગને સાધન સ્વીકારે તો સાક્ષાત્કાર કરનાર આત્મા અને સાક્ષાત્કાર કરતા પરમાત્મા વચ્ચે ભેદ અવર્જનીય રહે છે. વાસ્તવિક રીતે બંને વચ્ચે ભેદ હોવા છતાં બંનેનું અપૃથક્ દર્શન જ પરમ મુક્તિનું સાધન બને છે.

પ્રેમાદ્વૈતની ક્ષણ :- શ્રુતિ કહે છે ‘ઉપાસક પુરુષ પોતાના આત્મસ્વરૂપને ‘હું પરમાત્મા જ છું’ એ પ્રકારે ગ્રહણ કરે છે ને બીજાને ગ્રહણ કરાવે છે.’

આ પ્રકારની અદ્વૈત ભાવના પરમપ્રેમથી લીન બનેલા એકાંતિક ભક્તના દિલમાં જ ઉઠે. અન્યને નહિ. જેવી રીતે એ પ્રકારનો તાદાત્મ્ય-ઐક્યભાવ ગાઢ સ્નેહથી શુકદેવજીના હૃદયમાં જાગ્રત થયો તેવો અન્યને થયો નથી. ભાગવત તેની સાક્ષી પુરતાં કહે છે, ‘પરીક્ષિતે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું સ્મરણ કરાવ્યું, તેટલા માત્રથી તો શુકદેવજીનાં ઈન્દ્રિયો ને અંતઃકરણ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં આકર્ષિત થઈ ગયાં.’

વિષ્ણુ પુરાણમાં પ્રહ્લાદજીનું વચન છે :- પ્રહ્લાદની અદ્વૈતભાવના :- ‘અનન્ત પરમાત્મા સર્વમાં રહ્યા છે તેથી હું સ્વયં તે રૂપે જ રહ્યો છું. મારાથી જ આ વિશ્વની ઘટમાળા ચાલી રહી છે. સનાતન સ્વરૂપ મારે વિષે જ સર્વનો નિવાસ છે.’

પ્રિયતમો ભવતીત્યેતલ્લોકે દૃષ્ટં ચેત્યર્થઃ । ચકારાદ્ભક્તેર્મુખ્યસાધન-ત્ત્વજ્ઞાપકગીતાવચનસ્ય સમુચ્ચયઃ ॥

પરે તુ - એવં ગાઢાનુરાગેણ યથા ભગવતા તાદાત્મ્યભાવનમ્નિમગ્ન-હૃદયત્ત્વમ્, ન તથા સાહ્યયોગાભ્યામિત્યાહ- દૃષ્ટત્વાચ્ચેતિ । યથા કાન્તૈકપરાયણાયાઃ કાન્તાયાસ્તસ્મિન્નુરાગાતિશયેન તદ્ભાવાપત્તિર્દૃષ્ટા, ચન્દ્રાદૌ ચ ચકોરાદેરિતિ ॥૧-૨-૪ ॥

નનુ- પ્રાધાન્યં સાહ્યયોગયોરેવ સમુચિતમ્, “નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેઽયનાય” ઇતિ શ્રૂતેઃ ॥ પ્રેમાતિશયલક્ષણસ્ય ભક્તિસ્વરૂપસ્ય તુ તદુપસંસ્કરણેન ભવતૂપયોગ ઇત્યત્રાહ- અત એવેતિ ॥

સૂત્ર. અત એવ બલ્લવીનામ્ ॥ ૧-૨-૫ ॥

ભા૦ યત એવ ન સાહ્યયોગયોર્મુખ્યસાધનત્ત્વમ્, અત એવ

ઋષિવામદેવનો પણ અદ્વૈતભાવનો અનુભવ :- બ્રહ્મનો અનુભવ કરનાર ઋષિવામદેવ પણ એમ માનતા કે ‘હું મનુ સ્વરૂપે થયો. હું કક્ષીવાન રૂપે થયો.’

ભાવાર્થ :- આ પ્રકારે પ્રેમાદ્વૈતની ક્ષણના અનુભવથી અવર્જનીય જ સાક્ષાત્ મુક્તિમાં સાધન સિદ્ધ થાય છે. સાંખ્યને યોગમાં આ ક્ષણનો અનુભવ શક્ય નથી.

સૂત્ર :- ૪

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- શ્રુતિમાં ‘પરમાત્મા જેની વરણી કરે તેજ તેમને પામી શકે’ આ પ્રકારે વરણ એ જ મુક્તિમાં સાધન થયું. તેમાં ભક્તિનો કોઈ વિશેષ ઉપયોગ જણાતો નથી. તેના સમાધાનમાં અગ્નિમ સૂત્ર....

સૂત્ર :- દૃષ્ટત્વાચ્ચ ॥ ૧-૨-૪ ॥

પદચ્છેદ :- દૃષ્ટત્વાત્ ચ ।

સૂત્રનો અર્થ :- લોકમાં ભક્તિને જ મુક્તિના સાધન તરીકે અનુભવસિદ્ધ છે.

વલ્લવીનામ્ તયોસ્સાઙ્ખ્યયોગયોરભાવાત્, કેવલેન પ્રેમાતિશયેન તદ્ભાવભાવાપત્ત્યા નિઃશ્રેયસલાભઃ સુસમ્પન્નઃ । તદુક્તં દશમસ્કન્ધે-
“દુઃસહપ્રેષ્ટવિરહતી-વ્રતાપદ્યુતાશયાઃ । ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષનિર્વૃત્યા ક્ષીણમઙ્ગલાઃ ॥ તમેવ પરમાત્માનં જારબુદ્ધયાપિ સઙ્ગતાઃ । જહુર્ગુણમયં દેહં સદ્યઃ પ્રક્ષીણબન્ધનાઃ” ॥ ઇતિ ॥ “ન પારયોઽહં નિરવદ્યસંયુજાં સ્વસાધુકૃત્યં વિબુધાયુષાપિ વઃ । યા માભજન્ દુર્જરગેહશ્રૃઙ્ખલાઃ સંવૃશ્ચ્ય તદ્વઃ પ્રતિયાતુ સાધુના” ઇતિ ॥ એકાદશસ્કન્ધે- “રામેણ સાર્ધં મથુરાં પ્રણીતે શ્વાફલ્કિના મય્યનુરક્તચિત્તાઃ । વિગાઢભાવેન

ન મે વિયોગતીવ્રાધયોઽન્યં દદૃશુઃ સુખાય ॥ તા નાવિદન્મય્ય-

ભાષ્યાનુવાદ :- જે પ્રિયતમ હોય તેની જ વરણી થઈ શકે છે. જેને જે વ્યક્તિ પ્રિય હોય તે જ પ્રિયતમ બની શકે. એ પ્રકારે લોકાનુભવસિદ્ધ છે. ભક્તને ભગવાન અતિશય પ્રિય છે. તેથી ભક્ત પણ ભગવાનને અતિ પ્રિય છે. સૂત્રમાં ચ શબ્દથી ભક્તિનું મુખ્ય સાધન જણાવતું ગીતાવચન અહીં આ સંદર્ભમાં જાણવું.

પતિવ્રતા નારી ને ચકોરના જેવી પ્રીતિ:- અન્યમત અનુસાર વ્યાખ્યા :- ગાઠ અનુરાગથી ભક્તિને ભગવાન સાથે જેવો તાદાત્મ્ય સંબંધ અનુભવાય છે તેવો સંબંધ સાંખ્ય ને યોગથી અનુભવાતો નથી. એથી લોકદૃષ્ટાંત માધ્યમથી કહે છે. ‘જે રીતે પતિપરાયણ પત્નીને પોતાના સ્વામીને વિષે અતિશય સ્નેહથી તન્મયતા પ્રગટે છે’ તેવી તન્મયતા ભક્તને ભગવાનમાં પ્રગટે છે. ‘ચકોરને જેવી ચન્દ્રમામાં પ્રીતિ છે’ તેવી ગાઠ પ્રીતિ ભક્તને ભગવાનમાં રહી છે.

એથી લોકાનુભવસિદ્ધ ભક્તિ જ મુક્તિનું સાધન બને છે.

સૂત્ર :- ૫

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- મુક્તિના સાધનમાં સાંખ્ય ને યોગનું જ પ્રધાનપણું જોવામાં આવે છે. શ્રુતિ કહે છે ‘મુક્તિ માટે જ્ઞાન વિના બીજો કોઈ માર્ગ નથી.’ એથી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું સ્વરૂપ જ્ઞાનને સંસ્કાર આપવાનું

નુષઙ્ગબદ્ધધિયઃ સ્વમાત્માનમદસ્તથેદમ્ ॥ યથા સમાધૌ મુનયોઽબ્ધિતોયે નદ્યઃ પ્રવિષ્ટા એવ નામરૂપે” ઇતિ ભગવદુક્તગોપી-કર્તૃકનિરતિશયપ્રેમરૂપફલં ભક્તેર્ભગવતૈવ સવિસ્તરં નિરૂપણાત્ ॥ તથા “ગોપ્યઃ કૃષ્ણો વનં યાતે તમનુદ્રુતચેતસઃ । કૃષ્ણાલીલાઃ પ્રયાગન્ત્યો નિન્યુર્દુઃખેન વાસરાન્ ॥ ગોપીનાં પરમાનન્દ આસીદ્દોવિન્દદર્શને । ક્ષણં યુગશતમિવ યાસાં યેન વિનાભવત્” ॥ તથા - “યત્પ્રેક્ષણે દૃશિષુ પક્ષમ્કૃતં શપન્તી” તિ ॥ તથા વિષ્ણુપુરાણે- “તચ્ચિન્તાવિપુલાહ્લાદક્ષીણપુણ્યચયા સતી । તદપ્રાપ્તિમહાદુઃખ-વિલીનાશોષપાતકા ॥ ચિન્તયન્તી જગન્મૂર્તિં પરબ્રહ્મસ્વરૂપિણમ્ ।

કાર્ય કરે છે. તેના સમાધાનમાં આગળના સૂત્રની પ્રવૃત્તિ-

સૂત્ર :- અત એવ બલ્લવીનામ્ ॥ ૧-૨-૫ ॥

પદચ્છેદ :- અત એવ બલ્લવીનામ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ગોપીઓને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોવાથી ભક્તિ જ મોક્ષસાધન છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ગોપાંગનાઓનો પ્રેમ :- સાંખ્ય અને યોગ મુક્તિમાં મુખ્ય કારણ નથી. કારણ ગોપીઓના જીવનમાં તેની સાધના નહિ હોવા છતાં અતિશય પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી ભગવદ્ભાવને પામી છે.

દશમ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે ‘પ્રિયતમ પરમાત્મા દુઃસહ વિરહાગ્નિના તાપથી ગોપીઓનું અંતઃકરણ પવિત્ર બન્યું હતું. ધ્યાનયોગથી સાક્ષાત્ અનુભવેલા પરમાત્માના દિવ્ય સંબંધનો પરમ આનંદ પામેલી ગોપીઓના પુણ્યનો કોઈ પાર નથી. કારણ શ્રીકૃષ્ણને પતિબુદ્ધિથી સેવ્યા છતાં તેઓના ભવોભવનાં બંધન તૂટી ગયાં. તેથી જ ગુણમય શરીરનો ત્યાગ કરી પરમ કલ્યાણ પામી.’

ભગવાન સ્વયં ઋણી બન્યા :- શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સ્વયં ગોપીઓ પ્રત્યે કહે છે, ‘મારા સ્વરૂપમાં નિર્દોષભાવથી સ્નેહ સંબંધ ધરાવતી તમારા ઉપકારનો બદલો આપવા દેવતાઓના આયુષ પર્યંત પણ હું સમર્થ નથી.’ કારણ અતૂટ ગૃહબંધનની સાંકળને તોડી તમે મારા સાંનિધ્યમાં આવી છો.

નિરુચ્છવાસતયા મુક્તિ ગતાન્યા ગોપકન્યકા” ઇતિ ચ ॥ ૧-૨-૫ ॥

નનુ ભક્ત્યા મામભિજાનાતી” તિ ભક્તેર્જાનાઙ્ગત્ત્વં ગમ્યતે, તત્કથં ભક્તેઃ પ્રાધાન્યમ્ ? ઇત્યત્રાહ - ભક્ત્યેતિ ।

સૂત્ર. ભક્ત્યા જાનાતીતિ ચેન્નાભિજ્ઞાપ્ત્યા સાહચર્યાત્ ॥ ૧-૨-૬ ॥

ભક્ત્યા જાનાતિ- “ ભક્ત્યા મામભિજાનાતી” તિ ભગવદ્વચનાદ્ભક્તે-ર્જાનાઙ્ગત્ત્વમેવ યુક્તમિતિ ચેન્ન । અભિજ્ઞાપ્ત્યા સાહચર્યાત્ । અભિજ્ઞાપ્તિઃ -

પ્રેમાતિશયમાં ગોપીઓની સ્થિતિ :- એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન કહે છે, ‘જ્યારે બલરામ સાથે મને અકુરજી મથુરાપુરી લઈને સીધાવ્યા ત્યારે મારે વિષે અનુરાગ ધરાવતી ગોપીઓના દિલમાં મારા વિયોગની તીવ્ર વ્યાધિ ઉત્પન્ન થઈ. તે કારણથી અન્ય વિષયોમાં ક્યાંય ચિત્ત ન ચોટ્યું. કોઈ પદાર્થ તેને સુખરૂપ ન જણાયો.’

‘જેમ સમાધિનો અનુભવ કરનાર યોગી સમુદ્રમાં લીન બનેલી નદીની પેઠે પોતાના નામરૂપની વિસ્મૃતિ કરે છે, તે જ રીતે મારા સ્વરૂપમાં પ્રેમાદૈતથી તદાત્મ્યભાવને અનુભવતી ગોપીઓને પોતાના શરીર અને સમસ્ત વિશ્વની વિસ્મૃતિ થઈ.’

આ પ્રકારે પરમાત્માએ સ્વમુખે વર્ણવેલા ગોપીઓનો અતિશય પ્રેમ જ ભક્તિના ફળ સ્વરૂપ છે.

એ જ રીતે જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વન સીધાવતા ત્યારે ગોપીઓનું ચિત્ત તેમની પાછળ દોડતું. પ્રેમાધિક્યથી કૃષ્ણલીલાનું ગાન કરવા લાગતી, બહુ વિરહ વેદનામાં દિવસો પસાર કરતી. ગોવિંદનાં દર્શનથી પરમ આનંદ અનુભવતી. શ્રીકૃષ્ણ વિના એક ક્ષણ પણ યુગ સરખી ભાસતી. કૃષ્ણદર્શન સમયે પાંપણો બનાવનાર બ્રહ્માને ઠપકો આપતી, કારણ, નિમેષ ભરે તેટલી વાર પણ તેમને શ્રીકૃષ્ણ દર્શનનો વિરહ થતો.

વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે :- ‘પરમાત્માના ચિંતવનના અનંત આહ્વાદથી ગોપીઓનાં પુણ્ય ક્ષીણ બન્યાં. પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવા છતાં

તત્ત્વતસ્સોઽયમિતિ સાક્ષાત્કારઃ, અભિતઃ- સાકલ્યેન જ્ઞાપિરિતિ વા । સાક્ષાત્કાર ઇત્યેતત્ । તયા સહ સાહચર્યાત્ । અભિજ્ઞાપ્તિર્ભક્તેર્ન વ્યભિચરતીતિ યાવત્ । “ ભક્ત્યા મામભિજાનાતી” ત્યસ્ય ચાયમર્થઃ - સ્વરૂપતસ્સ્વભાવતશ્ચ યોઽહમ્, ગુણતો વિભૂતિતશ્ચ યાવાંશ્ચાહમ્, તં મામેવંરૂપયા ભક્ત્યા તત્ત્વતોઽભિજાનાતિ । તત્ત્વતોઽભિજ્ઞાય, તતઃ - ભક્તિતઃ, માં વિશતે - સ્વરૂપસ્વભાવવિભૂતિદર્શનોત્તરકાલભાવિન્યા અનવધિકાતિશયભક્ત્યા માં પ્રાપ્નોતીતિ । અયમ્ભાવઃ - પર્વભેદેન સાધ્યસાધનભાવાપન્ને નામ ભક્તિજ્ઞાને, તર્યોર્ભક્તિરેવ નિયતાહિતાતિશયા સાક્ષાત્પ્રાપ્તિસાધનમિતિ ન જ્ઞાનસ્યાઙ્ગં ભક્તિરિતિ ॥ ૧-૨-૬ ॥

દર્શન નહિ પ્રાપ્ત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા વિરહાગ્નિથી તેમનાં પાપ પણ ભસ્મ થયાં. આ રીતે પુણ્યપાપથી રહિત બની જગન્મૂર્તિ જગદીશનું સ્મરણ કરતી કરતી શરીરનો ત્યાગ કરી પરમ મુક્તિ પામી.’

આ પ્રકારે અનેક શ્રુતિ સ્મૃતિ વચનોથી ભક્તિનું જ મોક્ષસાધનમાં પ્રધાનપણું સિદ્ધ થાય છે. સાંખ્ય કે યોગનું નહિ.

સૂત્ર :- ૬

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- ગીતામાં ભગવાન કહે છે ‘ભક્તિથી મને જાણે છે’ તેથી ભક્તિ જ્ઞાનનું અંગ કહેવાય. તે મુખ્ય સાધન કેમ બની શકે ? તેના સમાધાનમાં આગળના સૂત્રનો આરંભ કરે છે ઋષિ...

સૂત્ર. ભક્ત્યા જાનાતીતિ ચેન્નાભિજ્ઞાપ્ત્યા સાહચર્યાત્ ॥ ૧-૨-૬ ॥

પદચ્છેદ :- ભક્ત્યા જાનાતિ ઇતિ ચેત્ ન અભિજ્ઞાપ્ત્યા સાહચર્યાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ‘ભક્તિથી જાણે છે’ એમ જે કહ્યું છે તે તત્ત્વથી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થવાના અર્થમાં જાણવું. ભક્તિથી જાણવું એટલે તત્ત્વથી સાક્ષાત્કાર કરવો.

ભાષ્યાનુવાદ :- ‘ભક્તિથી મને જાણે છે’ આ પ્રકારનું જે ભગવદ્વચન છે તેથી ભક્તિ જ્ઞાનનું અંગ કહેવાય એમ જો તમે આક્ષેપ કરતા

पूर्वोक्तार्थमेव दृढीकरोति - प्रागिति ।

सूत्र. प्राग्ज्ञानाद्भक्त्युपदेशात् ॥ १--२--७ ॥

“अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्” ॥ इति ह्युक्तम् । तथा च ब्रह्मज्ञानान्तरं भक्तिरुत्पद्यत इति स्थितम्, न तु भक्त्या ज्ञानस्योत्पत्तिरिति पुनर्ज्ञानोपदेशस्त्वाभिज्ञोपदेश इति व्याख्यातम् ॥

“भक्त्या जानातीति चेन्न, प्राग्ज्ञानाद्भक्त्युपदेशात्” इति पाठे त्वयमर्थः- “भक्त्या मामभिजानाती”ति वचनाद्भक्तेर्ज्ञानसाधनत्वस्य श्रवणाद्भक्तेर्ज्ञानाङ्गत्वैव प्राप्तेति न निःश्रेयसे प्राधान्यमिति चेन्न,

હો તો તેના સમાધાનમાં ‘અભિજાનાતિ’ નો અર્થ તત્ત્વથી સમગ્રપણે સાક્ષાત્કાર કરવાના અર્થમાં છે. ‘સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ ને વિભુતિથી જેવો હું છું. તેવા જ સ્વરૂપે ભક્તિથી મારો સાક્ષાત્કાર કરે છે.’ એ પ્રકારે જાણવાનો અર્થ થાય છે. આ પ્રકારે તત્ત્વથી જાણીને મને પામે છે.

ભાવાર્થ :- ભક્તિ ને જ્ઞાન બંને પર્વ ભેદથી સાધ્ય સાધન બને છે. પરંતુ તેમાં ભક્તિ જ પરમપ્રેમલક્ષણ સંસ્કારવિશેષ બનીને પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં સાક્ષાત્ સાધન બને છે. એથી ભક્તિ જ્ઞાનનું અંગ કહેવાય નહિ. જ્ઞાન ભક્તિનું અંગ કહેવાય.

સૂત્ર :- ૭

સૂત્ર ભૂમિકા :- પૂર્વ સૂત્રમાં નિરૂપેલ અર્થને જ વિશેષપણે સિદ્ધ કરે છે આ સૂત્રમાં.

સૂત્ર :- પ્રાગ્જ્ઞાનાદ્ભક્ત્યુપદેશાત્ ॥ ૧--૨--૭ ॥

પદચ્છેદ :- પ્રાગ્ જ્ઞાનાત્ ભક્તેઃ ઉપદેશાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- સર્વ પ્રથમ જ્ઞાન થયા પછી જ ભક્તિનો ઉપદેશ છે માટે ભક્તિ જ્ઞાનનું અંગ બની ન શકે.

प्राक्- पूर्ववाक्ये ज्ञानाद्भक्त्युत्पत्तेः स्पष्टमुपदेशात् न ज्ञानस्याङ्ग भक्तिः। इह तु वचने- ज्ञाननिष्पन्नाया भक्तेः, अभिज्ञप्तौ- साक्षात्कारे साधनत्वमुच्यते, नापि तस्या अभिज्ञप्तेरेव साक्षात्प्रवेशहेतुत्वमुच्यते, किन्तु भक्तावेव साक्षान्निःश्रेयसे साधनभूतायामतिशयसम्पादनद्वारा साहाय्याचरणमुच्यते । ज्ञानाद्भक्तिः, तथा दर्शनम्, तेन च सैव भक्तिर्निरतिशया भवति, ततश्च विशतीति यावत् । तथा च सिद्धिं भक्तेरेव प्राधान्यमिति ॥ १-२-७ ॥

નનુ- તુલ્યબલવદુભયત્ર દર્શનાદ્ભક્તિજ્ઞાનયોર્મુક્તિં પ્રતિ વિકલ્પોઽસ્તિત્યાશઙ્કાં પરિહરતિ- એતેનેતિ ॥

સૂત્ર. એતેન વિકલ્પોઽપિ પરાસ્તઃ ॥ ૧-૨-૮ ॥

भा० एतेन अङ्गाङ्गिभावसमर्थनेन तयोर्विकल्पोऽप्यपास्तः । अपिशब्दात्समुच्चयवादः ॥ १-२-८ ॥

ભાષ્યાનુવાદ :- ‘બ્રહ્મભૂત થયેલો પ્રસન્નાત્મા શોક કરતો નથી. કોઈ પ્રકારની ઈચ્છા રાખતો નથી. સર્વભૂતોમાં સમ ભાવ રાખે છે. તેથી જ મારી અનન્ય પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને પામે છે.’

ભક્તિનું અંગ જ્ઞાન :- ગીતાના આ શ્લોકમાં ભગવદ્ વચનથી પ્રથમ બ્રહ્મજ્ઞાન ત્યાર બાદ ભક્તિની ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે. પરંતુ ભક્તિથી જ્ઞાનોત્પત્તિ દર્શાવી નથી.

પાઠ ભેદથી સૂત્રનો અન્ય અર્થ :- ‘ભક્તિથી જાણે છે’ એ વચનમાં ભક્તિ જ્ઞાનનું અંગ જણાય છે’ એ પ્રકારે આક્ષેપ કરતા હો તો તેના સમાધાનમાં ‘પૂર્વ વાક્યમાં જ્ઞાન થયા પછી જ ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો છે.’ તેથી ભક્તિ જ્ઞાનનું અંગ સિદ્ધ ન થાય. ‘ભક્તિ આભિજાનાતિ’ એ વાક્યમાં જ્ઞાનથી નિષ્પન્ન થયેલ ભક્તિ આભિજાપ્તિ અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર કરવામાં પ્રધાન સાધન છે. સાક્ષાત્કાર -દર્શન નિઃશ્રેયસ સાધનભૂત ભક્તિમાં અતિશયતા સંપાદન કરવામાં સહાયભૂત બને છે. અર્થાત્ જ્ઞાનથી ભક્તિ, ભક્તિથી દર્શન અને દર્શનથી ભક્તિની અનવધિક

નનુ- “યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ” ઇત્યાદ્યાથર્વણશ્રુતૌ અર્થ

પ્રકાશહેતુતયા શ્રુતા દેવે યા પરા ભક્તિઃ સા કિમિન્દ્રાદિદેવવિષયા ? અથવા સર્વેશ્વરપરમાત્મદેવવિષયા ? ઇત્યાશઙ્ક્ય ભગવદેવવિષયેતિ વિરોધં પરિહરતિ-

સૂત્ર. દેવભક્તિરિતરવિષયા, સાહચર્યાત્ ॥ ૧-૨-૧ ॥

ભા૦ “યસ્ય દેવે પરા ભક્તિ” રિતિ શ્રુતાવર્થપ્રકાશહેતુત્ત્વેનોક્તા દેવભક્તિઃ, ઇતરવિષયા- ઇન્દ્રાદિદેવેભ્ય ઇતરો યો ભગવાંસ્તદ્વિષયા । ક્રુતઃ ? “યથા દેવે તથા ગુરૌ” ઇતિ ગુરુપદેન સાહચર્યાત્ । ગુરુર્હિ ભગવતો રૂપાન્તરમિતિ ॥ ૧-૨-૧

સર્વોત્કૃષ્ટતા ત્યાર બાદ એ પરા ભક્તિથી જ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે. તેને સમાન બને તેથી ભક્તિનું જ મોક્ષસાધનમાં મુખ્ય સાધન સિદ્ધ થાય છે.

સૂત્ર :- ૮

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- ભક્તિ અને જ્ઞાન મોક્ષ સાધનમાં સમાન બલવાન જોવામાં આવે છે. માટે બંને સાધનનો વિકલ્પરૂપે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. તેના સમાધાનમાં આગળનું સૂત્ર અવતારે છે મહર્ષિ.

સૂત્ર :- એતેન વિકલ્પોઽપિ પરાસ્તઃ ॥ ૧-૨-૮ ॥

પદચ્છેદ :- એતેન વિકલ્પઃ અપિ પરાસ્તઃ ।

સૂત્રનો અર્થ :- જ્ઞાન અને ભક્તિનો અંગાંગીભાવ સમર્થન થવાથી વિકલ્પ પણ રહેતો નથી.

ભાષ્યાનુવાદ :- જ્ઞાન અને ભક્તિ વચ્ચે અંગાંગીભાવ સમર્થન કર્યો છે. તે હેતુથી મુક્તિના સાધનમાં જ્ઞાનનો કોઈ વિકલ્પ જ રહેતો નથી. સૂત્રમાં રહેલા ‘અપિ’ શબ્દથી બંનેનો સમુચ્ચયવાદ અર્થાત્ એક સાથે બંનેનો કારણવાદ પણ રહેતો નથી.

નનુ - માસ્તુ જ્ઞાનં સાક્ષાન્મુક્તિસાધનમ્, યોગસ્તુ તથા સ્યાદિત્યત આહ-

સૂત્ર. યોગસ્તૂભયાર્થમપેક્ષણાત્ પ્રયાજાદિવત્ ॥ ૧-૨-૧૦ ॥

ભા૦ યોગસ્તૂભયાર્થમ્- જ્ઞાનાર્થ ભક્ત્યર્થ ચ । તથા ચ યોગો જ્ઞાનસ્ય ભક્તેશ્ચાઙ્ગં, તત્તદર્થ ક્રિયમાણત્વાત્ । તત્ર હેતુમાહ- અપેક્ષણાત્ । તે

વિના યતસ્તતો વિક્ષિપ્તચિત્તાનાં જ્ઞાનયોગસ્ય ભક્તિયોગસ્ય ચાસમ્ભવાત્ । નનુ- ભક્ત્યઙ્ગ ભૂતસ્ય યોગસ્ય કથં ભક્ત્યઙ્ગભૂતસ્ય જ્ઞાનસ્યાઙ્ગત્ત્વમ્ ? અઙ્ગાનાં હિ મિથોઽઙ્ગાઙ્ગિભાવો ન ભવતીત્યત આહ- પ્રયાજાદિવત્ । યથા પ્રયાજાખ્યઃ કર્મવિશેષો વાજપેયસ્યાઙ્ગં, તદઙ્ગભૂતદીક્ષણીયાદેરપ્યઙ્ગં, તથા યોગો ભક્તેર્ભક્ત્યઙ્ગભૂતસ્ય જ્ઞાનસ્ય ચાઙ્ગં

સૂત્ર :- ૯

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- ‘જે પુરુષને દેવને વિષે પરા સર્વોત્તમ ભક્તિ, તેવી જો ગુરુને વિષે થાય તોતેવા ઉદારબુદ્ધિ મહાત્માને સમગ્ર અર્થનું જ્ઞાન થાય છે.’ આ અર્થવવણ શ્રુતિમાં દર્શાવેલ પરાભક્તિ ઇન્દ્રાદિદેવ સંબંધી જણવી કે પરબ્રહ્મ સંબંધી ? આ પ્રકારની શંકાનું સમાધાન આપવા આગળનું સૂત્ર...

સૂત્ર :- દેવભક્તિરિતરવિષયા, સાહચર્યાત્ ॥ ૧-૨-૧ ॥

પદચ્છેદ :- દેવભક્તિઃ ઇતરવિષયા, સાહચર્યાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- દેવભક્તિ જે કહી છે તે દેવોથી ઉતર પરબ્રહ્મ વિષ્ણુ સંબંધી જાણવી. કારણ તેમાં ગુરુપદનું સાહચર્ય છે માટે.

ભાષ્યાનુવાદ :- દેવભક્તિનો વાસ્તવિક અર્થ :- ‘જે પુરુષને દેવને વિષે પરાભક્તિ છે’ એ શ્રુતિમાં વર્ણવેલ દેવભક્તિ ઉતર પરમાત્મા વિષયક જાણવી. તેમાં ‘યથા દેવે તથા ગુરૌ’ જેવી દેવમાં તેવી ગુરુમાં એમ ગુરુપદનું સાહચર્ય છે. ગુરુને ભગવાનનું અપર સ્વરૂપ માનવામાં આવ્યું છે. માટે અહીં ‘જેવી દેવતા વિષયક ભક્તિ’ એનો અર્થ ઇન્દ્રાદિ દેવતાથી વિલક્ષણ પરમાત્મા વિષે પરાભક્તિ કરવાનો શ્રુતિનો ભાવાર્થ છે.

સ્યાત્ ॥ ૧-૨-૧૦ ॥

નનુ- “સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્” ઇતિ પતંજલિસૂત્ર
ઈશ્વરપ્રણિધાનાત્મકસ્યેશ્વરભજનસ્ય સમાધિસ્વરૂપયોગહેતુત્ત્વમુક્તમિતિ
ભક્તેયોગાદ્ગત્ત્વમુચિતં, ન તુ યોગસ્ય ભક્ત્યદ્ગત્ત્વમિત્યત આહ- ગૌણ્યેતિ ॥

સૂત્ર. ગૌણ્યા તુ સમાધિસિદ્ધિઃ ॥ ૧-૨-૧૧ ॥

ભા૦ ગૌણ્યેતિ । ગૌણ્યા તુ । તુશબ્દો વૈલક્ષણ્યે । યાં પરઃ
સમાધિસાધનતયા મન્યતે સા અન્યૈવ ગૌણી ભક્તિઃ, ન પ્રધાના । યા ચેયં
ગૌણીશ્રવણકીર્તનસ્મરણપાદસેવનાર્ચનવન્દનદાસ્ય-સઘ્યાત્મનિવેદનરૂપા

સૂત્ર :- ૧૦

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- જ્ઞાન સાક્ષાત્ મુક્તિનું સાધન ભલે
ન થઈ શકે પરંતુ યોગ સાધન બની શકે છે ? તેના સમાધાનમાં અગ્રિમ
સૂત્રયોજના.

સૂત્ર :- યોગસ્તૂભયાર્થમપેક્ષણાત્ પ્રયાજાદિવત્ ॥ ૧-૨-૧૦ ॥

પદચ્છેદ :- યોગઃ તુ ડભયાર્થમ્ અપેક્ષણાત્ પ્રયાજાદિવત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- યોગ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બંનેમાં અંગભૂત
છે. કારણ બંનેની સિદ્ધિ માટે યોગરૂપ સાધનની અપેક્ષા રહે છે.
પ્રયાજકર્મની પેઠે.

ભાષ્યાનુવાદ :- જ્ઞાન અને ભક્તિનું અંગ યોગ :- યોગ જ્ઞાન
અને ભક્તિ બંનેની સિદ્ધિ માટે છે માટે યોગ બંનેનું અંગ છે. કારણ બન્નેને
તેની અપેક્ષા રહે છે. યોગ સાધના વિના જે તે વિષયમાં ભ્રમતા ચિત્તવાળાને
ભક્તિ કે જ્ઞાન સિદ્ધ થતાં નથી.

આ વિષયમાં બીજો એક આક્ષેપ કરવામાં આવે છે ‘યોગ ભક્તિનું
અંગ છે. જ્ઞાન પણ ભક્તિનું અંગ છે. તો ભક્તિના અંગભૂત જ્ઞાનનું અંગ
યોગ કેવી રીતે સંભવે ? અંગનો પરસ્પર અંગાંગીભાવ શક્ય નથી.’ તેનું
સમાધાન દૃષ્ટાંત માધ્યમથી કરે છે. કે ‘જેમ પ્રયાજ નામનું કર્મ વાજપેયનું

નવવિધા, તયા ભગવતિ નિર્ભરસાન્દ્રસ્ત્રેહરૂપા નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપા
પરા ભક્તિર્ભવત્યતો ન જિજ્ઞાસિતા ભક્તિરિયમ્ ॥ ૧-૨-૧૧ ॥

નનુ- ભક્તિર્નિઃશ્રેયસાય સાક્ષાત્પ્રભવતીત્યેતદનુપ-
પત્તમિત્યાશઙ્ગામુદ્ભાવ્ય પરિહરતિ-

સૂત્ર. હેયા રાગત્વાદિતિ ચેન્નોત્તમાસ્પદત્વાત્ ॥ ૧-૨-૧૨ ॥

ભા૦ પરાનુરક્તિલક્ષણા સા ભક્તિર્મુમુક્ષાભિર્હેયા- સર્વદા નાનુવર્તનીયા,
રાગત્વાત્ । ઇતિ ચેન્ન, સા હ્યુત્તમાસ્પદા । અનર્થાધાયકો હિ રાગો હેયઃ ।
ઉત્તમાસ્પદસ્તુ રાગો ન તથા । પરમાત્મા ચ ન કેનાપ્યનુત્તમઃ, આનન્દમયો

અંગ બને છે. તેમાં વાજપેયના અંગભૂત દીક્ષાણીય નામે કર્મનું પણ અંગ
પ્રયાજ કર્મ બને છે. તેથી એક જ અંગ અન્ય અંગનું પણ અંગ બની શકે છે.
એજ ન્યાયે ભક્તિના અંગભૂત જ્ઞાનનું અંગ યોગ પણ બને છે. તેમાં કોઈ
પ્રકારનો વિરોધ નથી.

સૂત્ર :- ૧૧

સૂત્ર ભૂમિકા :- પતંજલી યોગસૂત્રમાં :- ‘ઈશ્વર પ્રણિધાનથી
સમાધિ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.’ એ પ્રકારે કહ્યું છે. તેથી ઈશ્વર ભજનને
સમાધિરૂપ યોગમાં કારણ માનવામાં આવેલું હોવાથી ભક્તિ યોગનું અંગ
કહેવાય. યોગને ભક્તિનું અંગ સ્વીકારી ન શકાય તેના સમાધાનમાં
આગળનું સૂત્ર...

સૂત્ર :- ગૌણ્યા તુ સમાધિસિદ્ધિઃ ॥ ૧-૨-૧૧ ॥

પદચ્છેદ :- સમાધિસિદ્ધિઃ તુ ગૌણ્યા ।

સૂત્રનો અર્થ :- સમાધિસિદ્ધિ ગૌણભક્તિથી સિદ્ધ થાય છે.
(અહીં પ્રતિપાદન કરેલી ભક્તિ તો પરા-સાધ્યભક્તિ છે. તે ભિન્ન જ છે.)
સાધન ભક્તિ યોગનું અંગ બની શકે :-

ભાષ્યાનુવાદ :- યોગને માનનારા જે ભક્તિને યોગ સમાધિમાં
સાધનરૂપ સ્વીકારે છે તે ભક્તિ ગૌણ છે. સાધ્યભક્તિથી વિલક્ષણ છે.

હાયમ્ । નિઃશ્રેયસસિદ્ધિશ્ચાસ્યાધિગમેનૈવ । અધિગમોઽપિ સેવાપર્યન્તઃ ।

એતેન- અનિર્દેશ્યે નિર્ગુણે પરોક્ષે ભગવતિ પરાનુરક્તિર્ભવતુ નામ, પરન્તુ પ્રત્યક્ષે નરાકૃતૌ ભગવતિ પરાનુરક્તિર્હેયા । માયિકાકારવિષયકરાગત્વાત્ । સ્ત્રીપુત્રધનાદિવિષયકમાયિકરાગવદિત્યાશઙ્કા નિરસ્તા । સાપ્યુત્તમાસ્પદૈવ હિ તથા હિ - અનવધિકાતિશયજ્ઞાનબલૈશ્ચર્યવીર્યશક્તિતેજઃપ્રભૃત્ય સંખ્યેયકલ્યાણગુણગણનિધિઃ, સ્વાભિમતાનુરૂપૈકરૂપાચિન્ત્યનિત્યાદ્ધુતા નિરવદ્યનિરતિશયૌજ્જ્વલ્યસૌન્દર્યસૌગન્ધ્યસૌકુમાર્યલાવણ્ય-યૌવનાદ્યનન્તગુણનિધિર્વાહ્મનસાપરિછેદ્ય સ્વરૂપસ્વભાવોઽપારકારુણ્ય સૌશીલ્યવાત્સલ્યૌદાર્યૈશ્ચર્યમ-હોદધિરનાલોચિતપાત્રાપાત્રજનશરણ્યઃ, પ્રણતાર્તિહર, આશ્રિતવાત્સલ્યૈકજલધિરજત્વાવ્યયત્ત્વ-લોકનિયન્તૃત્વાદિ

પરાભક્તિ નથી. એ ગૌણ ભક્તિ શ્રવણ, કીર્તન વગેરે નવ પ્રકારની છે. આ ભક્તિથી પરમાત્માના સ્વરૂપમાં ગાઠ સ્નેહસેવારૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ પરાભક્તિ સિદ્ધ થાય છે. એ હેતુથી અહીં પરાભક્તિને યોગના અંગ તરીકે સ્વીકારી ન શકાય.

સૂત્ર :- ૧૨

સૂત્ર ભૂમિકા :- ભક્તિ આત્યંતિક મુક્તિનું સાધન બની ન શકે. તેના સમાધાનમાં આગળનું સૂત્ર

સૂત્ર :- હેયા રાગત્વાદિતિ ચેન્નોત્તમાસ્પદત્વાત્ ॥ ૧-૨-૧૨ ॥

પદચ્છેદ :- હેયા રાગત્વાત્ ઇતિ ચેત્ ન ઉત્તમાસ્પદત્વાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ‘પરાનુરાગ ભક્તિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. કારણ તે રાગ સ્વરૂપ છે’ એમ માનવું યોગ્ય નથી કારણ એનો આશ્રય ઉત્તમ છે. (એ અનુરાગનો આશ્રય પરમાત્મા છે)

ભાષ્યાનુવાદ :- પૂર્વપક્ષી અહીં શંકા ઉઠાવે છે કે ‘ભક્તિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી.’ કારણ તે રાગસ્વરૂપ છે. એના સમાધાનમાં કહે છે કે ‘ભક્તિ’ ભલે રાગસ્વરૂપ હોય છતાં તેનો આશ્રય ઉત્તમ છે.

કાજહતસ્વસ્વભાવઃ, સર્વજ્ઞઃ, સત્યસદ્ગુણો, નિખિલજગદેકકારણં, પરમકારુણિકતયા બ્રહ્માદિદેવ

મનુષ્યાણાં સર્વેષામાશ્રયણીયત્ત્વાય માનુષીં તનુમાશ્રિતઃ સકલજનનયનવિષયતાં ગતોઽસ્પૃષ્ટાશેષદોષગન્ધો, દિવ્યરૂપો, દિવ્યજન્મકર્મા, પરંબ્રહ્મ, પુરુષોત્તમઃ, તત્સ્વરૂપવિષયાનુરક્તેઃ રાગત્ત્વેઽપિ ન હેયત્ત્વં, કિન્તૂપાદયેત્તવમેવ ॥

કિં બહુના, યો યેન કેનાપિ ભાવેન પ્રત્યક્ષમૂર્તૌ શ્રીકૃષ્ણો મનઃ સંયોજયતિ સ તન્મયતાં યાતીતિ સ્વયં ભગવતૈવોક્તં દશમસ્કંધે- “ન મય્યાવેશિતધિયાં કામઃ કામાય કલ્પતે । ભર્જિતાઃ વ્રથિતા ધાનાઃ પ્રાયો બીજાય નેષ્યત” ઇતિ । ષષ્ટસ્કન્ધે ચિત્રકેતુવાક્યં સદ્ગુણં પ્રતિ- “કામધિયસ્ત્વયિ રચિતા ન પરમ ! રોહન્તિ યથા કરમ્મબીજાનિ । જ્ઞાનાત્મન્યગુણમયે ગુણગણતોઽસ્ય

ત્યાગ કરવા યોગ્ય રાગ :- અનર્થને આપનાર રાગ જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

સ્વીકાર્ય રાગ:- ઉત્તમ આશ્રયવાળો રાગ સ્વીકાર્ય છે. પરમાત્મા સર્વોત્તમ આશ્રય છે. કારણ એ આનંદ સ્વરૂપ છે. એમની કૃપાથી જ આત્યંતિક કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રાપ્તિ પણ સેવા પર્યંતની માનેલી છે. અર્થાત્ પરમ પુરુષની સેવા એજ પરમ મુક્તિ છે.

આ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરવાથી ‘નિર્ગુણ પરમાત્મ સ્વરૂપમાં પ્રેમ કરવો ને મનુષ્યરૂપ પરમાત્માને વિષે અનુરાગ કરવો નહી.’ એ અનુરાગ માયિક આકારવિષયક હોવાથી સ્ત્રીપુત્રાદિકને વિષે કરેલો રાગ જેમ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તેમ એ અનુરાગ પણ ત્યાજ્ય છે. આ પ્રકારની આશંકા દૂર થઈ જાય છે. કારણ મનુષ્યાકૃતિમાં બિરાજતા પરમાત્મા પણ ઉત્તમ આશ્રય સ્થાન છે.

પરમાત્મા જ્ઞાન, બલ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શક્તિ, તેજ વગેરે અનંતગુણોના સાગર છે. સદા એકરૂપતા, અચિન્ત્ય, નિત્ય, નિર્દોષ, અતિશય ઉજ્જવલ, સૌંદર્યના સિંધુ, સુગંધી ભરેલા, સુકુમાર, લાવણ્યતાના

દ્વન્દ્વજાલાની” તિ । શ્રીશુકયોગીન્દ્રેણાપ્યુક્તમ્- “કામં ક્રોધં ભયં સ્નેહમૈક્યં સોહદમેવ ચ । નિત્યં હરૌ વિદધતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ ત” ઇતિ ॥ ઉક્તં ચ સમમસ્કન્ધે યુધિષ્ઠિરં પ્રતિ નારદેન- “કામાદ્દ્વેષાદ્વ્યાત્સ્નેહાદ્યથા ભક્તેક્ત્યેશ્વરે મનઃ । આવેશ્ય તદદં હિત્વા બહવસ્તદ્ગતિં ગતાઃ ॥ ગોપ્યઃ કામાદ્વ્યાત્કંસો દ્વેષાચ્ચૈદ્યાદયો નૃપાઃ । સમ્બન્ધાદ્વૃષ્ણાયઃ સ્નેહાદ્યૈભક્ત્યા વયં વિભો !” ઇતિ ॥ વેદસ્તુતૌ ચ- “નિભૃતમરુન્મનોઽક્ષદૃઢયોગયુજો હૃદિ યન્મુનય ઉપાસતે તદરયોઽપિ યયુઃ સ્મરણાત્ । સ્ત્રિય ડરગેન્દ્રભોગભુજદણ્ડવિષક્તધિયો વયમપિ તે સમાઃ સમદૃશોઽદ્વિઘ્નસરોજસુધાઃ” ॥ ઇતિ ॥ પ્રથમસ્કન્ધે ભીષ્મસ્તુતૌ ચ- “લલિતગતિવિલાસવલ્ગુહાસપ્રણય-નિરીક્ષણકલ્પિતોરુમાનાઃ ।

નિધિ, સદા યુવા આદિક અનંત ગુણોના નિધિ સ્વરૂપ એ પરમાત્માનો વાણી અને મનથી લેશ માત્ર નિશ્ચય કરી શકાતો નથી.

અપાર કરુણાના સાગર, સુશીલતા, વાત્સલ્યતા, ઔદાર્યતા, ઐશ્વર્ય વગેરે મહાગુણોના નિધિ પરમેશ્વર શ્રીહરિ પાત્ર કુપાત્રનો વિચાર કર્યા વિના શરણાગતના દુઃખ દૂર કરનારા છે.

આશ્રિત જનો પર વાત્સલ્યતાની વૃષ્ટિ વરસાવતા જલનિધી સમાન અજન્મા, અવ્યય, પરમાત્મા લોક નિયંતૃત્વ સ્વભાવનો ક્યારેય ત્યાગ કરતા નથી.

સર્વજ્ઞ, સત્યસંકલ્પ, સમગ્ર વિશ્વના કારણ સ્વરૂપ, પરમ કરુણાથી ભરપૂર ભગવાન બ્રહ્માદિ દેવોને, મનુષ્યોને આશ્રય કરી શકાય તે હેતુથી દિવ્ય માનુષ વિગ્રહ ધારણ કરી સર્વેના નયન ગોચર વર્તે છે. માયાજન્ય કોઈ પણ દોષગંધ તેમને સ્પર્શ કરી શકતો નથી. દિવ્યાકૃતિ, દિવ્યજન્મા પુરુષોત્તમ ભગવાનના સ્વરૂપ સંબંધી એ અનુરાગરૂપ રાગ ત્યાજ્ય નથી પરંતુ સ્વીકાર્ય છે.

તન્મયતાનું ફળ :- અધિક તો શું કહીએ ‘કોઈ પણ ભાવથી પ્રત્યક્ષમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં મન સંયોજે તે તન્મય બને છે. એ પ્રકારે ભગવાને જ દશમસ્કન્ધમાં કહ્યું છે.’

કૃતમનુકૃતવત્ય ડન્મદાન્ધાઃ પ્રકૃતિમગન્ કિલ યસ્ય ગોપવધ્વઃ” ॥ ઇતિ ॥ પુનર્દશમસ્કન્ધે બ્રાહ્મણીઃ પ્રતિ સ્વયં ભગવાન્- “નન્વદ્ધા મયિ કુર્વન્તિ કુશલાઃ સ્વાર્થદર્શનાઃ । અહૈતુક્ય-વ્યવહિતાં ભક્તિમાત્મપ્રિયે યથા ॥ પ્રાણબુદ્ધિમનઃસ્વાત્મદારાપત્યધનાદયઃ । યત્સંપર્કાત્પ્રિયા આસન્ તતઃ કોઽન્વપરઃ પ્રિયઃ ॥ ઇતિ ॥ શુકદેવશ્ચ- “સકૃદ્દગ્ધપ્રતિમાન્તરાહિતા મનોમયી ભાગવતી દદૌ ગતિમ્ । સ

એવ નિત્યાત્મસુખાનુભૂત્યા વ્યુદસ્તમાયઃ પરમોઽઙ્ગ ! કિં પુન” રિતિ ॥

‘મારે વિષે બુદ્ધિ સમર્પિત કરનાર પુરુષની કામ સંબંધી ઈચ્છાઓ સંસારને જન્માવતી નથી. શેકેલા ને ઉકાળેલા દાણાની જેમ તેની કામનાઓનાં બીજ ભસ્મ બને છે.’

પણ સ્કંધમાં સંકર્ષણ પ્રત્યે ચિત્રકેતુ રાજાનું વચન છે. હે પરમેશ્વર ! તમે જ્ઞાનસ્વરૂપ ને માયિક ગુણોથી પર છો. તમારે વિષે કલ્પેલી કામબુદ્ધિ પણ ભસ્મ થયેલા બીજની પેઠે અન્ય દેહ માટે કલ્પાતી નથી. માયાના ગુણસંબંધથી જ આ જીવને સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

શુકદેવજી પણ કહે છે, ‘ભગવાનના સ્વરૂપને વિષે કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અને સુહૃદભાવ રાખનાર મનુષ્યો પરમાત્મામય બની જાય છે.’

સમમસ્કંધમાં યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે નારદજી કહે છે, ‘પરમેશ્વરને વિષે ભક્તિથી મન જોડનારની જેમ જ કામ, ક્રોધ, દ્વેષ, ભય કે સ્નેહથી મન સંયોજનાર નિષ્પાપ બની પરમાત્માને પામે છે.’ કામભાવથી ગોપીઓ પામી. ભયથી ભજન કરનાર કંસ પામ્યો, દ્વેષ બુદ્ધિ કરનાર શિશુપાલનું તેજ શ્રીકૃષ્ણમાં સમાયું. સંબંધભાવથી યાદવો તર્યા. હે યુધિષ્ઠિર ! તમે પાંડવો સ્નેહભાવથી જોડાયા છો. ભક્તિભાવથી નારદાદિ સંતો જોડાયા છે.

વેદસ્તુતિમાં વેદો કહે છે, ‘પોતાના મન, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોને વશ કરી ટૂંક યોગ સાધનાર મુનિઓ પોતાના હૃદયમાં જે પરબ્રહ્મ તત્ત્વનું ઉપાસન કરે છે તે તત્ત્વને શત્રુબુદ્ધિથી સ્મરણ કરનારા પણ પ્રાપ્ત કરે છે. મહા સર્પ સમાન ભુજદંડમાં આસક્ત ગોપાંગનાઓ તમારા સ્વરૂપને પામી છે. અમે

इत्यादिस्मृतिवाक्य-कदम्बैर्यत्सम्बन्धिनः कामादयोऽपि निरतिशयनिः
श्रेयसकराः, तस्मिन् भगवति साक्षात्परमानन्दमूर्तौ परानुरागः कथं ? हेयः
स्यात् । तदितरविषयकस्त्वनुरागो हेय एव भवति ॥ एतेन- अर्चारूपे
भगवत्यनुरागस्य हेयत्वाशङ्कापि प्रतिक्षिप्ता । तत्र दृष्टान्तः- सङ्गवत् । यथा
सङ्गत्वाविशेषेऽपि असत्सङ्गो हेयः, सत्सङ्गश्चोपादेयः । तदुक्तं तृतीयस्कन्धे
स्वप्नसूं प्रति कपिलदेवेन-

“यद्यसद्भिः पथि पुनः शिशोदरकृतोद्यमैः ।
आस्थितो रमते जन्तुस्तमो विशति पूर्ववत् ॥
सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिर्हीः श्रीर्यशः क्षमा ।

वेદઋચાઓ પણ સમદૃષ્ટિ તમારા ચરણકમળ સુધારસનું પાન કરવામાં
ગોપીકા સમાન છીએ.’

ભીષ્મસ્તુતિમાં ભીષ્મપિતામહ કહે છે, ‘સુંદર પતિ, મનોહર
વિલાપ, મનોહર મંદહાસ્ય, પ્રેમપૂર્વકની દૃષ્ટિ વગેરેથી બહુ સન્માન પામી
તન્મય બનેલી ગોપીઓ તમારા ચરિત્રોનું અનુકરણ કરતી કરતી નિશ્ચય
તમને જ પામી છે.’

દશમસ્કન્ધમાં ભગવાન બ્રાહ્મણપત્નીઓ પ્રત્યે કહે છે... ‘કેવળ
પોતાનો સ્વાર્થ સાધનારા કુશળ પુરુષો મારે વિષે પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ
અધિક પ્રિય નિષ્કામ ભક્તિ કરે છે. કારણ પ્રાણ, બુદ્ધિ, મન, દેહ, દારા,
પુત્ર, ધનાદિ પદાર્થો પણ મારા સંબંધથી જ પ્રિય થાય છે તેથી તેના કરતાં
બીજા કોણ પ્રેમનું પાત્ર બની શકે ?.’

શુકદેવજી પણ કહે છે, ‘પરમાત્માના સ્વરૂપની પ્રતિમા માત્ર એક
જ વખત દૃઢ્યમાં ધારણ કરવાથી મનોવાંછિત ભાગવતી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે
તો નિત્ય આત્મસુખનો અનુભવ કરનાર માયાના સંબંધથી પર પરમાત્મા
પોતાના ભક્તોને ભાગવતી દિવ્ય ગતિ પ્રદાન કરે તેમાં શું કહેવું?’

પૂર્વોક્ત સ્મૃતિ વચનોથી ‘જેમના સંબંધમાત્રથી કામાદિ દોષો પણ
નિરતિશય કલ્યાણકારી બને’ એવા સાક્ષાત્ પરમાનન્દમૂર્તિ ભગવાનમાં

शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति संक्षयम् ॥
तेष्वशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्मस्वसाधुषु ।
सङ्गं न कुर्याच्छेच्छेषु योषित्क्रीडामृगेषु च ॥
न तथास्य भवेन्मोहो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः ।
योषित्सङ्गाद्यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः” ॥
तथा-

“प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।
स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥
तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥

કરેલો અનુરાગ ત્યાગ કરવા યોગ્ય કેવી રીતે બને ? માટે ઈતરવિષય સંબંધી
રાગ જ ત્યાજ્ય છે.

ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ અર્થ ઘટનથી ‘અર્યાસ્વરૂપમાં કરેલો અનુરાગ
ત્યાજ્ય છે’ એ પ્રકારની ગેર સમજ પણ દૂર થઈ જાય છે.

જેવી રીતે અસત્ સંગ ત્યાજ્ય છે ને સત્સંગ ઉપાદેય છે. સંગ બંને
જ છે. પણ એક અસત્ ને બીજો સત્ છે. સત્ હોવાથી તે ઉપાદેય છે. એજ
રીતે વિષયમાં ને પરમાત્મામાં કરેલો રાગ સમાન છે છતાં એક માયિક
હોવાથી ત્યાજ્ય છે. બીજો ઉત્તમ આશ્રય હોવાથી સ્વીકાર્ય છે.

મોહનું કેન્દ્ર :- તૃતીયસ્કંધમાં કપિલ ભગવાન માતા દેવહુતિ
પ્રત્યે કહે છે. ‘મોક્ષમાર્ગમે ચાલનાર પ્રાણી જો શિશ્નોદર માટે ઉદમ
કરનારનો સહવાસ કરે તો તે ગાઢ અંધકારમાં પ્રવેશ કરે છે. સત્યશૌચાદિ
સદ્ગુણોનો નાશ થાય છે. તેથી અશાન્ત, મૂઢ, સ્ત્રીના ક્રીડામૃત, વિષયાતુર
અસાધુ પુરુષનો સંગ ક્યારેય કરવો નહિ.’ એમના પ્રસંગથી જેવો મોહ ને
બંધન થાય છે તેવું બીજાના પ્રસંગથી થતું નથી. સ્ત્રીના પ્રસંગથી જેવું બંધન
થાય ને જેવું બંધન સ્ત્રી આસક પુરુષના પ્રસંગથી થાય, તેવું બંધન અન્યના
પ્રસંગથી થતું નથી.

મય્યનન્યેન ભાવેન ભક્તિ કુર્વન્તિ યે દૃઢામ્ ।
 મત્કૃતે ત્યક્તકર્માણસ્ત્યક્તસ્વજનબાન્ધવાઃ ॥
 મદાશ્રયાઃ કથા મૃષ્ટાઃ શ્રુણ્વન્તિ કથયન્તિ ચ ।
 તપન્તિ વિવિધાસ્તાપા નૈતાન્ મદ્ગતચેતસઃ ॥
 ત એતે સાધવઃ સાધિવ ! સર્વસદ્ગુણવિર્જિતાઃ ।
 સદ્ગુણસ્તેષ્વથ તે પ્રાર્થ્યઃ સદ્ગુણદોષહરા હિ તે” ॥
 સતાં પ્રસન્નાન્મમવીર્યસંવિદો ભવન્તિહત્કર્ણરસાયનાઃ કથાઃ ।
 તજ્જોષણાદાશ્વપર્ગવર્ત્મનિ શ્રદ્ધા રતિર્ભક્તિરનુક્તમિષ્યતિ” ॥
 તથૈકાદશસ્કન્ધે ચોક્તં ભગવતા સ્વયમેવ-
 “સદ્ગુણં ન કુર્યાદસતાં શિશ્નોદરતૃપાં વ્ર્ચિત્ ।
 તસ્યાનુગસ્તમસ્યન્ધે પતત્યન્ધાનુગાન્ધવત્ ॥

મોક્ષનું દ્વાર :- અને ‘જીવને જેવો અજીર્ણ દેહ પ્રસંગ પોતાના સગા સંબંધિમાં રહ્યો છે તેવો પ્રસંગ જો સત્પુરુષમાં થઈ જાય તો મોક્ષનું દ્વાર ઊઘાડું થાય.’

સત્પુરુષનાં સુલક્ષણ :- ભગવાન કપિલ સંતપુરુષનાં લક્ષણો દર્શાવતા કહે છે, એ સંત તિતિક્ષુ અર્થાત્ ભુખતરસને સહન કરનારા હોય. કરુણારસથી ભરેલા હોય. સર્વના સુહૃદ હોય. અજાતશત્રુ હોય. સ્વભાવે શાંત હોય. સાધુગુણભૂષણ હોય. મારી અનન્યભાવથી દેહ ભક્તિ કરનારા હોય. સર્વ કર્મ મને સમર્પિત કરતા હોય. સ્વજનોનો ત્યાગ કરનારા હોય. એક મારો જ આશ્રય કરનારા હોય. મારી મધુર કથાનું શ્રવણ કરનારા ને ગાન કરનારા હોય. મારે વિષે ચિત્ત જોડનારા પુરુષોને ત્રિવિધ તાપ તપાવી શક્તા નથી. હે માતા ! સર્વ વિષય સંગની આસક્તિથી પર બનેલા સાધુનો અહર્નિશ સત્સંગ કરવો. તેમના સંગથી મારા પરાક્રમ ભરેલાં ચરિત્રોનું જ્ઞાન થાય છે. હૃદય અને કર્ણને રસાયન સ્વરૂપ સુંદર કથાઓનું શ્રવણ થાય છે. તેનાથી મોક્ષમાર્ગમાં શ્રદ્ધા ને પ્રીતિ જન્મે છે.

એકાદશ સ્કન્ધમાં ભગવાન કહે છે, ‘શિશ્ન ને ઉદરમાં જ તૃપ્ત થનારા

તતો દુઃસદ્ગુણમુત્સૃજ્ય સત્સુ સજ્જેત બુદ્ધિમાન્ ।
 સન્ત એવાસ્ય છિન્દન્તિ મનોવ્યાસદ્ગુણમુક્તિભિઃ ॥
 સન્તોડનપેક્ષા મચ્ચિત્તાઃ પ્રશાન્તાઃ સમદર્શિનઃ ।
 નિર્મમા નિરહઙ્કારા નિર્દ્વન્દ્વા નિષ્પરિગ્રહાઃ” ॥ ઇતિ ।
 એતદેવોક્તં ભારત ઉદ્યોગપર્વણિ હંસગીતાયાં ચ- “યદિ સન્તં સેવતે સદ્યસન્તં તપસ્વિનં યદિ વા સ્તેનમેવ । વાસો યથા રઙ્ગવશં પ્રયાતિ તથા સ તેષાં વશમભ્યુપૈતિ” ॥ ઇતિ ॥ આરણ્યકે પર્વણિ ચ- “બુદ્ધિશ્ચ હીયતે પુંસાં નીચૈઃ સહ સમાગમાત્ । મધ્યમૈર્મધ્યતાં યાતિ શ્રેષ્ઠતાં યાતિ ચોત્તમૈ” ઇતિ ॥ સ્કાન્દે વાસુદેવમાહાત્મ્યે ચ- “યાદૃશાં યસ્ય સદ્ગુણઃ સ્યાચ્છાસ્ત્રાણાં વા નૃણામપિ । બુદ્ધિઃ સ્યાત્તાદૃશી તસ્ય કાર્યોડતો નાસતાં હિ સઃ” ઇતિ દિક્ ॥ ૧-૨-૧૨ ॥
 એવં પરમેશ્વરપ્રીતિલક્ષણાનુરાગપૂર્વકં ભગવદ્ભજનં સર્વેભ્યોડપિ મુખ્યમિત્યાહ- તદેવેતિ ॥

સૂત્ર. તદેવ સર્વતોડપિ મુખ્યમાધિક્યશબ્દાત્ ॥ ૧-૨-૧૩ ॥

ભા૦ તદેવ- પરાનુરક્તિપૂર્વકં ભગવદ્ભજનં । સર્વતઃ- તપઃપ્રભૃતિસર્વસાધ નેભ્યોડપિ । મુખ્યમ્ - શ્રેષ્ઠમ્ । કુતઃ ? આધિક્યશબ્દાત્- અસત્પુરુષનો સંગ ક્યારેય કરવો નહિ. તેની પાછળ ચાલનાર અંધની પાછળ અંધની જેમ ગાઠ અંધકારમાં જ અટવાય છે.’ ‘તેથી બુદ્ધિમાન પુરુષે કુસંગનો ત્યાગ કરી સત્પુરુષ સાથે જીવ બાંધવો. તેનાં અમૃત વચન, ઉપદેશ, સંગ જ વિવિધ આસક્તિઓને છોટે છે.’

મહાભારત ઉદ્યોગપર્વમાં હંસગીતામાં કહ્યું છે, ‘જેમ કોઈ સંત, અસંત, તપસ્વી કે ચોરનો સંગ કરે તે જેમ સફેદ વસ્ત્ર જેવા રંગમાં બોળે તેનું બને છે. તે તેઓ સંગ કરનારાને આધીન બને છે.’ આરણ્યક પર્વમાં કહ્યું છે, ‘હીન બુદ્ધિવાનનો સહવાસ કરવાથી બુદ્ધિ હીન થાય છે. મધ્યમના સહવાસથી મધ્યમ અને ઉત્તમના સહવાસથી બુદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે.’

સ્કંદપુરાણના વાસુદેવ મહાત્મ્યમાં કહ્યું છે ‘મનુષ્યને જેવો શાસ્ત્ર

“तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
 कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥
 योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
 श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥ इति

भगवद्भजनस्यैवाधिक्यशब्देन स्मरणात् । तपोज्ञानयज्ञादिकर्म
 वद्भयोऽष्टाङ्गयोगवान् अधिकः । तेभ्योऽपि मद्गतेन मनसा मत्प्राप्तौ
 श्रद्धावान्त्वरान् सन्, यो माम्- विचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्ग
 भोगस्थानपरिपूर्ण भजते, स मे युक्ततमो मतः- स सर्वेभ्यः श्रेष्ठतम इति मे

अथवा જેવા પુરુષનો સંગ થાય છે, તેની બુદ્ધિ તેવા પ્રકારની થાય છે. માટે
 અસત્પુરુષનો સંગ ક્યારેય કરવો નહીં.’

ભાવાર્થ :- પરમાત્મા જેવું ઉત્તમ સ્થાન આ જગતમાં કોઈ નથી.
 તેમને વિષે કરેલો રાગ મહામુક્તિનું સાધન બને છે. તેથી એ રાગ સ્વીકાર્ય છે.

સૂત્ર :- ૧૩

સૂત્ર ભૂમિકા :- પરમેશ્વરમાં પ્રીતિપૂર્વક ભજન જ સર્વ સાધનમાં
 શ્રેષ્ઠ દર્શાવે છે અગ્નિમ સૂત્ર...

સૂત્ર :- તદેવ સર્વતોऽપિ મુખ્યમાધિક્યશબ્દાત્ ॥ ૧-૨-૧૩ ॥

પદચ્છેદ :- તત્ એવ સર્વતઃ અપિ મુખ્યમ્ આધિક્ય શબ્દાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ભગવદ્ ભજન જ સર્વ સાધનમાં મુખ્ય છે.
 કારણ ગીતામાં સર્વસાધનમાં અધિકપણાનો શબ્દપ્રયોગ દર્શાવ્યો હોવાથી.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરમેશ્વરમાં અનુરાગ પૂર્વક ભક્તિ જ તપ વગેરે
 સાધનમાં શ્રેષ્ઠ છે. ગીતામાં સર્વ કરતાં અધિકપણાનો પ્રયોગ કરેલો હોવાથી.
 ગીતાનું વચન છે. ‘યોગી તપસ્વી કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનીથી પણ અધિક
 છે. કેવળ કર્મ કરનારાથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠ છે.’ માટે હે અર્જુન ! તું યોગી
 બન. સર્વ યોગીઓમાં શ્રદ્ધાવાન બની મારામાં મન જોડીને મારી ભક્તિ
 કરે છે તેને મેં અતિશય યોગ્ય માન્યો છે.

આ પ્રકારે ગીતામાં ભગવદ્ભક્તને જ સર્વથી અધિક માનેલ

મયા મત્ત ઇતિ શ્લોકદ્વયસમુદાયાર્થઃ તદેતદ્ દૃઢયતિ ॥ ૧-૨-૧૩ ॥

સૂત્ર. પ્રશ્નોત્તરાભ્યામ્ ॥ ૧-૨-૧૪ ॥

ભા૦ “એવં સતતયુક્તા યે ભક્તાસ્ત્વાં પર્યુપાસતે । યે ચાપ્યક્ષરમવ્યક્તં
 તેષાં કે યોગવિત્તમાઃ ?” ॥ એવં- “મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સદ્ગર્વજિતઃ ।
 નિર્વેરઃ સર્વેભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ !” ॥ ઇત્યાદિનોક્તપ્રકરેણ સતતયુક્તા
 ભગવન્તં ત્વામેવ પરમપ્રાપ્યં મન્વાના યે ભક્તાસ્ત્વાં સકલવિભૂતિયુક્ત
 મનન્તગુણસાગરં પરિપૂર્ણમુપાસતે । યે ચ તપઃપ્રભૃતિસાધનયુક્તાઃ સન્તોઽક્ષરં
 પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપમુપાસતે । તેષામુભયેષાં કે યોગવિત્તમાઃ ? ઇત્યર્જુનપ્રશ્ને
 “મધ્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે । શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા
 મતાઃ” ॥ ઇત્યુત્તરમ્ । ઇતિ પ્રશ્નોત્તરાભ્યાં સ્વભજનસ્યૈવાધિક્ય-નિરૂપણાત્
 ॥ ૧-૨-૧૪ ॥

નનુ- શ્રદ્ધૈવ ભક્તિર્ભવિતુમર્હતીત્યાશઙ્ક્યાહ-

હોવાથી, ભજન જ સર્વ સાધનમાં સર્વોત્તમ સાધન માનેલું છે.

પૂર્વાક્ત બંને શ્લોકનો સમુદિત અર્થ :- ‘તપ, જ્ઞાન,
 યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરનાર કરતાં અષ્ટાંગ યોગ સાધનાર યોગી શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી
 પણ મારામાં મન જોડી, મારી પ્રાપ્તિ અર્થે શ્રદ્ધાવાન બની, અનંત ભોગ્ય
 ભોક્તા ને ભોગ સાધનથી પરિપૂર્ણ મને ભજે છે તે સર્વકરતાં શ્રેષ્ઠ મનાયેલ
 છે.’ એમ હું માનું છું.

સૂત્ર :- ૧૪

સૂત્ર ભૂમિકા :- પૂર્વે દર્શાવેલા અર્થની જ દૃઢતા કરે છે.

સૂત્ર :- પ્રશ્નોત્તરાભ્યામ્ ॥ ૧-૨-૧૪ ॥

પદચ્છેદ :- પ્રશ્ન ઉત્તરાભ્યામ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ભક્તિની જ શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતા પ્રશ્ન અને તેના
 ઉત્તર ભગવાને ગીતામાં રજુ કર્યા હોવાથી ભક્તિ જ ઉત્તમ સાધન છે.

સૂત્ર. નૈવ શ્રદ્ધા સાધારણ્યાત્ ॥ ૧-૨-૧૫ ॥

ભા૦ નૈવેતિ । સા-પ્રીતિલક્ષણા ભગવદ્ભક્તિઃ, શ્રદ્ધા નૈવ. શ્રદ્ધાસ્વરૂપા ન ભવત્યેવ । તત્ર હેતુઃ - સાધારણ્યાત્ । શ્રદ્ધાયાસ્તપો-જ્ઞાનકર્મયોગાદીન્ પ્રતિ સમાનત્વાત્ । અતઃ શ્રદ્ધા ભક્તિર્ન ભવતિ ।

“યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ” ॥

“શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ” ॥

“સાત્ત્વિક્યાધ્યાત્મિકી શ્રદ્ધા કર્મશ્રદ્ધા તુ રાજસી ।

ભાષ્યાનુવાદ :- ભગવદ્ ઉપાસકની શ્રેષ્ઠતા :- ગીતામાં અર્જુનનો સવાલ છે કે, હે પરમેશ્વર ! તમારા સ્વરૂપ સાથે સતત જોડાઈને ઉપાસના કરનારા, તેમજ અવ્યક્ત સ્વરૂપ અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તે બેમાંથી યોગના જ્ઞાતા કોણ છે ? તેમજ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર કહે છે, ‘હે અર્જુન ! મારા સંબંધી જ કરનારા, મને જ પ્રધાન માનનારા, સર્વભૂતોમાં સમભાવ રાખનારા, સર્વસંગ રહિત વર્તતા ભક્તો મને જ પામે છે.’

ઈત્યાદિ વચનોના માધ્યમથી તમને જ પરમ પ્રાપ્ય સ્વરૂપ માનનારા, સકલગુણ વિભૂતિ અનન્ત ગુણ સાગર પરિપૂર્ણ તમારી ઉપાસના કરનારા છે તે શ્રેષ્ઠ છે કે પછી તપ આદિ સાધન સંપન્ન બની અક્ષરબ્રહ્મ આત્મસ્વરૂપની ઉપાસના કરનારા શ્રેષ્ઠ છે ?

આ પ્રકારના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન સમાધાન આપતા કહે છે, ‘મારે વિષે જ મન જોડીને જેઓ એકાગ્રતાથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉપાસના કરે છે તેઓ અતિશય યોગ્ય માન્યા છે.’

આ પ્રકારે અર્જુનનો પ્રશ્ન અને પરમાત્માના પ્રત્યુત્તરથી પોતાના ભજનનું જ આધિક્યપણું નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી ભક્તિ જ શ્રેષ્ઠતમ સાધન જાણવું.

તામસ્યધર્મે યા શ્રદ્ધા મત્સેવાયાં તુ નિર્ગુણા” ઇત્યાદિવાક્યેષુ ભક્તિજ્ઞાનકર્માદીન્ પ્રતિ શ્રદ્ધાયાઃ સાધારણત્વોક્તેઃ ॥ ૧-૨-૧૫ ॥

એવં ભક્તિશ્રદ્ધયોર્ભેદેનુકૂલં તર્કમભિધાય, તયોરભેદે પ્રતિકૂલં તર્કમાહ-

સૂત્ર. તસ્યાં તત્ત્વેનવસ્થાનાત્ ॥ ૧-૨-૧૬ ॥

ભા૦ તસ્યાં તત્ત્વે- ભક્તૌ શ્રદ્ધાયા અભેદે । અનવસ્થાનાત્-અનવસ્થિતિપ્રસન્નાત્ । સ્મર્યતે તુ ગીતાયામ્- “શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ” । “મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા

સૂત્ર :- ૧૫

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- શ્રદ્ધાને જ ભક્તિ માનવામાં કોઈ બાધ જણાતો નથી. તેના સમાધાનમાં આગળનું સૂત્ર અવતારે છે શાંડિલ્ય મહર્ષિ...

સૂત્ર :- નૈવ શ્રદ્ધા સાધારણ્યાત્ ॥ ૧-૨-૧૫ ॥

પદચ્છેદ :- શ્રદ્ધા ન એવ સાધારણ્યાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- શ્રદ્ધા ભક્તિનું સ્વરૂપ કહી ન શકાય, કારણ સર્વ સાધનોમાં શ્રદ્ધાનો સાધારણ રીતે પ્રયોગ થતો જોવામાં આવે છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- શ્રદ્ધા અને ભક્તિમાં ભેદ :- પ્રીતિ લક્ષણા ભક્તિને શ્રદ્ધા કહી ન શકાય. કારણ તપ, જ્ઞાન, કર્મ, યોગ વગેરે સર્વ સાધન પ્રત્યે શ્રદ્ધા સમાન વિષય છે. એથી ભક્તિ શ્રદ્ધાથી ભિન્ન છે. ગીતાનું વચન વિધાન કરે છે ‘સર્વ યોગીઓમાં જે મારામાં જ મન રાખીને શ્રદ્ધાવાન થઈ મને ભજે છે તે મેં અતિશય યોગ્ય માનેલ છે.’

‘તત્પર બની ઈન્દ્રિયોનું સંયમ રાખનાર શ્રદ્ધાવાન પુરુષ મારા જ્ઞાનને પામે છે.’ જ્ઞાનથી પરમ શાંતિનો અનુભવ કરે છે.

શ્રદ્ધાના ત્રણ પ્રકાર :- આત્મસ્વરૂપમાં રહેલી શ્રદ્ધા સાત્ત્વિક છે. કર્મમાં રહેલી શ્રદ્ધા રાજસી છે ને અધર્મમાં રહેલી શ્રદ્ધા તામસી છે.

उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः” इति ॥ “यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पुरुषः । यथा यजेत् मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे” ॥ “श्रद्धाभक्तिसमन्वितः” इति च भागवते श्रद्धाभक्त्योः पृथगुपादानेन श्रद्धा भक्तिर्न भवत्येव ॥१-२-१६ ॥

ननु- कर्मकाण्डोपासनाकाण्डज्ञानकाण्डभेदेन त्रिधा हि प्रवर्तते वेदः । तत्रोपासनाकाण्डस्य स्यान्नाम भक्तिशाखायां समावेशः । अन्तिमस्तु ज्ञानकाण्डो ब्रह्मकाण्डलक्षणोऽतिरिच्यत इत्याशङ्कयामाह ब्रह्मकाण्डं त्विति ॥

सूत्र. ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ तदनुज्ञानाय वा सामर्थ्यात् ॥ १-२-१७ ॥

‘મારી સેવામાં જે શ્રદ્ધા છે તે નિર્ગુણ છે.’

આ પ્રમાણે ભક્તિ, જ્ઞાન, કર્મ આદિકમાં શ્રદ્ધાનું સર્વ સામાન્યપણું હોવાથી તે ભક્તિસ્વરૂપ કહેવાય નહિ. ભક્તિની સિદ્ધિ માટેનું સોપાન કહેવાય.

સૂત્ર :- ૧૬

સૂત્ર ભૂમિકા :- આ પ્રકારે ભક્તિ અને શ્રદ્ધા અનુકુલ તર્કના માધ્યમથી ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધ થયા. તે બંનેને એક જ સ્વરૂપે અર્થાત્ શ્રદ્ધા એજ ભક્તિ ને ભક્તિ એજ શ્રદ્ધા એમ સ્વીકારે તો તેમાં પ્રતિક્ષણ તર્કનો બાધ આવે, તે વસ્તુસ્થિતિ સમજાવે છે. અગ્નિમ સૂત્રના આરંભમાં.

સૂત્ર :- તસ્યાં તત્ત્વેઽનવસ્થાનાત્ ॥ ૧-૨-૧૬ ॥

પદચ્છેદ :- તસ્યામ્ તત્ત્વે અનવસ્થાનાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ભક્તિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચે અભેદ સંબંધ માનવામાં આવે તો અનવસ્થા દોષ આવે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનો અભેદ સ્વીકારે તો અનવસ્થા દોષ પ્રસંગ આવે.

શ્રુતિ કહે છે :- ‘શ્રદ્ધાવાન થઈને મને જે ભજે છે તે પુરુષ મેં અતિશય યોગ્ય માન્યો છે.’ ‘મારામાં મન રાખીને જે પુરુષ પરમ શ્રદ્ધાથી

इति श्रीभक्तिमीमांसाशास्त्रस्य श्रीशाण्डिल्यमुनिप्रणीतस्य भक्तिसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ १-२ ॥

भक्तौ तु प्रधानभूतायां, तस्य- ज्ञानस्य, अनुज्ञानाय- अनुबोधनाय । वाकार एवार्थः । ब्रह्मकाण्डं-ज्ञानकाण्डं पृथगुक्तं भवति । तत्र को हेतु ? वस्तुसामर्थ्यात् ।

“प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनोद्धव ! नोपायो विद्यते सम्यक् प्रायणं हि सतामहम्” ॥ इत्यादिशतशोवाक्येषु भगवत्प्रसन्नतां प्रति भक्तेरेवातितरां सामर्थ्यस्योक्तत्वात् । “ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः । द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः” इति ज्ञानभक्त्योरभेदनिर्णयाच्च ।

નિરંતર સાવધાન થઈ મને ભજે છે તેને મેં અતિશય યોગ્ય માન્યો છે’ ‘વેદોક્ત વિપ્રત્વ પામીને જે પુરુષ મારું ભક્તિથી પૂજન ભજન કરે છે તે મારા મુખે શ્રદ્ધાથી શ્રવણ કરો.’ ‘શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી સમન્વિત બનીને’ આ પ્રકારે ભાગવત ગ્રંથમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ ભક્તિથી અલગ જ છે.

અનવસ્થા દોષ પ્રસંગ :- ભક્તિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચે અંગાંગીભાવ સંબંધ છે. તેનો અભેદ સ્વીકારે તો ભક્તિ લક્ષણરૂપ શ્રદ્ધાને માટે અન્ય શ્રદ્ધા તેને અર્થે બીજી શ્રદ્ધા એમ એનો અંત જ ન આવે.

સૂત્ર :- ૧૭

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એમ વેદનો ત્રણ વિભાગમાં પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તેમાં ઉપાસના કાંડનો ભક્તિની શાખામાં સમાવેશ થાય. જ્ઞાનકાંડને બ્રહ્મકાંડ કહેવાય છે તે ભક્તિકાંડથી ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે, એ પ્રકારના આક્ષેપમાં અગ્નિમ સૂત્રનું અવતરણ કરે છે મહર્ષિ...

સૂત્ર :- ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ तदनुज्ञानाय वा सामर्थ्यात् ॥ १-२-१७ ॥
पदचछेद :- भक्तौ ब्रह्मकाण्डं तु तस्य अनुज्ञानाय वा सामर्थ्यात् ।

યદ્વા- કર્મકાણ્ડો બ્રહ્મકાણ્ડશ્ચેતિ દ્વૈધૈવ વિભાગો વેદસ્ય । તદનન્તર્ગતો ભક્તિકાણ્ડો ન શ્રૌત ઇત્યાશઙ્કાં પરિહરતિ બ્રહ્મકાણ્ડં ત્વિતિ ।

બ્રહ્મકાણ્ડં તુ ભક્તૌ- યદ્યપિ બ્રહ્મ પ્રાધાન્યેનાધિકૃત્ય “પ્રોવાચ તાં તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્” ઇતિ શ્રૂયતે । તથા ભગવતા બાદરાયણેન પ્રકૃતં ચ- “અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસે” તિ । અથાપિ તત્પ્રાપ્તેર્ભક્ત્યેકસાધ્યતયા તત્પ્રાધાન્યેનાયમારમ્ભઃ । ભક્તિશ્ચ બ્રહ્મવિદ્યૈવ । બાદરાયણોઽપિ સાધનાધ્યાયે વિદ્યાવિભેદં વિચારયન્, ભક્તેરેવ વિભેદં

વિચારિતવાન્ । તસ્માત્ બ્રહ્મકાણ્ડં તુ - બ્રહ્મવિષયકવિચારોઽપિ । ભક્તૌ, તસ્ય - બ્રહ્મણઃ, આલમ્બનતયા અનુજ્ઞાનાય । તત્ બ્રહ્મકાણ્ડ એવ ભક્તિકાણ્ડસ્ય સમાવેશઃ । ભક્તેરેવ બ્રહ્મપ્રાપ્તિસામર્થ્યાત્ ॥ ૧-૨-૧૭ ॥

સૂત્રનો અર્થ :- ભક્તિમાં બ્રહ્મકાંડ તેના અનુબોધન માટે છે. અથવા વસ્તુ સામર્થ્યને લીધે છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ભક્તિ મોક્ષના સાધનભૂત છે. તેમાં જ્ઞાનનું ભક્તિમાં અનુબોધન માટે મહત્ત્વ છે. બ્રહ્મકાંડને પૃથક્ કહેવાનો હેતુ ભક્તિના સામર્થ્યને લીધે જાણવો.

ભગવાન કહે છે હે ઉદ્ભવ ! ભક્તિયોગ અને સત્સંગ વિના બીજો કોઈ શ્રેષ્ઠ ઉપાય જ નથી. કારણ એકાંતિક પુરુષનો હું જ આશ્રયરૂપ છું. વગેરે અનેકવિધ વચનોમાં ભગવાનની પ્રસન્નતા પ્રત્યે ભક્તિનું જ સામર્થ્ય કહ્યું છે. એથી નિર્ગુણ સ્વરૂપ મારા સંબંધી જ્ઞાનયોગ ને ભક્તિયોગ એ બંનેનું પ્રયોજન એક જ છે. બંનેનું ભગવદ્ શબ્દ સાથે જોડાણ છે. આ પ્રકારે જ્ઞાન અને ભક્તિનો અભેદપણો નિર્ણય કર્યો છે.

અથવા કર્મકાંડ ને બ્રહ્મકાંડ એમ વિભાગે વેદ વહેંચાયા છે. તેમાં અંતર્ભાવ નહિ પામતો ભક્તિકાંડ શ્રૌત કહેવાય નહિ. તે પ્રકારની શંકાના સમાધાનમાં આ સૂત્રયોજના જાણવી.

મુખ્યત્વે બ્રહ્મને જ ઉદ્દેશીને ‘પરા બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે.’ એમ શ્રુતિ પણ કહે છે.

इति श्रीपरभक्तिसमाराध्य भगवत्सहजानन्दपरमकृपापात्र सकलविद्वज्जनसाधुजनपूजित सद्गुरुवर्य श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिते श्रीशाण्डिल्यसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ - २ ॥

समाप्तः प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

ભગવાન વેદ વ્યાસ ‘અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા’ કર્મજ્ઞાન થયા પછી બ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છા કરવી. એ પ્રકારે આરંભ કર્યો છે. છતાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિની એક ભક્તિથી જ સિદ્ધતા હોવાથી, ભક્તિપ્રધાનતાથી જ એ સૂત્રારંભ કર્યો છે. અને ભક્તિ એ જ બ્રહ્મવિદ્યા છે.

વેદવ્યાસે સાધના અધ્યાયમાં વિદ્યાના વિવિધ ભેદ વિચાર સમયે ભક્તિના જ વિવિધ ભેદ દર્શાવ્યા છે. તેથી બ્રહ્મકાંડ અર્થાત્ બ્રહ્મસંબંધિ વિચારને પણ ભક્તિમાં બ્રહ્મનું જ અવલંબન હોવાથી બ્રહ્મકાંડમાં જ ભક્તિકાંડનો સમાવેશ કર્યો છે. બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં ભક્તિનું જ સામર્થ્ય હોવાથી અસ્તુ..

આ પ્રકારે પરાભક્તિ સમારાધ્ય ભગવાન શ્રી સહજાનંદસ્વામીના પરમકૃપાપાત્ર સકલવિદ્વત્ પૂજિત સદ્ગુરુવર્ય શ્રીનિત્યાનંદ મુનિ વિરચિત શાંડિલ્યસૂત્ર ભાષ્યમાં પ્રથમ અધ્યાયનો દ્વિતીય આહ્લિક વેદાન્તાચાર્ય સ્વામી સત્યપ્રસાદ દાસજી વિરચિત ગુર્જરાનુવાદ સમાપ્ત થયો.

॥ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥

ભા૦ ભક્ત્યેકલભ્યં ભક્તેશં ભક્તનેત્રાબ્જભાસ્કરમ્ । ભક્તાનન્દકરં
ધ્યાયે રમેવ ભક્તિધર્મજમ્ ॥ ૧ ॥

એવં પ્રથમેઽધ્યાયે પરમેશ્વરે ગાઠાનુરાગરૂપા યા પરાનુરક્તિરભિહિતા,
તત્રાઙ્ગાનિ વિચાર્યન્તે દ્વિતીયે । તત્ર પ્રધાનાપ્રધાનવિભાગં જ્ઞાપયન્નાહ- બુદ્ધીતિ ।

સૂત્ર. બુદ્ધિનિષ્પત્તયે શ્રવણાદીન્યાવિશુદ્ધેરવધાતવત્ ॥ ૨-૧-૧

બુદ્ધિનિષ્પત્તયે- વિદ્વનશતૈરપ્યનભિભવનીય-ભગવત્સ્વરૂપૈક

॥ પ્રથમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

બીજો અધ્યાય

પ્રથમ આહ્વિક

મંગલાચરણ

અનન્ય પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થનારા ભક્તજનોના પ્રિયતમ,
ભક્તોના નેત્રકમળને વિકસાવવા ભુવન ભાસ્કર સ્વરૂપ, ભક્તોને આનંદ
ઉપજાવતા ભક્તિધર્મના પુત્ર ભગવાન શ્રીહરિનું હું મારા હૃદયકમળમાં
ધ્યાન ધરું છું.

સૂત્ર :- ૧

સૂત્ર ભૂમિકા :- પ્રથમ અધ્યાયમાં પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં ગાઠ
અનુરાગસ્વરૂપ પરાભક્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું. આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં
અંગભક્તિ વિચાર કરે છે.

સૂત્ર :- બુદ્ધિનિષ્પત્તયે શ્રવણાદીન્યાવિશુદ્ધેરવધાતવત્ ॥ ૨-૧-૧ ॥

પદચ્છેદ :- બુદ્ધિનિષ્પત્તયે શ્રવણાદીનિ આવિશુદ્ધેઃ અવધાતવત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- બુદ્ધિની સિદ્ધિ માટે શ્રવણ કીર્તન વગેરે સાધનોનું
અનુષ્ઠાન અવશ્ય કરવું જરૂરી છે. મનની સંપૂર્ણ સ્મૃતિ થાય ત્યાં સુધિ.

નિષ્પતારૂપા યા નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિસ્તસ્યા નિષ્પત્તયે-સિદ્ધયે,
શ્રવણાદીન્યવશ્યમનુષ્ઠેયાનિ । તાનિ સકૃદનુષ્ઠેયાન્યસકૃદ્વેત્યાકાઙ્ક્ષાયમાહ-
આવિશુદ્ધેઃ । વિશુદ્ધિઃ- દુર્વાસનાદિકમનોમાલિન્યનિરસનદ્વારા બુદ્ધિદાર્ઢ્ય,
તત્પર્યન્તં તદાચરણમિત્યર્થઃ । તત્ર દૃષ્ટાન્તઃ-

અવધાતવત્- યથા યાગાઙ્ગપુરોડાશાર્થકત્રીહિવૈતુષ્યાર્થ
ત્રીહીનવહન્તીત્યુક્તમ્, સ ચ ત્રીહિવૈતુષ્યાત્મકોઽવધાતઃ પ્રકૃષ્ટવૈતુષ્યપર્યન્તં
વિધીયતે તદ્વત્ ॥ ૨-૧-૧ ॥

અથ બુદ્ધિદાર્ઢ્યપર્યન્તં બુદ્ધયજ્ઞાનાં શ્રવણાદીનામેવાનુષ્ઠાનમ્, ડત-
તદજ્ઞભૂતાનાં સદ્ગુરુપસદનાદીનામપિ, ઙ્ક્યાકાઙ્ક્ષાયમાહતદિતિ ।

અવધાત ક્રિયાની પેઠે.

ભાષ્યાનુવાદ :- સાધનની અવશ્યકતા:- અનંતવિદ્નોથી પરાભવ
ન પામે તેવી ભગવદ્સ્વરૂપમાં એકનિષ્ઠારૂપ બુદ્ધિની સિદ્ધિ માટે શ્રવણાદિ
સાધન અવશ્ય આચરવાં જોઈએ.

શ્રવણ કીર્તનાદિ સાધન એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવાં કે વારંવાર
પુનરાવર્તન કરવું તે પ્રશ્નના સમાધનમાં કહે છે 'મનની જ્યાં સુધી વિશુદ્ધિ
ન થાય ત્યાં સુધી અનુષ્ઠાન કરવાં.'

વિશુદ્ધિ શબ્દનો અર્થ:- દુર્વાસના રૂપ મનનો મેલ દૂર થાય ને
બુદ્ધિની દ્રઢતા થાય, એનું નામ વિશુદ્ધિ. આ પ્રકારની વિશુદ્ધિ જ્યાં સુધી ન
થાય ત્યાં સુધિ શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણાદિ સાધનરૂપ ભક્તિનું આચરણ કરવું.

દ્રષ્ટાન્તઃ- જેમ યજ્ઞના અંગભૂત પુરોડાશ બનાવવા ડાંગરની
ફોતરી ઉતારવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી એ ફોતરી દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તેને
ખાંડવાની પ્રક્રિયા કરવી પડે છે, તેજ રીતે મનની મલિનતા દૂર ન થાય ત્યાં
સુધી શ્રવણાદિ સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવું.

સૂત્ર :- ૨

સૂત્ર ભૂમિકા :- બુદ્ધિની દ્રઢતા પર્યંત શ્રવણાદિ સાધનોનું
અનુષ્ઠાન કરવું કે તેના અંગભૂત ગુરુના શરણે જવારૂપ અન્ય સાધનોનું

સૂત્ર. તદજ્ઞાનાં ચ ॥ ૨-૧-૨ ॥

ભા૦ તેષામ્ - શ્રવણાદીનામ્, અજ્ઞાનિ- સદ્ધુરૂપસદનાદીનિ, તેષામાચરણમ્- અનુષ્ઠાનમ્, આબુદ્ધિદાહ્યમવશ્યં કર્તવ્યમિતિ દિક્ । બુદ્ધિઃ- - “વાસુદેવઃ સર્વમ્” ઇતિ દૃઢાધ્યવસાયઃ, તન્નિષ્પત્તયે શ્રવણકીર્તનસ્મરણાદીનિ. તાનિ ચાવિશુદ્ધેરવઘાતવદનુષ્ટેયાનિ. । તદજ્ઞાચરણં ચાભક્તિદાહ્યમિત્યપરે. ॥ ૨-૧-૨ ॥

અથ યા બુદ્ધિર્ભક્તેર્મુખ્યતોઽજ્ઞં તાં વિચારયિતુમાહ તામિતિ ।

સૂત્ર. તામૈશ્વર્યપરાં કાશ્યપઃ પરત્ત્વાત્ ॥ ૨-૧-૩ ॥

ભા૦ કાશ્યપો મુનિસ્તાં બુદ્ધિમૈશ્વર્યપરાં, ઐશ્વર્યમ્ - સર્વજ્ઞત્ત્વાદિ,

પણ અનુષ્ઠાન કરવું? તેના સમાધાનમાં અગ્રિમ સુત્ર ...

સૂત્ર :- તદજ્ઞાનાં ચ ॥ ૨-૧-૨ ॥

પદચ્છેદ :- તત્ અજ્ઞાનાં ચા

સૂત્રનો અર્થ :- શ્રવણાદિ સાધનોનાં અંગોનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું.

ભાષ્યાનુવાદ :- શ્રવણકીર્તનાદિ અંગોના ગુરૂની શરણાગતિ અંગોનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું તે પણ બુદ્ધિની દ્રઢતા થાય ત્યાં સુધી કરવું. ‘વાસુદેવ ભગવાન સર્વસ્વ છે.’ આ પ્રકારની દ્રઢ નિશ્ચય સ્વરૂપા બુદ્ધિની દ્રઢતા એ સાધનોના માધ્યમથી જ થાય છે.

અન્યના મતે ગુરુ શરણ વગેરે સાધનોના અનુષ્ઠાનથી ભક્તિની દ્રઢતા થાય છે એ પ્રમાણેનો અન્યનો મત છે.

સૂત્ર :- ૩

સૂત્ર ભૂમિકા :- બુદ્ધિ ભક્તિનું મુખ્ય અંગ છે એ સંબંધિ વિચાર કરે છે આ સૂત્રમાં.

સૂત્ર :- તામૈશ્વર્યપરાં કાશ્યપઃ પરત્ત્વાત્ ॥ ૨-૧-૩ ॥

પદચ્છેદ :- તામ્ ઐશ્વર્યપરામ્ કાશ્યપઃ પરત્ત્વાત્

સૂત્રનો અર્થ :- કશ્યપ મહર્ષિના મતે બુદ્ધિ સર્વજ્ઞત્વાદિ ઐશ્વર્ય

તત્પરામ્- તત્પ્રધાનાલમ્બાં મન્યતે । “યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્” “પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે” “ભીષાસ્માદ્વાતઃ પવતે ભીષોદેતિ સૂર્યઃ । ભીષાસ્માદગ્નિન્દ્રશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પञ્ચમઃ” “યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ” “અહં સર્વસ્ય પ્રથવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે” “વિષ્ટભ્યહમિદં કૃત્સ્ત્રમેકાંશેન સ્થિતો જગત્” । ઇત્યાદિશ્રુતિસ્મૃત્યુક્તપરમૈશ્વર્યાવલમ્બિની બુદ્ધિર્નિઃશ્રેયસાય । સૈવ તુ ભક્તિમુપકુર્વાણા સતી ભગવત્પરમપ્રસન્નતારૂપાં મુક્તિમપિ પ્રયોજયતીતિ કાશ્યપમતમ્ ।

તત્ર હેતુઃ- પરત્ત્વાત્ । “અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્તસ્મિશ્ચાન્યો

અવલંબી છે, પરમેશ્વરનું પરપણું છે માટે.

ભાષ્યાનુવાદ :- કશ્યપ મહર્ષિના મતાનુસાર બુદ્ધિ સર્વજ્ઞત્વ રૂપ ઐશ્વર્ય પ્રધાન છે.

શ્રુતિ કહે છે :- ‘જે પરમાત્મા સર્વત્ર છે. એક જ સમયે સર્વ વસ્તુના જ્ઞાતા છે.’ ‘એ પરમાત્માની શક્તિ વિવિધ પ્રકારની સંભળાય છે.’ ‘પરમેશ્વરની આજ્ઞાથી વાયુ વાય છે. સૂર્ય ઉદય પામે છે. અગ્નિ, ઇન્દ્રને મૃત્યુદેવ વગેરે દેવો નિયમ અનુસાર પોતપોતાની ક્રિયામાં જ ઉદ્ભવ પામે છે. એમના માધ્યમથી પોષણ પામે છે. અને અંતે તેમના સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. તે બ્રહ્મતત્ત્વ છે.’

ગીતામાં ભગવાન કહે છે - ‘હું જ સર્વ વિશ્વની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ છું. મારાથી સમસ્ત વિશ્વ પ્રવર્તે છે. આ સમગ્ર જગતને મારા એક અંશથી હું ધારણ કરું છું.’

પૂર્વોક્ત શ્રુતિસ્મૃતિના પ્રમાણથી પરમ ઐશ્વર્યનું અવલમ્બન કરનારી બુદ્ધિ આત્યંતિક કલ્યાણનું સાધન બને છે. પરાભક્તિની પુષ્ટિ દ્વારા ભગવત્ પ્રસન્નતાને જન્માવી મુક્તિ આપનારી થાય છે. એમ કશ્યપ મહર્ષિનો અભિપ્રાય છે.

પરમાત્માનું પર પણું દર્શાવતી શ્રુતિઓ:- તેમાં હેતુ દર્શાવતાં

માયયા સન્નિરુદ્ધઃ” “ક્ષરં પ્રધાનમમૃતાક્ષરં હરઃ ક્ષરાત્માનાવીશતે દેવ એકઃ”
“સ કારણં કરુણાધિપાધિપો ન ચાસ્ય કશ્ચિજ્જનિતા ન

ચાધિપઃ” “પ્રધાનક્ષેત્રજ્ઞપતિર્ગુણેશઃ” “પતિં વિશ્વસ્યાત્મેશ્વરમ્ શાશ્વતં
શિવમચ્યુતમ્” “જ્ઞાજ્ઞૌ દ્વાવજાવીશનીશૌ” “નિત્યો નિત્યાનાં
ચેતનશ્ચેતનાનામેકો બહૂનાં યો વિદધાતિ કામાન્” “ભોક્તા ભોગ્યં પ્રેરિતારઞ્ચ
મત્વા” તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વતેત્યનશ્ચન્યોઽભિચાકશીતિ” “પૃથગાત્માનં
પ્રેરિતારં ચ મત્વા જુષ્ટસ્તતસ્તેનામૃતત્ત્વમેતિ” “અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં
બહ્વીં પ્રજાં જનયન્તીં સરૂપામ્ । અજો હ્યેકો જુષમાણોઽનુશેતે જહાત્યેનાં

કહે છે - પરમાત્માનું પરપણું છે માટે ‘માયાપતિ ભગવાન પોતાની માયારૂપ
શક્તિથી જ આ વિશ્વનું સર્જન કરે છે. એથી અન્ય જીવાત્મા એ માયામાં
બંધાયેલો છે.’

ક્ષર અને હર શબ્દની વ્યાખ્યા:- ‘ક્ષર એટલે પરિણામ
પામતી માયા, હર એટલે વિષય ગ્રહણ કરનાર ચેતન, તે બંનેને પરમાત્મા
નિયમનમાં રાખે છે.’

‘એ પરમાત્મા સર્વના કારણ છે. સર્વ ચેતન આત્માઓના અધિપતિ
છે. તેને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ નથી. તેનો અધિપતિ કોઈ નથી.’

‘એ ભગવાન માયા અને ચેતનના સ્વામી છે. સર્વ ગુણોના ઈશ છે.’ ‘એ
પરમાત્મા વિશ્વના પતિ છે. આત્માના ઈશ્વર છે. અવિકારસ્વરૂપ છે.
સુખમૂર્તિ છે. અખંડ સ્વરૂપ છે.’

‘જ્ઞાની અને અજ્ઞાની એમ બે આત્માઓ છે. તેમાં એક નિયંતા છે
અને બીજો પરાધીન છે.’

‘નિત્ય આત્માઓના મધ્યે પર નિત્ય, ચેતનોના મધ્યે પરમ ચેતન
એક અદ્વિતીય પરમાત્મા અનંત આત્માઓના મન મનોરથ પૂર્ણ કરનારા છે.’

‘ભોક્તા જીવાત્મા, ભોગ્યરૂપ જગત્ તે બંનેના પ્રેરક પરમાત્માની
ઉપાસના કરીને.’

‘બે પક્ષીમાંથી એક જીવાત્મારૂપ પક્ષી સ્વાદિષ્ટ કર્મફળનો અનુભવ

ભુક્તભોગમજોઽન્યઃ” “સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।
જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિવીતશોકઃ” ।
इत्यादिभिर्जीवात्मभ्योऽनन्तकल्याणैकतानगुणैश्चर्यादिभिरत्यन्तं परतरो हि
परमात्मा श्रूयते । अतस्तत्सम्बन्धिनी बुद्धिः परमप्रेमलक्षणां भक्तिं जनयतीति
॥ २-१-३ ॥

સૂત્ર. આત્મૈકપરાં બાદરાયણઃ ॥ ૨-૧-૪ ॥

भा० भगवान् बादरायणः, आत्मैकपराम्- ईशोशितव्यादिविकल्प-

કરે છે.’

‘ઉપાસક આત્મા તથા પરમાત્માને ભિન્ન જાણીને ઉપાસનાથી શુદ્ધ
થઈને પરમાત્માની કૃપાથી મુક્તિ પામે છે.’

‘રક્ત, શુકલ અને કૃષ્ણવર્ણી તેમજ પોતાને તુલ્ય વિચિત્ર બહુ પ્રજાને
ઉપજાવતી માયાને સેવવાથી જીવ બંધાય છે. બીજા પરમાત્મા સંપૂર્ણ ભોગથી
પૂર્ણ હોવાથી સ્વતંત્ર વર્તે છે.’

‘એક જ શરીરરૂપ વૃક્ષમાં રહેલો જીવાત્મા ઈશ્વરથી ભિન્ન રહેલી
જડમાયાથી મોહ પામી શોક કરે છે.’

‘પ્રસન્ન પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનાર ઉપાસક શોક રહિત બની
પરમાત્માના મહિમાને પામે છે.’

વગેરે શ્રુતિઓના માધ્યમથી અનંત કલ્યાણ ગુણગણના સિંધુ
સર્વાધાર પરમાત્મા જીવાત્માથી વિલક્ષણ જણાય છે. માટે પરમ ઐશ્વર્ય
સંબંધી બુદ્ધિ પરાભક્તિને ઉત્પન્ન કરનારી છે.

ભાવાર્થ:- ‘પરમાત્મા સર્વથી પર છે.’ આ પ્રકારના નિશ્ચયથી દૃઢ
થયેલી બુદ્ધિ પરાભક્તિની જનત્રી છે.

સૂત્ર :- ૪

बादरायण मदर्षिना मते बुद्धिर्नું रूपः-

સૂત્ર :- આત્મૈકપરાં બાદરાયણઃ ॥ ૨-૧-૪ ॥

શૂન્યામ્, અનન્યાત્મપરામિત્યેતત્ । બુદ્ધિનિઃશ્રેયસાય મન્યતે ॥ ૨-૧-૪ ॥

સૂત્ર. ઉભયપરાં શાણ્ડિલ્યઃ શબ્દોપપત્તિભ્યામ્ ॥ ૨-૧-૫ ॥

ભા૦ આત્માનં નામ્ના નિર્દિશતિ મહર્ષિઃ- શાણ્ડિલ્ય ઇતિ । ઉભયપરામ્- નાત્મૈકપરામ્ । ઈશોશિતવ્યવિભાગો હિ નૈસર્ગિકઃ, આત્મા ચાચં સર્વસ્ય, અતઃ સર્વેશ્વરત્વાત્મત્ત્વોભયપરાં બુદ્ધિ નિઃશ્રેયસસાધનતયા શાણ્ડિલ્યો મન્યતે । કુતઃ ? શબ્દાત્- ઈશ્વરત્ત્વે આત્મત્ત્વે ચ શબ્દાત્ શ્રૌતાત્ । ઉપપત્તેશ્ચ - સ્મૃતેશ્ચ ।

યદ્વા ન કેવલં શબ્દઃ, ઉપપત્તિશ્ચ । ન હ્યનીશ્વર આત્મા । અનાત્મા વા

પદચ્છેદ :- આત્મા એક પરમ્ બાદરાયણઃ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ભગવાન બાદરાયણ બુદ્ધિ આત્મસ્વરૂપ અવલંબિની માને છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ભગવાન બાદરાયણ નિયામ્ય-નિયામક ભાવ રહિત માત્ર આત્મપરાયણ બુદ્ધિ કલ્યાણનું સાધન છે એ પ્રકારે સ્વીકારે છે.

સૂત્ર :- ૫

સૂત્ર ભૂમિકા :- શાંડિલ્યમહર્ષિના મતે..

સૂત્ર :- ઉભયપરાં શાણ્ડિલ્યઃ શબ્દોપપત્તિભ્યામ્ ॥ ૨-૧-૫ ॥

પદચ્છેદ :- ઉભયપરામ્ શાણ્ડિલ્યઃ શબ્દ ઉપપત્તિભ્યામ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- શબ્દ અને સ્મૃતિ બંનેના પ્રમાણ હોવાથી બુદ્ધિ આત્મપરાયણ અને ઐશ્વર્યપરાયણ એમ બંને પ્રધાન છે. આ પ્રકારે શાંડિલ્યનો મત છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- શાંડિલ્યમહર્ષિ કહે છે, બુદ્ધિ માત્ર આત્મના અવલંબી નહિ, પરંતુ ઐશ્વર્ય અવલંબી પણ છે. નિયામ્ય ને નિયામક ભાવ વિભાગ સહજ સિદ્ધ છે. પરમેશ્વર સર્વેના આત્મા છે. એથી સર્વેશ્વર અને આત્મ પરાયણ બુદ્ધિ જ નિઃશ્રેયના સાધન કરીકે શાંડિલ્ય મહર્ષિ સ્વીકારે છે.

તે વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ પણ છે અને સ્મૃતિનું પણ પ્રમાણ છે.

ઈશ્વરઃ ॥ ૨-૧-૫ ॥

નનુ કથમિદં યુજ્યતે ? ઉભયપરા બુદ્ધિરિતિ । વિભાવનં હિ “ત્વં વા અહમસ્મિ ભગવો દેવતે ! અહં વૈ ત્વમસિ ભગવો દેવતે !” ઇત્યુપાસકાદનર્થાન્તર-ત્ત્વમુપાસ્યસ્યાવલમ્બતે, ભવતો હિ મતે તયોરત્યન્તવૈષમ્યમ્, ઇત્યાશઙ્ક્ય સમાધત્તે-

સૂત્ર. વૈષમ્યાદસિદ્ધમિતિ ચેન્નાભિજ્ઞાનવદવૈશિષ્ટ્યાત્ ॥ ૨-૧-૬

ભા૦ વૈષમ્યાત્- ઉપાસ્યોપાસકયોરત્યન્તવૈષમ્યાદિષ્યમાણાત્ । અસિદ્ધમ્- બુદ્ધેરુભયપરત્ત્વમ્ । આત્મતયા પ્રતિપત્તિરિત્યેતત્ । શ્રુતિર્હિ તાં પ્રતિપત્તિમહંગ્રહેણ નિરૂપયતિ ઇતિ ચેન્ન, કુતઃ ? અવૈશિષ્ટ્યાત્ અવ્યાવર્તનાત્ । યશ્ચાયમહંગ્રહેણાત્મત્ત્વોપદેશઃ- “ત્વં વા અહમસ્મિ ભગવો દેવતે !” ઇત્યાદિઃ, તેન અર્થસ્ય ધર્મિણોઽવ્યાવર્તનાત્- અન્યત્ત્વેનાજ્ઞાપનાત્ । દેવતાત્ત્વેનાવગતમેવ

કારણ ઈશ્વરતત્ત્વના અભાવમાં આત્મ તત્ત્વ જ ન હોય અને આત્મતત્ત્વના અભાવમાં ઈશ્વરતત્ત્વ જ ન હોય. માટે સર્વેશ્વર ને આત્મતત્ત્વ એમ બંને પ્રધાન બુદ્ધિ જ નિઃશ્રેયસ માટે કલ્યાય છે.

સૂત્ર :- ૬

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ :- બંને પ્રધાન બુદ્ધિ કેવી રીતે સંભવે ? કારણ ઉપાસ્ય અને ઉપાસકની અભિગ્નતા શ્રુતિમાં વર્ણવી છે કે ‘તું તે હું જ છું, હે સમર્થ દેવતા ! હું તે તું જ છું.’ આ પ્રકારે આત્મવિભાવન કરેલું છે. તમારા મતે ઉપાસ્ય ને ઉપાસકનું અત્યંત ભિન્નપણું છે. તેવા આક્ષેપના સમાધાનમાં કહે છે...

સૂત્ર :- વૈષમ્યાદસિદ્ધમિતિ ચેન્નાભિજ્ઞાનવદવૈશિષ્ટ્યાત્ ॥ ૨-૧-૬ ॥

પદચ્છેદ :- વૈષમ્યાત્ અસિદ્ધમિ્ ઇતિ ચેત્ ન, અભિજ્ઞાનવત્ અવૈશિષ્ટ્યાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ઉપાસ્ય અને ઉપાસકનું તમારા મતે ભિન્નપણું રહેલું હોવાથી બુદ્ધિ ઊભયપ્રધાન બની શકતી નથી, એવી શંકા ન કરવી. કારણ ધર્મી પદાર્થ વિભાગ કરવામાં આવ્યો નથી. ‘તે જ આ દેવદત્ત છે’

હિ સ્વાત્મતયાહમિત્યભિજ્ઞાનાતિ,

અહંગ્રહસ્ય ભૂમિશ્ચ સ એવ સર્વાત્મા । નિદર્શનમાહ- અભિજ્ઞાનવદિતિ ।
યથા- “સોઽયં દેવદત્ત” ઇત્યનેન પ્રત્યભિજ્ઞાનેન તત્તયાવગમ્યમાનોઽર્થો નેદન્તયા
વ્યાવર્ત્યંતે, કિન્તુ- વિશેષણાન્તરયોગેનાવબોધયતે, તથા ॥

યદ્વા - અવૈશિષ્ટયાત્- વિશિષ્ટમ્- પ્રકારિ, વિશિષ્ટાદન્યદવિશિષ્ટમ્-
પ્રકારઃ, પરમાત્મૈવ તુ વિશિષ્ટમ્, યસ્તુ જીવાત્મા સ તુ અભિજ્ઞાનવત્-
અભિજ્ઞાયતે અનેન વસ્તુસ્વરૂપમિતિ અભિજ્ઞાનમ્- સ્વરૂપનિરૂપકો
જાત્યાદિરપૃથક્સિદ્ધો ધર્મઃ, તદ્વત્ । અવિશિષ્ટં તત્ત્વમેવ- પ્રકારભૂતં તત્ત્વમ્,
તસ્યાપિ પરમાત્માપેક્ષયા શરીરત્ત્વાત્ । અવિશિષ્ટસ્ય ભાવ અવૈશિષ્ટયમ્-
પ્રકારતૈકસ્વરૂપત્ત્વમિત્યેતત્ । તસ્માદહંગ્રહસ્ય - અહંશબ્દસ્ય પર્વવસાન ભૂમિસ્તુ

આવી પ્રત્યભિજ્ઞાની પેઠે.

અહમ્ શબ્દનું અંતિમ પર્યવસાન સ્થાન :-

ભાષ્યાનુવાદ :- ઉપાસ્ય અને ઉપાસકનું અત્યંત વૈષમ્ય છે તેથી
બુદ્ધિનું ઉભયપ્રધાનપણું અસિદ્ધ છે. અર્થાત્ આત્મભાવથી જ્ઞાન થાય છે
અને શ્રુતિ પણ તે જ્ઞાનને અહંગ્રહથી નિરૂપણ કરે છે. આ પ્રકારની શંકા
યોગ્ય નથી. કારણ કે - બંનેનું વૈશિષ્ટ્ય નથી. માટે એટલે કે ‘ હે સમર્થ
દેવતા !’ તે તું હું જ છું’ ઈત્યાદિ શ્રુતિવચનથી અહંગ્રહથી આત્મભાવનો
ઉપદેશ કર્યો છે. તેનાથી ધર્મી પદાર્થનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો નથી.
દેવતારૂપે જાણેલા પરમાત્માને જ પોતાના આત્મારૂપે ‘ હું જ તે છું’ એમ
અનુસંધાન કરે છે. અહં વૃત્તિનો આધાર સર્વેશ્વર જ છે.

દષ્ટાંત માધ્યમથી :- જેમ કે ‘ તે જ આ દેવદત્ત છે’ આ પ્રકારની
પ્રત્યભિજ્ઞાથી ‘તે’ શબ્દનો સંબંધી અર્થ ‘આ’ શબ્દના સંબંધથી જુદો જણાતો
નથી. પરંતુ અન્ય વિશેષણના યોગથી ઓળખવામાં આવે છે.

અથવા અન્યરીતે ‘ અવૈશિષ્ટ્ય’ અન્ય રીતે અર્થ જોઈએ તો વિશિષ્ટ
એટલે પ્રકારી- વિશેષ્ય એવો અર્થ થાય. તેનાથી ભિન્ન એટલે અવૈશિષ્ટ્ય
અર્થાત્ પ્રકાર, વિશેષણ. પરમાત્મા વિશિષ્ટ છે. જીવાત્મા વસ્તુના સ્વરૂપને

સર્વાન્તરાત્મા પરમાત્મૈવેતિ તત્ત્વં વિજાનતાં “ત્વં વા અહમસ્મિ ભગવો દેવત!”
ઇત્યયં નિર્દેશો ન વિરુદ્ધયતે ॥ ૨-૧-૬ ॥

આત્મપરાયાં બુદ્ધૌ દોષાન્તરમાશઙ્ક્ય પરિહરતિ ન ચેતિ-

સૂત્ર. ન ચ ક્લિષ્ટોઽનન્તરં વિશેષાત્ ॥ ૨-૧-૭ ॥

ભા૦ પરમાત્મન્યહંગ્રહો હ્યન્તર્યામિતયા, સા ચ જીવદેશમભિવ્યાપ્યૈવ,
તથા ચ શરીરસમ્બન્ધાત્ક્લેશાદિ-દોષભાજનં પરમેશ્વરઃ સ્યાદિતિ ન ચ વાચ્યમ્ ।
અનન્તરં વિશેષાત્- યત્રાન્તર્યામિતોપપાદ્યતે તત્રૈવાનુપદં વિશેષસ્ય
ક્લેશાદિદોષાનાસ્પદત્વલક્ષણસ્યોક્તેઃ । “ય આત્મનિતિષ્ઠન્ આત્મનોઽન્તરો

નિરૂપણ કરનાર જુદો ન પાડી શકાય તેવો ધર્મ છે. પરમાત્માના વિશેષણભૂત
ધર્મ છે. જેને વિશેષ્યથી જુદો પાડી શકાતો નથી. કારણ પરમાત્માની
અપેક્ષાએ એ શરીર છે. તેથી અહમ્ એટલે ‘જીવાત્મા વિશિષ્ટ પરમાત્મા.’
આ પ્રકારે જાણનારા જ્ઞાનીને ‘તું તે હું’ ને હે સમર્થ દેવ ! ‘હું તે તું’ એ પ્રકારનો
નિર્દેશ કરવામાં કોઈ વિરોધ જણાતો નથી.

સૂત્ર :- ૭

સૂત્ર ભૂમિકા :- આત્મા પરાયણ બુદ્ધિને સ્વીકારવામાં અન્ય
દોષ સંભવી શકે તેવા આક્ષેપના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્ર :-

સૂત્ર :- ન ચ ક્લિષ્ટોઽનન્તરં વિશેષાત્ ॥ ૨-૧-૭ ॥

પદચ્છેદ :- ન ચ ક્લિષ્ટઃ અનન્તરં વિશેષાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- પરમાત્માને કોઈ દોષ સ્પર્શી ન શકે, કારણ
શ્રુતિમાં અંતિમ ભાગે અમૃતતત્ત્વરૂપ વિશેષ ગુણ સંબંધના યોગનું
પ્રતિપાદન કર્યું હોવાથી.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરમાત્માને વિશે અહમ્ ગ્રહ અંતર્યામી શક્તિથી
થાય છે. અર્થાત્ અહમ્ એટલે મારા જીવાત્માના અંતર્યામી પરમાત્મા જીવના
હૃદયપ્રદેશને વ્યાપીને રહ્યા છે. તેથી શરીરસંબંધથી જીવમાં રહેલા
દોષાદિકનો સ્પર્શ પરમાત્માને પણ અવશ્ય થાય. આ પ્રકારની શંકાને કોઈ

યમાત્મા ન વેદ યસ્યાત્મા શરીરમ્ ય આત્માનમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃત” ઇત્યમૃતશબ્દેન દોષાભાવો હ્યુક્તઃ ।

યદ્વા - ઉભયોઃ શરીરસમ્બન્ધમુક્ત્વાનન્તરં “તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્તિ અનશ્નન્નન્યોઽભિચાકશીતિ” ઇતિ વિશેષસ્યોક્તેઃ ॥ ૨-૧-૭ ॥

નનુ- યદિ માયિકાઃ ક્લેશાદયો માયાતીતે ન સન્તિ તદૈશ્વર્યમપિ તથૈવ ભવત્વિત્યાશઙ્ક્ય નિરાકરોતિ- એશ્વર્યમિતિ ॥

સૂત્ર. એશ્વર્યમપિ તથેતિ ચેન્ન તસ્ય સ્વાભાવ્યાત્ ॥ ૨-૧-૮ ॥

ભા૦ જગત્કર્તૃત્ત્વાદિલક્ષણમૈશ્વર્યમપિ માયાયોગોપાધિકમતઃ ક્લેશાદિવત્તદપિ માસ્તિવતિ ચેન્ન । તસ્ય જગત્કર્તૃત્ત્વસ વનિયન્તૃત્ત્વાદિલક્ષણ-

સ્થાન નથી. કારણ શ્રુતિમાં જ્યાં અંતર્યામીપણે પ્રતિપાદન કર્યા છે તેની સાથોસાથ દોષથી ગંધ પણ સ્પર્શ ન કરે તેવા દિવ્ય વિશેષ અમૃત સ્વરૂપ ગુણયોગનું વિધાન કર્યું છે.

એજ અર્થની દ્રઢતા કરતી શ્રુતિ વર્ણવે છે, ‘જે પરમાત્મા આત્મામાં રહ્યા છે. આત્માની અંદર પણ તે જ છે. જેને આત્મા જાણી શકતો નથી. આત્મા જેનું શરીર છે. આત્માની અંદર રહી નિયમન કરે છે તે અમૃત સ્વરૂપ પરમાત્મા હે શ્વેતકેતુ ! તારા અંતર્યામી છે.’

આ પ્રકારે અમૃત શબ્દના યોગથી પરમાત્માના સ્વરૂપમાં દોષનો સર્વ પ્રકારે અભાવ કહ્યો છે. અથવા આત્માને પરમાત્માનો એક જ શરીરમાં રહેવારૂપ સંબંધ વર્ણવી તેમાં જ ‘તે બંનેમાંથી એક કર્મફળનો ભોક્તા છે ને બીજો કર્મફળને નહિ ભોગવી, તેનો સાક્ષાત્ દેષ્ટા બની નિહાળ્યા કરે છે.’

આ પ્રકારે જીવાત્મા ને પરમાત્મા વચ્ચે વિશેષ વર્ણવ્યો છે. પરમાત્મા સર્વથી અધિક સર્વોત્તમ તત્ત્વ છે.

સૂત્ર :- ૮

સૂત્ર ભૂમિકા :- અધિક ક્લેશાદિ માયાતીત ભગવાનના સ્વરૂપમાં ન સંભવે તો તે જ રીતે એશ્વર્યની પણ કોઈ આવશ્યકતા જણાતી

સ્યૈશ્વર્યસ્યેશ્વરે, સ્વાભાવ્યાત્- વહેરુષ્ણત્ત્વવજ્જલસ્ય શીતત્ત્વવત્ પૃથિવ્યા ગન્ધવત્ત્વ-વત્પરમાત્મન્યૈશ્વર્ય સ્વભાવસિદ્ધમેવ । “યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્” “પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ” “ભીષાસ્માદ્વાતઃ પવતે” “યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે” ઇત્યાદિભિઃ શ્રુતિભિરૈશ્વર્ય સ્વાભાવિકત્ત્વેન પ્રતિપાદ્યત ઇતિ તસ્ય સ્વાભાવિકત્ત્વાન્ન કદાપિ બાધ ઇત્યર્થઃ ॥ ૨-૧-૮ ॥

નનુ- પરમાત્મન્યૈશ્વર્યમિવ જીવે ક્લેશાદયઃ સ્વાભાવિકાઃ કિં ? ન સ્યુરિતિ ચેત્તત્રાહ- અપ્રતિષિદ્ધમિતિ ।

નથી. તેવા આક્ષેપના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્ર :-

સૂત્ર :- એશ્વર્યમપિ તથેતિ ચેન્ન તસ્ય સ્વાભાવ્યાત્ ॥ ૨-૧-૮ ॥

પદચ્છેદ :- એશ્વર્યમ્ અપિ તથા ઇતિ ચેત્ ન, તસ્ય સ્વાભાવ્યાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- માયિક ક્લેશાદિકની પેઠે એશ્વર્ય પણ પરમાત્માસ્વરૂપમાં આવશ્યક નથી. તેવી આશંકા ન કરવી, કારણ તેનું સ્વાભાવિક જ સિદ્ધપણું છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરમેશ્વરમાં સહજ સિદ્ધ એશ્વર્ય :- ભગવાનનું જગત્કર્તૃત્વરૂપ એશ્વર્ય પણ માયાયોગની ઉપાધિથી યુક્ત હોવાથી તે સ્વરૂપમાં એશ્વર્યની આવશ્યકતા નથી. આ પ્રકારની કુશંકા ન કરવી. કારણ કે એ એશ્વર્ય ઔપાધિક નહિ, પરંતુ સહજ સ્વાભાવિક છે. જેમ અગ્નિમાં ઉષ્ણતા, જળમાં શીતળતા ને પૃથ્વીમાં ગંધતા સહજ સિદ્ધ છે. તેમ પરમેશ્વરમાં એશ્વર્ય સહજ સિદ્ધ છે.

શ્રુતિઓનાં પ્રમાણ :- ‘એ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે. એક જ સમયે સર્વ વસ્તુના જ્ઞાતા છે.’ ‘પરમેશ્વરની જ્ઞાન, બળ, ક્રિયા વગેરે વિવિધ પ્રકારની સ્વાભાવિકી પરા શક્તિ સાંભળવામાં આવે છે.’ ‘પરમાત્માના ભયથી વાયુ વાય છે’ ‘એ પરમાત્માના માધ્યમથી સમગ્ર ભૂત પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે.’

પૂર્વોક્ત અનેક શ્રુતિઓએ પરમેશ્વરનું સહજ સ્વાભાવિક એશ્વર્ય

સૂત્ર. અપ્રતિષિદ્ધં પરૈશ્વર્યં તદ્ભાવાન્ન ચૈવમિતરેષામ્ ॥ ૨-૧-૧ ॥

ભા૦ પરસ્ય ઈશ્વરસ્ય, ऐश्वर्यम्- જગત્કર્તૃત્વતન્નિયન્તૃત્વલક્ષણમ્, અપ્રતિષિદ્ધમ્ । તદ્ભાવાત્- તસ્ય જગત્કર્તૃત્વાદિલક્ષણૈશ્વર્યસ્ય, ભાવાત્- સ્વાભાવિકત્વાદિત્યેતત્ । યતઃ સ્વાભાવિકમૈશ્વર્યમત એવ શ્રુતિષુ ક્ષપિ ન તત્પ્રતિષેધ ઇતિ યાવત્ । ન ચૈવમિતરેષામ્- ન ત્વેવં જીવાનામ્, જીવાનાં ક્લેશાદયસ્તુ નૈવમપ્રતિષિદ્ધાઃ પ્રત્યુત પ્રતિષિદ્ધા એવ ॥

યદ્વા- નનુ- ક્લેશાદય ઇવ જીવસ્ય, ऐश्वर्यमपि परस्य ब्रह्मण औपाधिकमेव, यत्प्रतिषिध्यते ऐश्वर्यम् “अथात आदेशो नेति नेति” आशङ्कयामाह- अप्रतिषिद्धामिति । परस्य ब्रह्मण ऐश्वर्यमप्रतिषिद्धम्, कुत

પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમાં કોઈ બાધ નથી.

સૂત્ર :- ૯

સૂત્ર ભૂમિકા :- પરમાત્મામાં જેમ ઐશ્વર્ય સહજ સિદ્ધ છે. તેમ જીવાત્મામાં ક્લેશાદિક પણ સિદ્ધ સ્વીકારવા જોઈએ. આ પ્રકારના આક્ષેપના સમાધાનમાં આગળનું સૂત્રાવતરણ કરે છે મહર્ષિ શાંડિલ્ય...

સૂત્ર :- અપ્રતિષિદ્ધં પરૈશ્વર્યં તદ્ભાવાન્ન ચૈવમિતરેષામ્ ॥ ૨-૧-૧ ॥

પદચ્છેદ :- અપ્રતિષિદ્ધમ્ પર ऐश्वर्यं तद् भावात् न च एवम् इतरेषाम् ।

સૂત્રનો અર્થ :- પરમેશ્વરનું ઐશ્વર્ય સહજ હોવાથી ક્યાંય શ્રુતિમાં તેનો નિષેધ કર્યો નથી. જીવાત્માઓના ક્લેશાદિકનો તો નિષેધ કર્યો છે. તેથી તેનો સહજ સ્વીકાર ન કરી શકાય.

ભાષ્યાનુવાદ :- અથવા આ સૂત્રનું અર્થ ઘટન આ પ્રકારે કરી શકાય પૂર્વપક્ષના સિદ્ધાન્તે આક્ષેપ એવો કરવામાં આવે છે. કે જીવાત્માઓના ક્લેશાદિક દોષ જેમ ઔપાધિક છે, તેમ પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય પણ ઔપાધિક - માયાની ઊપાધિ જન્ય સ્વીકારવું જોઈએ, કારણ ‘ઉપદેશ છે કે એમ નહિ, એમ નહિ’ આ પ્રકારના આક્ષેપના સમાધાનમાં કહે છે.

અવગમ્યતે ? તદ્ભાવાત્- તસ્ય-ऐश्वर्यस्यैव नेति नेतीतिवाक्यानन्तरं भावात्- बोधनात् । “अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य” मित्यैश्वर्यस्यैवावबोधनात्पूर्ववाक्यस्य नैश्वर्यप्रतिषेधपरता युक्ता, किन्तु पूर्वेण रूपनिरूपणेन यदाशङ्क्यमानं परिछिन्नत्वं तत्प्रतिषेधपरतैव तस्य वाक्यस्य समुचिता ।

इममेव चार्थं बादरायणोऽप्याह- “प्रकृतैताव” दित्यनेन । इतरेषाम् - जीवानां नैवमप्रतिषेधः, किन्तु प्रतिषेध एवेति न जीवक्लेशं दृष्टान्तीकृत्याशङ्काप्रसरणगन्धोऽपीति ॥ २-१-१ ॥

नन्वस्तु परस्य ब्रह्मण ऐश्वर्यम्, अथापि न तन्नित्यम् । ऐश्वर्यं हि ईशितव्यसापेक्षम् । सर्वेषां जीवानां मुक्तौ नावशिष्यते किञ्चिदीशितव्यम् इत्याशङ्क्य प्रतिविधत्ते- सर्वेति ॥

‘એ શ્રુતિમાં ઐશ્વર્યનો નિષેધ કર્યો નથી.’ કારણ ઐશ્વર્યનો ‘બ્રહ્મ સત્યનું સત્ય છે. પ્રાણીઓ બધા સત્ય છે એ બ્રહ્મ સત્ય છે.’ આ શ્રુતિવાક્યમાં બોધ થાય છે. તેથી આ પૂર્વેના વાક્યનો ઐશ્વર્ય નિષેધરૂપે વર્ણવવું યોગ્ય નથી. પરંતુ પૂર્વવાક્યમાં જે પરમાત્માનું સીમિતપણું આશંકિત કર્યું તેનો નિષેધ કરનાર આ ‘નેતિ નેતિ’ વાક્ય જાણવું.

વેદવ્યાસજી એ આ અર્થનું ‘પ્રકૃતૈતાવત્’ એ સૂત્રમાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

એ હેતુથી જીવાત્માઓના સ્વરૂપને વિષે ક્લેશાદિકનો નિષેધ કર્યો હોવાથી તેને દૃષ્ટાન્તમાં માધ્યમ કરી શકાય નહિ.

સૂત્ર :- ૧૦

સૂત્ર ભૂમિકા :- પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય ભલે હોય પરંતુ તે નિત્ય ન હોઈ શકે, કારણ ઐશ્વર્ય નિયામ્ય પદાર્થની સત્તાને આધારે રહેલું છે. સર્વ જીવાત્માઓની જ્યારે મુક્તિ થાય છે ત્યારે કંઈ પણ જગત્ અસ્તિત્વ બાકી રહેતું નથી. તેથી ઐશ્વર્ય પણ વિનષ્ટ થાય છે. તેવા પ્રકારની શંકાના

સૂત્ર. સર્વામૃતે કિમિતિ ચેત્રૈવમ્ ॥ ૨-૧-૧૦ ॥

ભા૦ સર્વેષામૈશ્વર્યનિરૂપકાનાં જીવાનામમૃતત્ત્વે સન્તિ ક્ષિત્યાદીના મપ્યનવસ્થાનાત્કિમૈશ્વર્યમ્ ? વિદ્યમાનમપિ ન કિચ્છિત્- અવિદ્યમાનમિવ ભવેદિતિ ચેત્ ।

નૈવમ્- એવં ન - સર્વેષાં મોક્ષા ઇત્યેવં ન । સર્વામૃતત્ત્વ- મિત્યેતદેવાસમ્ભવતીતિ યાવત્ । નેહોપપાદકમુપદેષ્ટવ્યમ્ । અનાદ્યનન્તોહ્યયં ભવપ્રવાહઃ પ્રથિતઃ ॥ ૨-૧-૧૦ ॥

ઇતશ્ચૈશ્વર્ય નિત્યમિત્યાહ - બુદ્ધીતિ ॥

સમાધાનમાં અગ્નિમ સૂત્રાવતરણ..

સૂત્ર :- સર્વામૃતે કિમિતિ ચેત્રૈવમ્ ॥ ૨-૧-૧૦ ॥

પદચ્છેદ :- સર્વા અમૃતે કિમ્ ઇતિ ચેત ન એવમ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- સર્વ આત્માઓની મુક્તિ થાય પછી કંઈ નિયામ્ય વિશેષ રહેતું નથી. આ પ્રકારની શંકાને સ્થાન નથી. કારણ 'સર્વની મુક્તિ સંભવિત નથી.'

ભાષ્યાનુવાદ :- ઐશ્વર્ય નિરૂપણના આધારભૂત સર્વ જીવાત્માઓની મુક્તિ થાય પછી ધરતી, જળ વગેરે કોઈ પણ પ્રકૃતિગત કાર્ય બાકી રહેતું નથી. તો ઐશ્વર્ય-નિયન્તૃત્વરૂપ ઐશ્વર્ય કોને આધારે ? આ પ્રકારની શંકા અસ્થાને છે. કારણ સર્વે આત્માની મુક્તિ ક્યારેય પણ સંભવતી નથી. તે વિષયમાં કંઈ પ્રતિપાદન કરવાનું રહેતું જ નથી. એ પ્રશ્ન જ અસ્થાને છે. કારણ 'આ ભવપ્રવાહ અનાદિથી પ્રવૃત્ત થયેલો છે.' આદિ અન્ત રહિત વસ્તુ વિષે કોઈ પણ પ્રકારની ચર્ચા વિચારણા કરવી તે અન્યાય યુક્ત છે.

સૂત્ર :- ૧૧

સૂત્ર ભૂમિકા :- પરમાત્માના ઐશ્વર્યની નિત્યતા સિદ્ધ કરે છે. અગ્નિમ સૂત્રથી..

સૂત્ર :- બુદ્ધ્યાનન્ત્યાત્ ॥ ૨-૧-૧૧ ॥

સૂત્ર. બુદ્ધ્યાનન્ત્યાત્ ॥ ૨-૧-૧૧ ॥

ભા૦ ન ચ મુક્તૌ જીવાત્માનાં પરબ્રહ્મભાવઃ, અપિ તુ બુદ્ધેઃ- જ્ઞાનસ્યા નન્ત્યમાત્રમ્ । કર્મણા સદ્બુદ્ધિચિત્તમસ્ય જ્ઞાનં સદ્બુદ્ધેચકર્માપાયે પરિતો નિરવધિ પ્રસરતિ નામ । તદયં સર્વજ્ઞત્ત્વાદિભિઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ । તત્ તાન્મુક્તાન્પ્રત્યસ્ત્યેવાસ્યૈશ્વર્યમ્ ॥

“સર્વામૃતત્ત્વે કિમિતિ ચેત્રૈવં બુદ્ધ્યાનન્ત્યા” દિ ત્યેકમેવ વા સૂત્રમ્ । કિમિત્યન્તસ્ય પૂર્વપક્ષગ્રન્થસ્ય સ એવાશયઃ । નૈવમિત્યાદેસ્તુ

પદચ્છેદ :- બુદ્ધેઃ આનન્ત્યાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- મુક્તિ અવસ્થામાં જ્ઞાનનું અનંતપણું હોવાથી. પરમાત્મા સાથે જીવાત્માની સામ્યતાનો અર્થ :-

ભાષ્યાનુવાદ :- મુક્તિ અવસ્થામાં જીવાત્મા પરમાત્મારૂપ બનતો નથી. માત્ર જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે. કર્મથી સંકુચિત થયેલું જ્ઞાન સંકોચ પમાડનાર કર્મનો નાશ થવાથી અનંત પ્રદેશમાં પ્રસરે છે. તેથી જીવાત્મા સર્વજ્ઞ વગેરે ગુણોથી પરમાત્માની સમાનતા પામે છે. આ મુક્તાત્માઓ પ્રત્યે પરમાત્માનું નિયામકરૂપ ઐશ્વર્ય અખંડિત છે.

પૂર્વસૂત્ર અને આ સૂત્રની એકતા જણાવે છે - 'સર્વ આત્માઓની મુક્તિ થાય ત્યારે કોઈ નિયામ્ય રહેતું નથી. તેથી પરમેશ્વરનું ઐશ્વર્ય અનિત્ય- નાશવંત થયું તેવી શંકા અસ્થાને છે. કારણ મુક્તાત્માઓ ક્યારેય પરબ્રહ્મ તત્ત્વ બની શકતા નહિ હોવાથી, મુક્તિ દશામાં પણ તેમના પર પરમાત્માનું અખંડ નિયંત્રણ રહેલું છે. તેથી ઐશ્વર્ય શાશ્વત છે.'

અને વળી બધા જ આત્માની મુક્તિ ક્યારેય સંભવતી નથી. કારણ બુદ્ધિવિશિષ્ટ જીવોનું અનંતપણું હોવાથી . આ સૂત્રમાં બુદ્ધિનો અર્થ પ્રકૃતિના વિકારભૂત મહતત્ત્વાદિ સમુદાય જાણવો. એ સમુદાય મુક્ત જીવો અનંત છે. પ્રકૃતિના વિકારભૂત અનંત બ્રહ્માંડોની ભ્રમણ કરતા ને વિચિત્ર સંસ્કારોથી વિશિષ્ટ જીવાત્માઓની સંખ્યા અસંખ્યેય હોવાથી સર્વેની મુક્તિ જ

વિશેષ ઉચ્યતે- નૈવમ્-- ऐश्वर्यं नेत्येतते न, मुक्तानां बुद्ध्यानन्त्यमात्रात्, परब्रह्मभावाभावादित्यर्थः । मुक्त्यवस्थायामपि चेतनानां तदेकनियाम्यत्वादस्त्येवैश्वर्यम् ॥

किञ्च- सर्वेषाममृतत्वमित्यपि न सम्भवति, बुद्ध्यानन्त्यात् । अत्र बुद्धिशब्देन प्रकृतेर्विकारो महदादिवर्गो लक्ष्यते, लक्ष्यते च बुद्धिविशिष्टो जीवः, तेषामानन्त्यादित्यर्थः । यान्यण्डानि प्रकृतेर्विकारभूतानि, ये च तत्र संसरन्तो बुद्धिवैचित्र्यमापन्ना जीवाः, तेषामसङ्ख्यत्वात् सर्वामृतत्वसम्भावनाप्रसङ्ग इति यावत् ।

तथा चाण्डानां तद्गतजीवानां चानन्त्यं स्मर्यते- “विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः । आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः ॥ दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् । लक्ष्यतेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः ॥ तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् । विष्णोर्धाम परं साक्षात् पुरुषस्य महात्मनः” ॥ इति श्रीमद्भागवतेतृतीयस्कन्धे । “यत्र पतत्यणुकल्पः सहाण्डकोटिकोटिभिः । तदनन्त” इति षष्ठस्कन्धे । “ब्रह्मं तमोमहदहंखच- राग्निवाभूसंवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः । द्वेद्विधाविगणिताण्डपराणु-

असंભવિત્ છે.

અક્ષરબ્રહ્મનો વિસ્તાર :- ભાગવતના તૃતીય સ્કંધમાં બ્રહ્માંડ અને જીવોની અનંતપણાની પ્રતિપ્રાદન કરતું સ્મૃતિ વાક્ય :- મહતત્વાદિ સોળ વિકારોએ યુક્ત આ અંડકોષ બહારથી પચાસ કોટી યોજન વિસ્તારવાળો છે. તે ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી દશગુણિત વિશાળ પૃથ્વી આદિ આઠ આવરણભૂત તત્ત્વોથી વીંટાયેલો છે. જેમાં રોમ છિદ્રમાં પ્રવેશ કરતા પરમાણુ સરખો જણાય છે. એના સરખી બીજી અંડકોષની રાશીઓ પણ તેની અંદર અક્ષરબ્રહ્મ રહે છે. સર્વ કારણનું પણ કારણ છે ને ભગવાન વિષ્ણુનું ધામ છે.

છઠ્ઠાસ્કંધમાં કહ્યું છે, ‘જેમાં બ્રહ્માંડોની કોટિઓને કોટિઓ અણુંની માફક ઉડ્યા કરે છે તે અનંત છે.’

ચર્યાવાતાધ્વરોમવિવરસ્ય ચ તે મહિત્ત્વમ્” ॥ इति दशमस्कन्धे ॥ “द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः। ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः” इति वेदस्तुतौ ॥ २-१-११ ॥

नन्वस्य जगत्कारणत्वलक्षणं यदैश्वर्यमुच्यते तत्तु न सम्भवति, विकारित्वप्रसङ्गात्, न ह्यविकृतमुपादानं भवति । नापि निमित्तम्, न ह्यक्रियं निमित्तं भवति, न हि कुलाल अक्रियो निमित्तम्, न च दण्डादिः । सक्रियस्तु नियत एव विकृत्येत्याशङ्कयामाह प्रकृत्यन्तरालादिति ॥

સૂત્ર. પ્રકૃત્યન્તરારાલાત્તદુપાદાનત્ત્વમિતિ તસ્યાવૈકાર્ય ચિત્સ્વરૂપેણ પ્રકૃતેરનુવર્તનાત્તદુપયોગાત્ ॥ ૨-૧-૧૨ ॥

દશમસ્કંધમાં બ્રહ્માજી સ્તુતિ કરતાં કહે છે ‘પ્રકૃતિ, મહત્, અહંકાર, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી આ આઠ આવરણોથી વીંટાયેલા બ્રહ્માંડરૂપ પરમાણુઓને ફરવાના સ્થાનરૂપ તમારું એક રોમછિદ્ર છે. એવા આપનો મહિમા ક્યાં ને હું ક્યાં ?’

વેદસ્તુતિમાં વેદો સ્તવન કરતા કહે છે :- સ્વરૂપ, સ્વભાવ ને વિભૂતિથી આપ અનંત અપાર હોવાથી સ્વર્ગાદિકના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્માદિ દેવો પણ તમારા મહિમાના પારને પામતા નથી. આપના એક રોમ છિદ્રમાં પૃથ્વી આદિ અષ્ટ આવરણ યુક્ત બ્રહ્માંડોના સમૂહ વાયુથી ઉડતા ૨૪કણોની માફક અવિરત ઉડ્યા કરે છે. અને અંતે આપના સ્વરૂપમાં જ લીન થનારી અમે શ્રુતિઓ પણ ‘નેતિ નેતિ’ કહીને જ વિરામ પામીએ છીએ.’

સૂત્ર :- ૧૨

સૂત્ર ભૂમિકા :- આક્ષેપ - પરમાત્માનું જગત્ કારણત્વરૂપ જે ઐશ્વર્ય કહ્યું તે સંભવતું નથી. કારણ તેમાં વિકારી થવાનો પ્રસંગ આવે. પરમાત્મા તો અવિકારી છે. અવિકારી ઉપાદાન કારણ બની ન શકે. નિમિત્ત કારણ પણ બની ન શકે. ક્રિયાના વ્યાપાર વિના નિમિત્ત બની શકાતું નથી.

ભા૦ અન્તરાલ- વ્યવધાનમ્ । પ્રકૃત્યા વ્યવધાનાત્તદુપાદાનત્ત્વમિતિ તસ્ય બ્રહ્મણોઽવૈકાર્યમ્ । પરમાત્મનો યદુપાદાનત્ત્વ- “યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્ત” ઇત્યાદિશ્રુતિવચનેષુ શ્રૂયતે, તત્તુ ન બ્રહ્મસ્વરૂપમાત્રે સાક્ષાત્, કિન્તુ-સ્વવિશેષણ ભૂતપ્રકૃત્યા વ્યવહિતે । યોઽયમુપાદાનોપાદેયભાવનિયતાવસ્થા ભેદઃ, સ વિશેષણદ્વારક ઇતિ ન મૃત્સ્વરૂપસ્યેવાસ્ય વિકારિત્ત્વપ્રસન્ન ઇતિ ભાવઃ ।

યદ્વા- પ્રકૃત્યન્તરાલાત્- પ્રકૃતિમધ્યે વર્તનાત્ । પ્રકૃતિમધ્યે વર્તનં ચાત્મતયૈવેત્યનુપદં જ્ઞાપ્યતે । પ્રકૃતિશરીરકસ્યૈવ બ્રહ્મણ ઉપાદાનત્ત્વાદ્વિશેષણીભૂતપ્રકૃતેઃસ્થૌલ્યસૌક્ષ્મ્યાભ્યામેવ બ્રહ્મણોઽવસ્થાભેદસિદ્ધેરુપાદાનો

ઘટ નિર્માણ પ્રત્યે કુંભાર ચક્રબ્રમણ રૂપ ક્રિયાનો વ્યાપાર કર્યા વિના નિમિત્ત કારણ બનતો નથી. દંડાદિ પણ નિયમથી જ વિકારી થવાનો પ્રસંગ આવે. આ પ્રકારના આક્ષેપના સમાધાનમાં અગ્નિમ સૂત્રનું અવતરણ કરે છે મહર્ષિ શાંડિલ્ય.

સૂત્ર :- પ્રકૃત્યન્તરાલાત્તદુપાદાનત્ત્વમિતિ તસ્યાવૈકાર્ય ચિત્સ્વરૂપેણ પ્રકૃતેરનુવર્તનાત્તદુપયોગાત્ ॥ ૨-૧-૧૨ ॥

પદચ્છેદ :- પ્રકૃતેઃ અન્તરાલાત્ તસ્ય ઉપાદાનત્ત્વ ઇતિ તસ્ય અવૈકાર્યમ્ ચિત્સ્વરૂપેણ પ્રકૃતેઃ અનુવર્તનાત્ તસ્ય ઉપયોગાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- પ્રકૃતિના વ્યવધાનથી (માધ્યમથી) પરમાત્માનું ઉપાદાનપણું હોવાથી તેમાં વિકારી પ્રસંગ આવતો નથી. ચિત્સ્વરૂપથી પ્રકૃતિનું અનુવર્તન છે. અને તેનો ઉપયોગ છે માટે.

જગત્ ના ઉપાદાન કારણ છતાં નિર્વિકાર :-

ભાષ્યાનુવાદ :- પ્રકૃતિનું વ્યાવધાન હોવાથી પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વિકારીત્વ પ્રસંગ આવતો નથી. તેથી બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે.

શ્રુતિ કહે છે :- ‘ આ સમસ્ત સૃષ્ટિ તેનાથી ઉપજે છે.’ આ શ્રુતિમાં પરમાત્માનું ઉપાદાન કારણ વર્ણવ્યું છે. તે ઉપાદાન માત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપમાં નહિ પરંતુ પોતાના વિશેષણભૂત પ્રકૃતિના વ્યવધાનમાં છે.

પાદેયભાવ ઇતિ ન વિકારપ્રસન્ન ઇતિ ભાવઃ । વિશેષ્યવિશેષણ ભાવશ્ચાનયોર્ન દણ્ડકુણ્ડલાદેરિવ, ન વા રાજરાષ્ટ્રયોરિવ ।

કિન્તુ શરીરાત્મભાવેનેત્યાહ- ચિત્સ્વરૂપેણ પ્રકૃતેરનુવર્તનાદિતિ । સ્વં રૂપં સ્વરૂપમ્, અસાધારણો ધર્મઃ, ચિતઃ- ચેતનસ્ય યોઽસાધારણો ધર્મઃ- ચેતયિતૃત્ત્વમ્- આત્મત્ત્વમિત્યેતત્, તેન રૂપેણ પ્રકૃતેરનુવર્તનાત્ । અનુવર્તનં ચ પ્રકૃતેર્વર્તનમનુવર્તનમ્ । પ્રકૃતેર્વર્તનં નૈતદ્વર્તનરહિતમિતિ યાવત્ । એતેનાપૃથક્સિદ્ધવિશેષણત્વમુક્તં ભવતિ, તચ્ચાત્મશરીર ભાવેનેતિ ચિત્સ્વરૂપેણેત્યનેનોક્તં ભવતિ । તદેવમ્ભૂતવર્તનપ્રયુક્તોપાદાનત્ત્વમૈશ્વર્યવિશેષ એવ પર્યવસ્યતીતિ ન વિકારપ્રસન્ન ઇતિ ભાવઃ ।

શ્રૂયતે ચ શરીરશરીરિભાવો બૃહદારણ્યે- “ યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા અન્તરો યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરમ્ યઃ પૃથિવીમન્તરો યમયતિ સ ત

સાક્ષાત્ બ્રહ્મ પરિણામ પામતું નથી. ઉપાદાન અને ઉપાદેય ભાવની સાથે જે અવસ્થાભેદ થયો તે વિશેષણભૂત પ્રકૃતિના માધ્યમથી થયો છે. તેથી મૃત્સ્વરૂપની પેઠે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વિકાર પેદા થતો નથી.

અથવા- પ્રકૃતિના મધ્યે વર્તવું અર્થાત્ તેના આત્માપણે બ્રહ્મનું વર્તન હોવાથી વિકારો વિશેષણભૂત પ્રકૃતિને લાગું પડે છે. બ્રહ્મને નહિ. પ્રકૃતિ બ્રહ્મનું શરીર છે. બ્રહ્મ ઉપાદાન છે. વિશેષણભૂત પ્રકૃતિની સ્થૂળતા ને સૂક્ષ્મતાને લીધે જ બ્રહ્મની અવસ્થાભેદ છે. તેથી બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે. દંડ અને કુલાલની પેઠે બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિનો વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ નથી. અથવા રાજરાષ્ટ્ર જેવો પણ નથી. પરંતુ શરીર આત્મભાવથી છે.

પ્રકૃતિનું અનુવર્તન બ્રહ્મના સંબંધ રહિત નથી. તેથી પ્રકૃતિ બ્રહ્મનું અપૃથક્સિદ્ધ વિશેષણ છે. તેને બ્રહ્મથી જુદી પાડી શકાતી નથી. એ વિશેષણ શરીર આત્મભાવથી છે. આ પ્રકારના અનુવર્તન પ્રયુક્ત ઉપાદાન ઐશ્વર્ય વિશેષમાં જ પર્યવસાન પામે છે. તેથી બ્રહ્મમાં વિકારીત્વ પ્રસંગ સંભવતો જ નથી.

શ્રુતિમાં શરીરાત્મભાવ નિરૂપણ :- પરમાત્મા અને જગતનો

આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યોઽપ્યસુ તિષ્ઠન્ અદ્ભ્યોઽન્તરો યમાપો ન વિદુર્યસ્યાપઃ શરીરમ્ યોઽપોઽન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યોઽગ્નૌ તિષ્ઠન્ અગ્નેરન્તરો યમગ્નિર્ન વેદ યસ્યાગ્નિઃ શરીરમ્ યોઽગ્નિમન્તરો યમયતિ સ

ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “ય આકાશો તિષ્ઠન્ આકાશાદન્તરો યમાકાશો ન વેદ યસ્યાકાશઃ શરીરમ્ ય આકાશમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યો વાયૌ તિષ્ઠન્ વાયોરન્તરો યં વાયુર્ન વેદ યસ્ય વાયુઃ શરીરમ્ યો વાયુમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “ય આદિત્યે તિષ્ઠન્ આદિત્યાદન્તરો યમાદિત્યો ન વેદ યસ્યાદિત્યઃ શરીરમ્ ય આદિત્યમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યશ્ચન્દ્રતારકે તિષ્ઠન્ ચન્દ્રતારકાદન્તરો

શરીરશરીરિભાવ સંબંધ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્માં વર્ણવ્યો છે.

પૃથ્વીના અંતર્યામી :- ‘ જે પૃથ્વીમાં રહે છે છતાં પૃથ્વીથી ન્યારા છે. પૃથ્વી જેને જાણી શક્તી નથી. પૃથ્વી જેનું શરીર છે. પૃથ્વીની અંદર રહીને જે નિયમન કરે છે તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ પરમાત્મા હે શ્વેતકેતુ ! તારા’પણ આત્મા છે’.

જળના અંતર્યામી :- ‘ જે જળમાં રહે છે છતાં તેનાથી જુદા છે. જળ તેને જાણી શક્તું નથી. જળ જેનું શરીર છે. જળની અંદર રહીને જે નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે.’

તેજના અંતર્યામી :- ‘ જે અગ્નિમાં રહ્યા છે. છતાં અગ્નિથી જુદા છે. અગ્નિ જેને જાણી શક્તો નથી. અગ્નિ જેનું શરીર છે. અગ્નિમાં રહી જે નિયમન કરે છે, તે અમૃતસ્વરૂપ અંતર્યામી તારા આત્મા છે.’

આકાશના અંતર્યામી :- ‘ જે આકાશમાં રહ્યા છે છતાં આકાશથી ન્યારા છે. જેને આકાશ જાણી શક્તો નથી. આકાશ જેનું શરીર છે. જે આકાશની અંદર રહી નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે.’

વાયુના અંતર્યામી :- ‘ જે વાયુમાં રહ્યા છે. છતાં વાયુથી ન્યારા છે. જેને વાયુ જાણી શક્તો નથી. વાયુ જેનું શરીર છે. વાયુની અંદર રહી જે

યં ચન્દ્રતારકં ન વેદ યસ્ય ચન્દ્રતારકં શરીરમ્ યશ્ચન્દ્રતારકમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યો દિક્ષુ તિષ્ઠન્ દિગ્ભ્યોઽન્તરો યં દિશો ન વિદુર્યસ્ય દિશઃ શરીરમ્ યો દિશોઽન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યો વિદ્યુતિ તિષ્ઠન્ વિદ્યુતોઽન્તરો યં વિદ્યુન્ન વદ યસ્ય વિદ્યુચ્છરીરમ્ યો વિદ્યુતમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યઃ સ્તનચિત્તૌ તિષ્ઠન્ સ્તનચિત્તોરન્તરો યં સ્તનચિત્તુર્ન વેદ યસ્ય સ્તનચિત્તુઃ શરીરમ્ યઃ સ્તનચિત્તુમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “ઇત્યધિદેવતમ્ । અથાધિલોકમ્- “યઃ સર્વેષુ લોકેષુ તિષ્ઠન્ સર્વેભ્યો લોકેભ્યોઽન્તરો યં સર્વે લોકા ન વિદુર્યસ્ય સર્વે લોકાઃ શરીરમ્

નિયમન કરે છે. તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે.’

આદિત્યના અંતર્યામી :- ‘ જે આદિત્યમાં રહ્યા છે, છતાં આદિત્યથી ભિન્ન છે. જેને આદિત્ય જાણી શક્તો નથી. સૂર્ય જેમનું શરીર છે, જે સૂર્યની અંદર રહી નિયમન કરે છે. તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ તારા આત્મા છે.’

ચંદ્રતારાના અંતર્યામી :- ‘ જે ચંદ્રતારામાં રહ્યા છે. છતાં તેનાથી જુદા છે. જેને ચંદ્ર કે તારામંડળ જાણી શક્તા નથી. ચંદ્રતારામંડળ જેનું શરીર છે. જે તેમાં રહી નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ તારા આત્મા છે.’

દિશાના અંતર્યામી :- ‘ જે દિશાઓમાં રહ્યા છે, છતાં તેનાથી ભિન્ન છે. દિશાઓ જેને જાણી શક્તી નથી. દિશાઓ જેમનું શરીર છે. દિશાઓની અંદર રહી જે નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ તારા આત્મા છે.’

વિદ્યુતના અંતર્યામી :- ‘ જે વિદ્યુતમાં રહ્યા છે, છતાં વિદ્યુતથી ન્યારા છે. વિદ્યુત જેને જાણી શક્તી નથી. વિદ્યુત જેનું શરીર છે. જે વિદ્યુતની અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે.’

મેઘના અંતર્યામી :- ‘ જે મેઘમાં રહ્યા છે, છતાં તેનાથી જુદા છે. મેઘ જેને જાણી શક્તો નથી. મેઘ જેનું શરીર છે. જે મેઘની અંદર રહી નિયમન

યઃ સર્વાલ્લોકાનન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યઃ સર્વેષુ વેદેષુ તિષ્ઠન્ સર્વેભ્યો વેદેભ્યોઽન્તરો યં સર્વે વેદા ન વિદુર્યસ્ય સર્વે વેદાઃ શરીરમ્ યઃ સર્વાન્ વેદાનન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યઃ સર્વેષુ યજ્ઞેષુ તિષ્ઠન્ સર્વેભ્યો યજ્ઞેભ્યોઽન્તરો યં સર્વે યજ્ઞા ન વિદુર્યસ્ય સર્વે યજ્ઞાઃ શરીરમ્ યઃ સર્વાન્ યજ્ઞાનન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્ સર્વેભ્યો ભૂતેભ્યોઽન્તરો યં સર્વાણિ ભૂતાનિ ન વિદુર્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ શરીરમ્ યઃ સર્વાણિ ભૂતાન્યન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યઃ પ્રાણે તિષ્ઠન્ પ્રાણાદન્તરો યં પ્રાણો ન વેદ યસ્ય પ્રાણઃ શરીરમ્ યઃ પ્રાણમન્તરો યમયતિ સ

કરે છે, તે અંતર્યામી સ્વરૂપ તારા આત્મા છે.’

આ પ્રકારે દેવતાઓમાં રહેલા પરમાત્માનું અંતર્યામી સ્વરૂપ સમજાવ્યું. હવે પછી લોકમાં રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપને વર્ણવે છે.

લોકના અંતર્યામી :- ‘જે સર્વ લોકમાં રહ્યા છે. છતાં સર્વ લોકથી ન્યારા છે. જેને સર્વ લોક જાણી શકતો નથી. જેનું સર્વ લોક શરીર છે. જે સર્વ લોકની અંદર રહી નિયમન કરે છે. તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ તારા આત્મા છે.’

વેદોના અંતર્યામી :- ‘જે સર્વ વેદોમાં રહ્યા છે. સર્વ વેદોથી ન્યારા છે. જેને સર્વ વેદો જાણી શકતા નથી. સર્વ વેદો જેનું શરીર છે. જે સર્વ વેદોની અંદર રહી નિયમન કરે છે. તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ તારા આત્મા છે.’

સર્વભૂતોના અંતર્યામી :- ‘જે સર્વ ભૂતોમાં રહ્યા છે. સર્વ ભૂતોથી જૂદા છે. જેને સર્વ ભૂતો જાણી શકતા નથી. સર્વભૂતો જેનું શરીર છે. જે સર્વભૂતોની અંદર રહી નિયમન કરે છે. તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ તારા આત્મા છે.’

વાણીના અંતર્યામી :- ‘જે વાણીમાં રહ્યા છે, છતાં તેનાથી ભિન્ન છે. જેને વાણી જાણી શકતી નથી. વાણી જેનું શરીર છે. વાણીની અંદર રહી નિયમન કરે છે. તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ તારા આત્મા છે.’

ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યો વાચિ તિષ્ઠન્ વાચોઽન્તરો યં વાઙ્ ન વેદ યસ્ય વાક્ શરીરમ્ યો વાચમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યશ્ચક્ષુષિ તિષ્ઠન્ ચક્ષુષોઽન્તરો યં ચક્ષુર્ન વેદ યસ્ય ચક્ષુઃ શરીરમ્ યશ્ચક્ષુરન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યઃ શ્રોત્રે તિષ્ઠન્ શ્રોત્રાદન્તરો યં શ્રોત્રં ન વેદ યસ્ય શ્રોત્રં શરીરમ્ યઃ શ્રોત્રમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યો મનસિ તિષ્ઠન્ મનસોઽન્તરો યં મનો ન વેદ યસ્ય મનઃ શરીરમ્ યો મનોઽન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યસ્ત્વચિ તિષ્ઠન્ ત્વચોઽન્તરો યં ત્વઙ્ ન વેદ યસ્ય ત્વક્ શરીરમ્ યસ્ત્વચમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યસ્તેજસિ

ચક્ષુના અંતર્યામી :- ‘જે ચક્ષુમાં રહ્યા છે, છતાં તેનાથી જુદા છે. ચક્ષુ જેને જાણી શકતી નથી. ચક્ષુ જેનું શરીર છે.. જે ચક્ષુની અંદર રહી નિયમન કરે છે. તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ તારા આત્મા છે.’

શ્રોત્રના અંતર્યામી :- ‘જે શ્રોત્રમાં રહ્યા છે, છતાં તેનાથી ન્યારા છે. શ્રોત્ર જેને જાણી શકતું નથી. શ્રોત્ર જેનું શરીર છે. શ્રોત્રની અંદર રહી જે નિયમન કરે છે. તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે.’

મનના અંતર્યામી :- ‘જે મનમાં રહ્યા છે, છતાં તેનાથી જુદા છે. મન જેને જાણી શકતું નથી. મન જેનું શરીર છે. મનની અંદર રહીને જે નિયમન કરે છે. તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે.’

ત્વચાના અંતર્યામી :- ‘જે ત્વચામાં રહ્યા છે, છતાં તેનાથી ન્યારા છે. જેને ત્વચા જાણી શકતી નથી. ત્વચા જેનું શરીર છે. જે ત્વચાની અંદર રહી નિયમન કરે છે. તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે.’

તેજના અંતર્યામી :- ‘જે તેજમાં રહ્યા છે, છતાં તેજથી ન્યારા છે. તેજ જેને જાણી શકતું નથી. તેજ જેનું શરીર છે. તેજની અંદર રહી જે નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ તારા આત્મા છે.’

તમના અંતર્યામી :- ‘જે તમમાં રહ્યા છે ! છતાં તેનાથી જુદા છે. તમ જેને જાણી શકતું નથી. તમ જેનું શરીર છે. તમની અંદર રહીને જે નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ તારા આત્મા છે.’

તિષ્ઠન્ તેજસોઽન્તરોયં તેજો ન વેદ યસ્ય તેજઃ શરીરમ્ યસ્તેજોઽન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યસ્તમસિ તિષ્ઠન્ તમસોઽન્તરો યં તમો ન વેદ યસ્ય તમઃ શરીરમ્ યસ્તમોઽન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યો રેતસિ તિષ્ઠન્ રેતસોઽન્તરો યં રેતો ન વેદ યસ્ય રેતઃ શરીરમ્ યો રેતોઽન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” “ય આત્મનિ તિષ્ઠન્ આત્મનોઽન્તરો યમાત્મા ન વેદ યસ્યાત્મા શરીરમ્ ય આત્માનમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” ઇત્યાદિઃ। નિમિત્ત ભાવોઽપ્યસ્ય કુલાલાદિવન્ન શારીરવ્યાપારણાદ્યા યાસસાપેક્ષઃ । ચિત્સ્વરૂપેણ તદુપયોગાત્ચેતનાસાધારણ ચૈતન્યસ્વભાવમાત્રેણ- સઙ્કલ્પમાત્રેણ પ્રકૃતેર્મહદાદિકાર્યાધાને ઉપયોગાત્- ઉપયોજનાત્ । યદા કુલાલો ઘટં કુર્વન્ મૃદમુપયુક્તે, તદા હિ શારીરાયાસેનોપયુક્તે । પરમાત્મા તુ મહદાદિકાર્ય

રેતસ્ના અંતર્યામી :- ‘ જે રેતસૂમાં રહ્યા છે, છતાં તેનાથી ન્યારા છે. રેતસૂ જેને જાણી શકતું નથી. રેતસૂ જેનું શરીર છે. રેતસૂની અંદર રહી જે નિયમન કરે છે. તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે.’

આત્માના અંતર્યામી :- ‘જે આત્મામાં રહ્યા છે, છતાં તેનાથી ન્યારા છે. આત્મા જેને જાણી શકતો નથી. આત્મા જેનું શરીર છે. આત્માની અંદર રહી જે નિયમન કરે છે. તે અંતર્યામી અમૃતસ્વરૂપ તારા આત્મા છે.’

વગેરે શ્રુતિઓમાં પરમાત્માનો અને જગત્ વચ્ચેનો શરીરશરીરિભાવ સંબંધ વર્ણવ્યો છે.

સૃષ્ટિ નિર્માણકાર્યમાં પરમાત્માનું નિમિત્તકારણ પણ કુંભારની પેઠે શરીરવ્યાપારરૂપ પ્રયત્ન સાધ્ય નથી. પરંતુ પોતાના અસાધારણ સંકલ્પ માત્રથી પ્રકૃતિના મહતત્વાદિ કાર્ય નિર્માણ કરે છે.

જ્યારે કુંભાર ઘટ નિર્માણ કરે છે, ત્યારે મૃત્તિકાનો ઉપયોગ કરે છે. તે વખતે શરીરના પ્રયાસથી નિર્માણ કરે છે. પરમાત્મા મહતત્વાદિ સૃષ્ટિકાર્ય નિર્માણ કરે છે ત્યારે શરીરનો વ્યાપાર કરતા નથી, પરંતુ પોતાના સંકલ્પમાત્રથી જ કરે છે. એ રીતે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારે

કુર્વન્ ન પ્રકૃતિ શારીરેણ બલેન પાદહસ્તવિક્ષેપાદિનોપયુક્તે, કિન્તુ સઙ્કલ્પમાત્રેણૈવ । તસ્માન્ન કથન્ન વિકારપ્રસન્નઙ્ગાવકાશ ઇતિ ભાવઃ ॥ ૨-૧-૧૨ ॥

નનુ વિશિષ્ટસ્યોપાદાનત્ત્વે જગદિદં કાર્યં કિં ? વિશેષણાંશે પ્રકૃતૌ સ્થિતમીશ્વરે વેત્યાશઙ્ક્યાહ-તદિતિ ।

સૂત્ર. તત્પ્રતિષ્ઠાનમવિરુદ્ધમ્ ગૃહપીઠવત્ ॥ ૨-૧-૧૩ ॥

ભા૦ તસ્મિન્ પરમાત્મનિ જગત્પ્રતિષ્ઠાનં જગદવસ્થાનમવિરુદ્ધમ્ । તત્ર દૃષ્ટાન્તઃ - ગૃહપીઠવત્, યથા ગૃહમધ્યસ્થપીઠે સ્થિતઃ પુરુષો ગૃહે તિષ્ઠતીતિ વ્યપદિશ્યતે, તથા ઈશ્વરશરીરભૂતાયાં પ્રકૃતૌ સ્થિતં જગદીશ્વરસ્થમિતિ વ્યપદિશ્યતે । તદેતદુક્તં ભગવદ્વીતાયામ્- “મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના । મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ” ઇતિ ॥૨-૧-૧૩ ॥

વિકારી પ્રસંગ સંભવતો નથી. તેથી પરમાત્મા ઉપાદાન કારણ હોવા છતાં નિર્વિકારી છે.

સૂત્ર :- ૧૩

સૂત્ર ભૂમિકા :- પરમાત્માનું ઉપાદાન કારણ સ્વીકારીએ તો આ કાર્યભૂત જગત્ વિશેષણભૂત પ્રકૃતિના અંશમાં રહ્યું છે કે વિશેષ્યભૂત પરમાત્માના સ્વરૂપમાં ? આ પ્રકારના પ્રશ્નના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્રનું અવતરણ...

સૂત્ર :- તત્પ્રતિષ્ઠાનમવિરુદ્ધમ્ ગૃહપીઠવત્ ॥ ૨-૧-૧૩ ॥

પદચ્છેદ :- તસ્ય પ્રતિષ્ઠાનમ્ અવિરુદ્ધમ્ ગૃહપીઠવત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- કાર્યભૂત જગત્નું પરમાત્માના સ્વરૂપમાં રહેલું અવિરુદ્ધ નથી. ઘરમાં રહેલા પીઠની પેઠે.

ભાષ્યાનુવાદ :- વિશ્વના મૂલકંઠ મુકુંદ :- પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જગત્ રહ્યું છે. તેમ સ્વીકારવામાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી. જેવી રીતે ઘરમાં બાજોઠ રહ્યો હોય ને તેના ઉપર પુરુષ વિરાજતો હોય ત્યારે એ પ્રકારે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે કે ‘ પુરુષ ઘરમાં રહ્યો છે.’ એ જ પ્રકારે જગત્

નનુ- પ્રકૃતિશરીરકેશ્વરો જગદુપાદાનં ભવિતું નાર્હતિ । જગદ્દિ જડજીવોભયાત્મકમ્, યચ્ચોપાદાનતનિર્વાહકં રૂપં, તત્તુ પ્રકૃતિશરીરકત્ત્વમાત્રમ્ । ઇત્યાશઙ્ગાયમાહ- મિથ ઇતિ ॥

સૂત્ર. મિથોઽપેક્ષણાદુભયમપિ ॥ ૨-૧-૧૪ ॥

ભા૦ યત્પૂર્વમુક્તં પ્રકૃત્યન્તરાલાદિતિ, તત્ર પ્રકૃતિરિતિ ન પ્રધાનમાત્રં નિર્દિષ્ટમ્, કિન્તુ ઉભયમપિ- યા ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિર્યા ચ જીવભૂતા પ્રકૃતિસ્તદેતદુભયમપિ । કસ્માત્ ? મિથોઽપેક્ષણાત્ । એતદુભયં હિ ભોક્તૃભોગ્યાત્મકમ્, ન હિ ભોક્તારમન્તરા ભોગ્યસમ્પત્તિઃ, ન વા ભોગ્યમન્તરા ભોક્તૃસમ્પત્તિઃ । અત એવ ચ ભોક્તૃભોગ્યાત્મકસ્યાસ્ય

પરમાત્મામાં રહ્યું છે.

શ્રીમદ્ ભગવત્ગીતાનું પ્રમાણ :- ‘ અવ્યક્તમૂર્તિસ્વરૂપમાં આ સમસ્ત વિશ્વનો વિસ્તાર કર્યો છે. તેથી જ સર્વભૂતો મારામાં રહ્યાં છે.’

સૂત્ર :- ૧૪

સૂત્ર ભૂમિકા :- પ્રકૃતિના શરીર પરમાત્મા જગત્ના ઉપાદાન કારણમાં યોગ્ય નથી. કારણ કે જગત્ જડયેતન સ્વરૂપ છે. જ્યારે ઉપાદાનસ્વરૂપતો માત્ર પ્રકૃતિનું જ છે. માત્ર પ્રકૃતિશરીરક પરમાત્મા જ ઉપાદાન છે. જડયેતન ઉભયસ્વરૂપ નિરૂપક નહિ. તેવા આકોપના સમાધાનમાં કહે છે. ...

સૂત્ર :- મિથોઽપેક્ષણાદુભયમપિ ॥ ૨-૧-૧૪ ॥

પદચ્છેદ :- મિથઃ અપેક્ષણાત્ ઉભયમપિ ।

સૂત્રનો અર્થ :- પરમાત્મા અપેક્ષા હોવાથી બંને પણ કારણભૂત છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- પૂર્વના સૂત્રમાં જે પ્રકૃતિનું માધ્યમ કહ્યું, તેનાથી માત્ર પ્રકૃતિનો જ નિર્દેશ નથી કર્યો, પરંતુ ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ અને જીવભૂત પ્રકૃતિ એમ બંનેનો નિર્દેશ કર્યો છે. કારણ પરસ્પર બંનેની અપેક્ષા છે. બંને ભોક્તૃ ને ભોગ્ય સ્વરૂપ છે. ભોક્તા વિના ભોગ્ય સંભવે નહિ, ભોગ્ય વિના

પ્રપન્નસ્ય પ્રકૃતિરુભયમપિ । યાભ્યામુભાભ્યાં પ્રધાનપુરુષાભ્યાં, ઇદં જગત્પ્રક્રિયતે- આરભ્યતે, તાવુભૌ પ્રકૃતી ઉચ્યેતે । તદુક્તં ગીતાયામ્- “ ભૂમિરાપોનલો વાયુઃ ઁ મનો બુદ્ધિરેવ ચ । અહઙ્કાર ઇતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ । જીવભૂતાં મહાબાહો! યયેદં ધાર્યતે જગત્” ॥ ૨-૧-૧૪ ॥

નન્વસ્તિ કાલઃ, યદ્વિશિષ્ટોઽયમીશ્વરો જગત્ સૃજતિ, તદીશ્વરસ્ય જગત્સૃજતઃ પ્રધાનપુરુષાવિવ કાલોઽપ્યુપકરણં ભવતીતિ કથમુભયમિત્યુક્તમિત્યત આહ- ચેત્યેતિ ॥

સૂત્ર. ચેત્યાચિતોર્ન તૃતીયમ્ ॥ ૨-૧-૧૫ ॥

સત્યમ્ - અસ્તિ કાલઃ, ભવતિ તચ્છરીરકઃ પરમાત્મા કારણમ્ ।

ભોક્તા ન સંભવે. એથી આ પ્રપંચની પ્રકૃતિ ભોક્તૃભોગ્ય ઉભય સ્વરૂપ છે. એ બંનેના માધ્યમથી આ જગત્નો પ્રારંભ થાય છે. બંને પ્રકૃતિ શબ્દ વાચ્ય છે.

ગીતામાં કહ્યું છે. ‘પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર આ આઠ પ્રકારની મારી પ્રકૃતિ છે. એ અપરા-જડ હોવાથી બીજા નંબરની છે. યેતનની અપેક્ષાએ કનિષ્ઠ છે. એનાથી ભિન્ન એવી મારી જીવભૂત પરા પ્રકૃતિ છે. તેને પણ જાણવી. હે મહાબાહો! એ પરા પ્રકૃતિરૂપ જીવવર્ગથી આ જગત્ મેં ધારણ કર્યું છે’

તેથી બંને પ્રકૃતિના ઉપાદાન કારણ પરમાત્મા છે.

સૂત્ર :- ૧૫

સૂત્ર ભૂમિકા :- કાળતત્ત્વનું અસ્તિત્વ હોવાથી કાળ વિશિષ્ટ ઈશ્વર જગતનું સર્જન કરે છે. પ્રધાનપુરુષની પેઠે કાળ પણ ઉપકરણ બને છે. તેથી કાળને પણ કારણ ગણવું જોઈએ. માત્ર પ્રધાનપુરુષ જ નહિ. તેના સમાધાનમાં અગ્નિમ સૂત્રનું અવતરણ કરે છે મહર્ષિ

સૂત્ર :- ચેત્યાચિતોર્ન તૃતીયમ્ ॥ ૨-૧-૧૫ ॥

કિન્તુ ઉપાદાનભાવં પ્રકૃત્ય પ્રકૃત્યન્તરાલાદિત્યુક્તમ્, તત્ર પ્રકૃતિપદેનોભયોઃ પ્રધાનપુરુષયોરેવ યુક્તા વિવક્ષા । ન હિ તયોઃ પરાપરયોઃ પ્રકૃત્યોસ્તૃતયિમ્, યત્પ્રકૃત્યન્તરતયોપાદાન-નિર્વાહકતયા

તૃતીયતામાપ્યનુયાત્ । અત એવ ભગવતા દ્વયમેવોક્તમ્ । સહકારિકારણભાવે તુ કાલશક્તેરુપયોગઃ ।

અયમત્ર પદાર્થઃ- ચેત્યા- ન સ્વયં ચૈત્યલક્ષણા, અપિ તુ પરેણ ચેત્યતે, તચ્ચૈત્યા- જડં ત્રિગુણાત્મકં પ્રધાનમ્, યા અપરા પ્રકૃતિરુક્તા । ચિત્ - જીવભૂતા પ્રકૃતિઃ, યા પરોક્તા । અનયોર્ન તૃતીયમ્- પ્રકૃતિભાવેન સમકક્ષમ્ ॥ ૨-૧-૧૫ ॥ તયોશ્ચેત્યાચિતોર્વિશેષમાહ- યુક્તાવિતિ ॥

પદચ્છેદ :- ચેત્યા ચિતઃન તૃતીયમ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- જડ-પ્રધાન અને ચેતન એ બે જ કારણ છે. ત્રીજું કારણ સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરા અપરા પ્રકૃતિ :- કાળ તત્ત્વ છે તેના શરીરિ પરમાત્મા ઉપાદાન કારણ છે. તેમાં કોઈ શંકા નથી પરંતુ જયારે ઉપાદાન ભાવનો પ્રારંભ થાય છે ત્યારે ‘પ્રકૃતિનું મધ્યે વ્યવધાન છે’ એમ કહ્યું છે. તેમાં પ્રકૃતિપદથી પ્રધાનને પુરુષ એમ બે તત્ત્વનો જ નિર્દેષ કરવો યોગ્ય છે. ત્રીજું તત્ત્વ નહિ. તેથી ઉપાદાન કારણના નિર્વાહક તરીકે ત્રીજા સ્વતંત્ર કાળ તત્ત્વની ગણના કરવાની કોઈ જરૂર રહેતી નથી. ભગવાને પણ બે જ પ્રકૃતિનું વર્ણન કર્યું છે, જે પરા ને અપરા નામથી ઓળખાય છે. સહકારિકારણ ભાવમાં કાળ શક્તિની ગણના કરવામાં કોઈ નથી. પરંતુ ઉપાદાન ભાવનો નિર્વાહ કરવામાં તેની આવશ્યકતા નથી.

ભાવાર્થ :- અન્ય ચેતનતત્ત્વથી જીવંત બનતી જડ ત્રિગુણસ્વરૂપા પ્રકૃતિને અપરા પ્રકૃતિ કહી છે. બીજી ચેત્ ચેતનસ્વરૂપ પરા પ્રકૃતિ કહી છે. એ બંનેમાં ત્રીજી તેને સમકક્ષ મુકી શકાય તેવી કોઈ પ્રકૃતિ નથી. તેથી બંનેના

સૂત્ર. યુક્તૌ સામ્પરાયાત્ ॥ ૨-૧-૧૬ ॥

ભા૦ યુક્તૌ- સ્વયમેવ યુક્તૌ, ન કેનચિત્કદાચિદ્યોજિતૌ । અવિના ભૂતાવિત્યેતત્ । કૌ ? ચેત્યાચિતાવિત્યનુવર્તતે । યાવુપાદાનભાવદ્વારભૂતાવુક્તૌ પ્રકૃતિપુરુષૌ, તૌ દ્વાવિત્યર્થઃ । દ્વાવેતૌ નિત્યં મિથો યુક્તૌ, ન કાદાચિત્કયોગ-ભાજાવિતિ યાવત્ । કુતઃ ? સામ્પરાયાત્ । તયો

રનાદિત્વાત્તસંયોગલક્ષણસંસારસ્યાપ્યનાદિત્વાત્ । તથા ચ વચનમ્- “પ્રકૃતિં પુરુષઞ્ચૈવ વિદ્ધયનાદી ઉભાવપિ” । “પુરુષં પ્રકૃતિર્બ્રહ્મન્ન વિમુચ્ચતિર્કર્હિચિત્” । શ્રૂયતે ચ - “ગૌરનાદ્યન્તવતી” । “ન જાયતે મિયતે વા

ઉપાદાન તરીકે પરમાત્મા રહ્યા છે. એમ જ સ્વીકારવું યોગ્ય છે.

સૂત્ર :- ૧૬

સૂત્ર ભૂમિકા :- પરા અપરા પ્રકૃતિનું કાળની અપેક્ષાએ બીજી વિશેષતા દર્શાવે છે આ સૂત્રમાં

સૂત્ર :- યુક્તૌ સામ્પરાયાત્ ॥ ૨-૧-૧૬ ॥

પદચ્છેદ :- યુક્તૌ સામ્પરાયાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- પ્રકૃતિ પુરુષ બંને પરસ્પર જોડાયેલા છે. અનાદિ છે માટે.

ભાષ્યાનુવાદ :- પ્રકૃતિપુરુષ બંને તત્ત્વો પરસ્પર એક બીજાથી જોડાયેલાં છે. કોઈએ ક્યારેય જોડી આપ્યાં નથી. તેથી એકબીજા વિના રહી શકતાં નથી. તે તત્ત્વ એટલે પ્રકૃતિને પુરુષ તેઓ બંને નિત્ય ને પરસ્પર અનાદિથી સંયુક્ત છે.

ગીતા કહે છે :- હે પાર્થ! ‘પ્રકૃતિ ને પુરુષ બંને અનાદિ છે એમ જાણ!’ ‘હે બ્રહ્મન્! પ્રકૃતિનો ક્યારેય ત્યાગ કરતી નથી.

શ્રુતિ વચન ‘આ પ્રકૃતિ આદિ ને અંત રહિત અખંડ પ્રવાહરૂપે વહે છે’. ‘આત્મા ક્યારેય જન્મતો નથી કે મૃત્યુ પામતો નથી’. ‘જગત સૃષ્ટા બ્રહ્માજીએ આ વિશ્વ પૂર્વની માફક જ સર્જ્યું છે’.

વિપશ્ચિત્' । 'ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્' શ્રુતિશ્ચ- 'સંયુક્તમેતત્ક્ષરમક્ષરચ્ચ' ।
ક્ષરં પ્રધાનમ્ । અક્ષરં - પુરુષઃ । અનેન મિથઃ સંસૃષ્ટત્ત્વસ્વ ભાવકથનાત્
તુષાતણ્ડુલયોરિવૈકીભૂય બીજભાવઃ પરમાત્મન ઉપાદાનભાવે દ્વારામિતિ
વિશેષશ્ચેત્યાચિતોર્દર્શિતઃ ॥ ૨-૧-૧૬ ॥

નનુ - ન પારમાર્થિકમિદમૈશ્વર્યમ્, વ્યવહારતસ્ત્વેતત્ । અનૃતં હિ
તદુભયમ્, इत्यत्राह- શક્તિત્ત્વાદિતિ ॥

સૂત્ર. શક્તિત્ત્વાદનૃતં ન વેદ્યમ્ ॥ ૨-૧-૧૭ ॥

ભા૦ તદુભયમનૃતમિતિ ન મન્તવ્યમ્ । કુતઃ ? શક્તિત્ત્વાત્ । શક્તિઃ
કથં મિથ્યા ભવિતુમર્હતિ ? । તથા ચ શ્રૂયતે- 'દેવાત્મશક્તિં સ્વગુણૈર્નિગૂઢામ્' ।

શ્રુતિ વાક્ય :- ક્ષર અને અક્ષર તત્ત્વ બંને સંયુક્ત છે'. ક્ષર
પ્રધાન છે. અક્ષર આત્મા છે. એ બંનેનો પરસ્પર સંયોગ સ્વભાવ હોવાથી
તુષતંડુલની પેઠે એકરૂપ થઈ બીજભાવને પામેલા છે. ને પરમાત્માના
ઉપાદાનભાવમાં દ્વારભૂત છે.

સૂત્ર :- ૧૭

સૂત્ર ભૂમિકા :- પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય પારમાર્થિક સત્ય નથી,
પરંતુ માત્ર વ્યવહારીક છે. કારણ બંને મિથ્યા છે. તેના સમાધાનમાં અગ્નિમ
સૂત્રાવતરણ.

સૂત્ર :- શક્તિત્ત્વાદનૃતં ન વેદ્યમ્ ॥ ૨-૧-૧૭ ॥

પદચ્છેદ :- શક્તિત્ત્વાત્ અનૃતં ન વેદ્યમ્

સૂત્રનો અર્થ :- ઐશ્વર્ય પરમાત્માની શક્તિ છે તેને મિથ્યા ન કહી
શકાય.

ભાષ્યાનુવાદ :- 'તે બંને મિથ્યા છે' એમ ન માનવું. કારણ
પરમેશ્વરની શક્તિરૂપ હોવાથી. એ મિથ્યા કેમ થઈ શકે ?

શ્રુતિસ્મૃતિ વચન :- ' બંને પ્રકારનું ઐશ્વર્ય પારમાર્થિક છે.
પોતાના ગુણોથી પૂર્ણ રહેલી દેવશક્તિને એક સ્થાનમાં રહેલી અગ્નિની

'એકદેશસ્થિતસ્યાગ્નેજ્યોત્સ્ના વિસ્તારિણી યથા । પરસ્ય બ્રહ્મણઃ
શક્તિસ્તથેદમચ્છિલં જગત્' ॥ 'વિષ્ણુશક્તિઃ પરા પ્રોક્તા ક્ષેત્રજ્ઞાઘ્યા તથા
પરા । યયા ક્ષેત્રજ્ઞશક્તિઃ સા વેદિતા નૃપ ! સર્વગા' । 'સ્વશક્ત્યા માયયા
યુક્તઃ સૃજત્યતિ ચ પાતિ ચ' । અતઃ સ્વાભાવિકમેવ પરસ્ય બ્રહ્મણઃ
પરમેશ્વરત્ત્વમ્ । અત એવ ચ તેનૈવ રૂપેણ તસ્યાવબોધને શ્રુતિસ્મૃતી પ્રવર્તેતે ।
યથા- 'ક્ષરં પ્રધાનમમૃતાક્ષરં હરઃ ક્ષરાત્માનાવીણતે દેવ એકઃ' । 'પ્રકૃતિયા
મયાઘ્યાતા વ્યક્તાવ્યક્તસ્વરૂપિણી । પુરુષશ્ચાપ્યુભાવેતૌ લીયેતે પરમાત્માનિ ।
પરમાત્મા ચ સર્વેષામાધારઃ પરમેશ્વરઃ । વિષ્ણુનામા સ વેદેષુ વેદાન્તેષુ ચ
ગીયતે' ॥ इति ॥ ૨-૧-૧૭ ॥

એવં માયાજીવેશાનાં સ્વરૂપસ્વભાવનિર્ણયમુક્ત્વા પ્રકૃતમનુસરતિ-

સૂત્ર. તત્પરિશુદ્ધિશ્ચ લિઙ્ગેભ્યો ગમ્યા લોકવત્ ॥ ૨-૧-૧૮ ॥

જ્યોત વિસ્તાર પામીને સર્વત્ર રહે છે, તેજ પ્રમાણે આ સઘળું જગત્ પરબ્રહ્મની
શક્તિભૂત છે' . 'હે રાજન્ ! વિષ્ણુ ભગવાનની ક્ષેત્રજ્ઞ નામે પરા શક્તિ
રહેલી છે. તથા અપરા નામે બીજી શક્તિ રહેલી છે. જે અપરા શક્તિ સર્વમાં
વર્તતી ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ પરાશક્તિથી આવૃત્ત થયેલી છે' . 'પોતાની શક્તિરૂપ
માયાથી આ વિશ્વનું સર્જન કરે છે. લય કરે છે ને રક્ષણ પણ એજ કરે છે' .

એથી પરમેશ્વરનું પરમ ઐશ્વર્ય સહજ સ્વભાવિક છે. તે હેતુથી
પરમાત્માને તેવા જ સ્વરૂપથી સમજાવવા શ્રુતિસ્મૃતિ વચનોની પ્રવૃત્તિ છે.

'ક્ષર અર્થાત્ પ્રધાન , અમૃત અને અક્ષર સ્વરૂપ. ક્ષર અર્થાત્
જીવાત્મા એ બંનેનું દેવ પરમાત્મા નિયમન કરે છે' 'વ્યક્ત અને અવ્યક્ત
સ્વરૂપે મેં કહેલી પ્રકૃતિ ને જીવ બંને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં લીન થાય છે' . એ
પરમાત્મા સર્વના આધાર છે. વેદાંત શાસ્ત્રમાં તેને વિષ્ણુ નામથી કહ્યા છે'

સૂત્ર :- ૧૮

સૂત્ર ભૂમિકા :- આ પ્રકારે માયા, જીવ ને પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ,
સ્વભાવ સંબંધિ વિચાર વિમર્શ કરી, શાંડિલ્ય મહર્ષિ પ્રકૃત ભક્તિ સંબંધિ

भा० तस्याः भक्तेः, या परिशुद्धिः - अनन्यप्रयोजनत्वेन रसघनता, परानुरागलक्षणाय भक्तेः परा काष्ठेत्येतत् । चस्त्वर्थे । सा लिङ्गेभ्यः- तन्नामोच्चारणतत्कथाश्रवणादिसमसमयं समुद्भवद्भयो रोमोद्गमहृद्भव- णनेत्रजलहसनरोदनोद्गायननर्तनादिभ्यो गम्या । तत्रोदाहरणमाह लोकवदिति । यथा लोके प्रियतममनुस्मरन्त्याः पुलकितगात्रतादिभिर्लिङ्गेर्नायके प्रेमातिशयो गम्यते तथा । तथा च भगवद्भक्तलिङ्गान्युक्तानि श्रीमद्भागवते- “ श्रृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके । गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्विलज्जो विचरेदसङ्गः” ॥ “एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्यो जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः । हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः” ॥ इति ॥ एवंविधलक्षणलक्षितः

વિચારને અનુસરે છે. આ સૂત્રથી.....

સૂત્ર :- તત્પરિશુદ્ધિશ્ચ લિંગ્ગેભ્યો ગમ્યા લોકવત્ ॥ ૨-૧-૧૮ ॥

પદચ્છેદ :- તસ્ય પરિશુદ્ધિઃ ચ લિંગ્ગેભ્યઃ ગમ્યા લોકવત્

સૂત્રનો અર્થ :- ભક્તિની પરિશુદ્ધિ તેના ચિહ્નોથી જાણવી લોકમાં જણાય છે તેમ.

ભાષ્યાનુવાદ :- ભક્તિની પરિશુદ્ધિ એટલે નિષ્કામભાવે રસ ઘનતા. એને જ પરાનુરાગ લક્ષણા ભક્તિની પરાકાષ્ઠા જાણવી.

ભક્તિની પરિશુદ્ધિનાં ચિહ્નો :- ભગવાનના નામોચ્ચાર સમયે રોમાંચ અનુભવાય, કથાશ્રવણ સમયે રોમ નાયે, હૃદય દ્રવિભુત થાય. નેત્રમાં હર્ષનાં અશ્રુ આવે. ક્યારેક હાસ્યનો અનુભવ થાય. ક્યારેક રૂદન કરે. ક્યારેક ઉચ્ચ સ્વરે ગાન કરે. નાય કરે. વગેરે ચિહ્નો ભક્તિની પરિશુદ્ધિનાં છે.

લોકદ્રષ્ટાંત :- જે રીતે લોકમાં પ્રિયતમનું સ્મરણ કરતી વેળાએ પ્રિયતમનાં ગાત્રો પ્રેમાતિશયને લીધે પુલકિત બને છે. તે જ રીતે ભગવદ્ભક્તોની સ્થિતિ સર્જાય છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે, ‘રથાંગપાણિ ભગવાનના સુંદર મંગલકારી જન્મકર્મ લોકમાં ગવાય છે તેને સાંભળે છે. અર્થવાન નામોનું

प्रह्लादो नारदेनानुवर्णितो ऽस्ति श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे- “गुणैरलमसङ्ख्यैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते । वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ॥ न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मनस्तया । कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥ आसीनः पर्यटन्नश्नन् शयानः प्रपिबन् ब्रुवन् । नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः ॥ क्वचिद्रुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः । क्वचिद्धसति तच्चिन्ताह्लाद उद्गायति क्वचित् ॥ नन्दति क्वचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् । क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥ क्वचिदुत्पुलक- स्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामिलितेक्षणः” ॥ २- १-१८ ॥

અન્યાન્યપિ ભગવત્સમ્માનાદીન્યપિ ભક્તિલિંગ્ગાન્યાહ- સમ્માનેતિ ॥

ગાન કરે છે. નિર્લ્લજપણે ગાન કરતા કરતા વિચરે છે.’ આ પ્રકારના વ્રતને ધારણ કરતો મહાન્ ભક્ત પ્રિયતમ ભગવાનના નામસંકીર્તનથી ઉદ્ભવેલા અનુરાગથી દ્રવિભૂત ચિત્તવાળો બની, ક્યારેક ઉચ્ચસ્વરે હસે છે, ક્યારેક રૂદન કરે છે. ક્યારેક ઉચ્ચ સ્વરે ભગવાનની પુકાર કરે છે. ક્યારેક ગાન કરે છે. ક્યારેક ઉન્માદવાળો બની નાય કરે છે.

આ પ્રકારનાં લક્ષણોથી યુક્ત પ્રહ્લાદજી હતા. તેમ શ્રી નારદમુનિ એ સપ્તમસ્કંધમાં વર્ણવ્યું છે. ‘અસંખ્ય શુભ ગુણોના ભંડાર પ્રહ્લાદજીનો હું મહિમા કહું છું. શ્રી વાસુદેવ ભગવાનમાં તેમને સ્વાભાવિક પ્રીતિ હતી. સ્વયં બાળક હોવા છતાં રમતનાં સાધનોમાં રુચિ ન હતી. તેમનું શ્રીહરિમાં જ મન સંલગ્ન હતું. શરીર ભાન ભૂલી જતા ને શ્રીકૃષ્ણની લીલારૂપી ગ્રહથી ગૃહિત બની, બ્રાહ્મ જગત્ને વિસરી જતા. પ્રભુમાં તલ્લિન વર્તતા પ્રહ્લાદજી ખાન, પાન, શયન, ભાષણ વગેરે ક્રિયાઓને વિસરી જતા. ભગવદ્વિરહથી રૂદન કરતા. ક્યારેક આનંદથી બહુ નાયતા, નિર્લ્લજ બની નૃત્ય કરતા. ક્યારેક ભગવદ્ભાવથી તન્મય બની, ભગવાનનું અનુકરણ કરતા, રોમાંચ બની ક્યારેક મૌન ઉઘાડાં નેત્રે ધ્યાન ધરતા.

સૂત્ર. સમ્માનાદિભ્યો બાહુલ્યાત્ ॥ ૨-૧-૧૧ ॥

ભા૦ સમ્માનાદિભ્યો લિઙ્ગેભ્યો બાહુલ્યાદ્ભક્તિરનુમેયેત્યર્થઃ । તત્ર સન્માનઃ પાણ્ડાવાનાં દશમસ્કન્ધે- “ દૃષ્ટ્વા તમાગતં પાર્થા મુકુન્દમખિલેશ્વરમ્ । ઉત્તસ્થુર્યુગપદ્વીરાઃ પ્રાણા મુખ્યમિવાગત ” મિતિ । અતિપ્રીતિર્ગોપીજનાનામ્- “ ક્ષણં યુગશતમિવ યાસાં યેન વિના હ્યભૂત ” ॥

આ પ્રકારનાં ચિહ્નોથી ભક્તિની પરિપક્વ દૃઢ અવસ્થા જાણવી.

સૂત્ર :- ૧૯

સૂત્ર ભૂમિકા :- ભગવાનનું સન્માન કરવું વગેરે પણ અન્ય ચિહ્નોથી ભક્તિની પરિશુદ્ધિ જાણવી.

સૂત્ર :- સમ્માનાદિભ્યો બાહુલ્યાત્ ॥ ૨-૧-૧૧ ॥

પદચ્છેદ :- સમ્માનાદિભ્યઃ બાહુલ્યાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- બહુધા સન્માનાદિ ચિહ્નોથી પણ ભક્તિનું અનુમાન કરવું.

ભાષ્યાનુવાદ :- સન્માનાદિક ચિહ્નોથી ભક્તિનું અનુમાન થાય છે.

પાંડવની ભક્તિ :- પાંડવોએ કરેલું શ્રીકૃષ્ણનું સન્માન દશમસ્કન્ધમાં વર્ણવ્યું છે. ‘અખિલ વિશ્વના નિયંતા શ્રીભગવાનને પધારતા નિહાળી પૃથાના પુત્રો એક જ સાથે ઉભા થયા. મુખ્ય પ્રાણનો સંયોગ થતાં ઈન્દ્રિયો સયેત થાય તેમ સયેત થયા’.

ગોપીઓની ભક્તિ:- ગોપીજનોને શ્રીકૃષ્ણમાં અતિશય પ્રીતિ હતી. તેથી ‘શ્રીકૃષ્ણ વિના એક ક્ષણ સો યુગ જેવી જણાતી’. ‘શ્રીકૃષ્ણને નિહાળવામાં પાંપણો અવરોધ કરે, તેથી નેત્રના સર્જનહાર બ્રહ્માને શાપ આપતી’.

વિદુરની પ્રીતિ :- વિદુર કહે છે પુષ્કરાક્ષ! તમારાં દર્શન થતાં સમુદ્ભવેલી અમારી પ્રીતિ વિષે તમને શું કહીએ! કારણ તમે સર્વ દેહધારીઓના અંતર્યામી છો.

“યત્પ્રેક્ષણે દૃશિષુ પક્ષમકૃતં શપન્તી” તિ । પ્રીતિર્વિદુરસ્ય- “યા નઃ પ્રીતિઃ પુષ્કરાક્ષ ! ત્વદર્શનસમુદ્ભવા । સા કિમાચ્છાયતે તુભ્યમન્તરાત્માસિ દેહિનામ્” ઇતિ વિરહો રાધિકાયાઃ- ગીતગોવિન્દે- “આવાસો વિપિનાયતે પ્રિયસસ્ત્રીમાલાપિજાલાયતે શ્વાસો નિઃશ્વસિતેન દાવદહનજ્વાલા-કલાપાયતે । સા વૈ તદ્વિરહેણ હન્ત ! હરિણીરૂપાયતે હા કથં કન્દર્પોઽપિ યમાયતે વિરચિયચ્છાર્દુલક્રીડિત” મિતિ ॥ મહિમા યમસ્ય વિષ્ણુપુરાણે- સ્વપુરુષમભિવીક્ષ્ય પાશહસ્તં વદતિ યમઃ કિલ તસ્ય કર્ણમૂલે ।

પરિહર મધુસૂદનપ્રપન્નાન્ પ્રભુરહમન્યનૃણાં ન વૈષ્ણવાના” મિતિ । તદર્થ પ્રાણધારણમ્ હનુમતઃ- “યાવદ્રામકથા લોકે તાવત્પ્રાણાન્વિભર્મ્યહ” મિતિ ।

રાધાજીની પ્રીતિ :- ગીત ગોવિંદમાં શ્રી રાસેશ્વરી રાધાના વિરહનું વર્ણન કર્યું છે. ‘ભગવાનના વિરહમાં શ્રીરાધાને રમણીય ઘર વનવગડા જેવું ને નિઃશ્વાસ શ્વાસ તો દાવાનળની જવાળા જેવો લાગે છે’. શ્રી રાધાજી કૃષ્ણ વિરહમાં ગરીબ હરણી જેવાં બની ગયાં. ખેદ છે કે કામદેવ પણ તેના તરફ સિંહની જેમ કુર ચેષ્ટા કરતો યમરાજ જેવો થયો.

યમરાજની ભક્તિ:- યમરાજને ભગવાનનો મહિમા હતો તે વિષે વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે, ‘હાથમાં પાશ લઈને ઉભેલા પોતાના દુતોને નિહાળી તેના કાનમાં કહ્યું કે, મધુસૂદન ભગવાનના આશ્રિતોને તમારે છોડી દેવા. કારણ હું તો મનુષ્યનો નિયામક છું. ભક્તનો નહિ.’

શ્રી હનુમાનજીની પ્રીતિ :- ભગવાન અર્થે જ પ્રાણધારણ કરતા હનુમાનજીની સ્થિતિ એવી હતી કે ‘જ્યાં સુધી આ લોકમાં રામ કથા થશે ત્યાં સુધી હું પ્રાણ ધારણ કરું છું’.

ઉપરીચરવસુની ભક્તિ :- ઉપરીચરવસુએ પોતાનો દેહ, રાજ્ય, ધન, કલત્ર, વાહન વગેરે સઘળું ભગવાનનેજ અર્થે છે એમ જાણતા હતા’.

દ્રૌપદી, અર્જુન વગેરેમાં સખાભાવ હતો. ઉદ્ભવજીમાં દાસ્યભાવ હતો. કુંતામાતાને શ્રી કૃષ્ણને વિષે સ્નેહભાવ હતો.

તદીયતા વસોરુપરિચરસ્ય- “આત્મા રાજ્યં ધનં ચૈવ કલત્રં વાહનં તથા ।
 એતદ્ભાગવતં સર્વમિતિ તત્પ્રેક્ષિતં સદે” તિ । સચ્ચં દ્રૌપદ્યર્જુનયોઃ । દાસ્યમુદ્ભવે ।
 સ્નેહે પૃથા । ઇત્યેવં સમ્માનનાદિલિઙ્ગૈરપિ ભક્તિર્દાર્ઢ્યં જ્ઞેયમિતિ ॥ ૨-૧-૧૯

નનુ- શિશુપાલાદયો ભગવદ્વિદ્વેષિણોઽપિ મુક્તા અભૂવન્, તત્કિં ?
 દ્વેષક્રોધભયાદયોઽપિ ભક્ત્યનુમાપકા ભવન્તીત્યત આહ દ્વેષાદયસ્તિત્વિતિ ॥

સૂત્ર. દ્વેષાદયસ્તુ નૈવમ્ ॥ ૨-૧-૨૦ ॥

ભા૦ તુશબ્દોઽત્યન્તવૈષમ્યં ગમયતિ । દ્વેષાદયસ્તુ નૈવમ્-
 ભક્ત્યનુમાપકા ન ભવન્તિ । ભક્તાનાં દ્વેષાદયો ન સમ્ભવતીત્યુક્તં ભગવતા
 વ્યાસેન- “ન ક્રોધો ન ચ માત્સર્યં ન લોભો નાશુભા મતિઃ ।

આ પ્રકારે સન્માનાદિ ચિહ્નોથી પણ ભક્તિનું અનુમાન થઈ શકે છે.

સૂત્ર :- ૨૦

સૂત્ર ભૂમિકા :- શિશુપાલ વગેરે શ્રીકૃષ્ણના દ્વેષિઓની પણ
 મુક્તિ થઈ છે, તો શું દ્વેષ, ક્રોધ કે ભયાદિ ચિહ્નો પણ ભક્તિનાં સાધન
 ગણવાં?

સૂત્ર :- દ્વેષાદયસ્તુ નૈવમ્ ॥ ૨-૧-૨૦ ॥

પદચ્છેદ :- દ્વેષાદયઃ તુ ન એવમ્

સૂત્રનો અર્થ :- દ્વેષ, ક્રોધ કે ભયાદિ ભક્તિનાં અનુમાન
 કરનારાં ચિહ્નો નથી.

ભાષ્યાનુવાદ :- સૂત્રમાં તુ શબ્દ અતિ વૈષમ્યનો સૂચક છે.
 એટલે કે દ્વેષાદિક ચિહ્નોથી ભક્તિનું અનુમાન થઈ જ ન શકે. કારણ ભક્તોને
 દ્વેષાદિ વિકાર સંભવતા જ નથી.

સાચા ભક્તો :- ભગવાન વ્યાસ મહર્ષિ કહે છે, ‘પૂર્વનાં પૂણ્ય
 સંચય ભગવદ્ભક્તોને ક્રોધ નથી હોતો. માત્સર્યથી તેઓ પર હોય છે. તેની
 બુદ્ધિ લોભાદિ દોષોથી અશુદ્ધ થતી નથી’.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં. ‘ પ્રભુના ભક્તો સમર્થ હોય થતાં તેમનો

ભવન્તિ કૃતપુણ્યાનાં ભક્તાનાં પુરુષોત્તમે” ઇતિ । શ્રીમદ્ભાગવતે ચ-
 “તિરસ્કૃતા વિપ્રલબ્ધાઃ શાપ્તાઃ ક્ષિપ્તા હતા અપિ । નાસ્ય તત્પ્રતિકુર્વન્તિ તદ્ભક્તાઃ
 પ્રભવોઽપિ હી” તિ ॥ “પ્રાયશઃ સાધવો લોકે પરૈર્દ્વન્દ્રેષુ યોજિતાઃ । ન વ્યથન્તિ
 ન હૃષ્યન્તિ યત આત્માગુણાશ્રયઃ” ઇતિ ચ ॥ દ્વેષાતિશયસમુદ્ભૂતાન-
 વરતસ્મરણમહિમ્ના તુ શિશુપાલાદયો મુક્તાઃ ॥ ૨-૧-૨૦ ॥

નનુ- સા પરાનુરક્તિઃ સર્વાવિર્ભાવકારણકૃષ્ણાવિષયૈવ ? વા
 તત્પ્રાદુર્ભાવવિષયાપિ ? ઇત્યાકાઙ્ક્ષાયમાહ- તદ્વાક્યશેષાદિતિ ॥

સૂત્ર. તદ્વાક્યશેષાત્ પ્રાદુર્ભાવેષ્વપિ સા ॥ ૨-૧-૨૧ ॥

ભા૦ સા- પરાનુરક્તિલક્ષણા ભક્તિઃ, પ્રાદુર્ભાવાઃ- યે વરાહાદયઃ,
 તદ્વિષયાપિ ભવતિ । સાપીશ્વરે પરાનુરક્તિરેવેતિ । ભક્તિલક્ષણલક્ષિતૈવેતિ યાવત્ ।
 કુતઃ ? તદ્વાક્યશેષાત્- યત્ પ્રાદુર્ભાવયાથાત્મ્યપ્રતિપાદકં વાક્યં, તસ્ય
 વાક્યસ્ય યત્ શેષભૂતં વાક્યં તસ્માદિત્યર્થઃ । કિં તદ્વાક્યમ્ ? કિં વા તચ્છેષભૂતં

તિરસ્કાર કરે, ગાળ દે, અપમાન કરે, મિથ્યાપવાદ ઢોળે, તાડન કરે છતાં
 તેઓ તેનો કોઈ પ્રતિકાર કરવા ઉપાય કરતા નથી’. ‘ અનાડી લોકો સુખદુઃખ
 આપે છતાં સાધુ પુરુષો વ્યથા પામતા નથી. હર્ષ પામતા નથી. કારણ
 આત્માને કોઈ પણ પ્રકારનું ગુણકાર્ય સ્પર્શતું નથી’. એમ જાણે છે.

શિશુપાલની મુક્તિનું કારણ તો દ્વેષના અતિશયપણાને લીધે થયેલ
 અખંડ ભગવદ્સ્મરણના મહિમાથી થઈ છે.

સૂત્ર :- ૨૧

સૂત્ર ભૂમિકા :- પરાનુરાગ લક્ષણા ભક્તિ સર્વના આવિર્ભાવ
 શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપ સંબંધિ કે તેમના અવતાર સંબંધિ ? તેના સમાધાનમાં
 અગ્નિમ સૂત્ર.....

સૂત્ર :- તદ્વાક્યશેષાત્ પ્રાદુર્ભાવેષ્વપિ સા ॥ ૨-૧-૨૧ ॥

પદચ્છેદ :- તસ્ય વાક્યશેષાત્ પ્રાદુર્ભાવેષુ અપિ સા ।

સૂત્રનો અર્થ :- અવતાર વિષય સંબંધિ વાક્યનું શેષભૂત વાક્ય

વાક્યમ્ ? સૂત્રકાર એવૈતદનુપદં પ્રદર્શયિષ્યતિ ।

एतदुक्तं भवति- दृश्यते ह्यवतारेष्ववतारिण ऐश्वर्यम् । अवतारिकार्यकरत्वं च । न चावताराणामवतारिस्वरूपतो भेदः, यावत्प्रयोजनमैश्वर्यस्य प्रकाशनात् । कृष्णस्य सकलावतार-धारित्त्वमुक्तं गीतगोविन्दे-

“वेदान्द्विरते जगन्निवहते भूगोलमुद्विभ्रते दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते । पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिधृते कृष्णाय तुभ्यं नमः” इति ॥

गोपीजनैरपि रामावतारवामनावतारधारित्त्वं कृष्णस्योक्तम्-

હોવાથી પ્રાદુર્ભાવોમાં પણ ભક્તિ જાણવી.

ભાષ્યાનુવાદ :- અવતાર સંબંધિ ભક્તિ પણ મુક્તિનું પરમ સાધન :- પરાનુભક્તિ વરાહાદિ અવતાર સંબંધી પણ છે. તે ઈશ્વરમાં જ છે એમ જાણવું, તે ભક્તિનાં લક્ષણથી સંપન્ન જ છે. કારણ પ્રાદુર્ભાવોના ખરા સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનારું વાક્યનું શેષભૂત વાક્ય છે. તે ક્યું વાક્ય ને શેષભૂત વાક્ય ક્યું? તે સૂત્રકાર જ દર્શાવશે.

તાત્પર્ય :- અવતારોમાં અવતારીનું જ ઐશ્વર્ય જોવામાં આવે છે. અવતારીનું કાર્ય પણ અવતારોમાં જોવામાં આવે છે. તેમજ અવતારોનું અવતારી સ્વરૂપથી ભિન્નપણું નથી. કારણ તેમાં પ્રયોજન જેટલો જ ઐશ્વર્યનો પ્રકાશ કરવામાં આવે છે.

દશાવતારધારી શ્રીકૃષ્ણની વંદના:-

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સર્વ અવતારના ધરનારા છે. એમ ગીત ગોવિંદમાં કહ્યું છે. ‘મત્સ્યરૂપે વેદોનો ઉદ્ધાર કરનારા છે. કૂર્મરૂપે જગતનું નિર્વહન કરે છે. વરાહ રૂપે પૃથ્વીને જળ ઉપર સ્થાપન કરનારા છે. નૃસિંહ સ્વરૂપે હિરણ્યકશિપુનો સંહાર કરનારા છે. વામનરૂપે બલિને છેતરનારા છે. બલરામ સ્વરૂપે હલ આયુધને ધરનારા છે. બુદ્ધરૂપે કુરુણાનો વિસ્તાર કરનારા છે. કલ્કિરૂપે મ્લેચ્છપ્રાય પ્રજાનો નાશ કરનારા છે. આ પ્રકારે દશે

“મૃગયુરિવ કપીન્દ્રં વિવ્યધે લુબ્ધધર્મા સ્ત્રિયમકૃત વિરૂપાં સ્ત્રીજિતઃ કામયાનામ્ । બલિમપિ બલિમત્ત્વા વેષ્ટચદ્રવાઙ્ક્ષાવદ્યસ્તદલ-મસિતસઙ્ખ્યૈર્દુસ્ત્યજસ્તત્કથાર્થઃ” इति ॥ श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे-अक्रूरेणापि मत्स्याद्यवतारधारणं कृष्णस्यैवोक्तम्- “यानि यानीह रूपाणि ऋीडनार्थं विभर्षि हि । तैरामृष्टधियो लोका मुदा गायन्ति ते यशः” इत्यनन्तरम्- “पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वासीमन्नामनाः” इत्यत्र पुत्रयोर्हिरण्यंक्षहिरण्य कशिप्वोर्वधं वराहनृसिंहावताररूपात् कृष्णादित्यर्थः । “एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः । अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययो” रित्यत्रापि वराहनृसिंहयोः कृष्णशब्देनाभिधानम् ।

“मत्स्यं कूर्मं वराहं कपिलमथ हरिं वासुदेवं च वैन्यं दत्तात्रेयं च हंसं नरहरिमृषभं वामनं पर्शुरामम् ।

આકૃતિઓને ધરનારા અવતારી શ્રીકૃષ્ણને અમારા નમસ્કાર.

ગોપીજનોએ પણ શ્રીકૃષ્ણને જ રામાવતાર તેમજ વામનાવતાર ધરનારા કહ્યા છે. ‘પારાધીના જેવા નિર્દય સ્વભાવના એ પરમાત્માએ વાલીને વીંધી નાખ્યો. સીતારૂપ સ્ત્રીથી જીતાયેલા શ્રીરામે પોતાની ઈચ્છાથી આવેલી સૂર્પણખાનાં નાકકાન કપાવ્યાં. સર્વસ્વ અર્પણ કરનાર બલીને કાગડાની પેઠે નિર્દયપણે બાંધ્યો. માટે આવા કાળા કુટિલ કર્મ કરનાર કૃષ્ણની મિત્રતા કોણ કરે? પણ શું કરીએ? આપણાથી એની કથાનો રસ છૂટી શકે તેમ નથી.

શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધમાં :- અકુરજીએ શ્રીકૃષ્ણને જ મત્સ્યાદિ અવતારના ધરનારા કહ્યા છે. ‘હે ભગવન!

આ લોકમાં કિડાઓ કરવા માટે જ તમે જે જે આકૃતિ ધારણ કરો છો તેથી શુદ્ધ થયેલ બુદ્ધિમાન લોકો તમારો યશ આનંદથી ગાન કરે છે’.

આ પ્રકારે કહીને આગળ કહે છે, ‘પોતાના બંને પુત્રોનો વધ કૃષ્ણને હાથે જ થશે એમ જાણી દિતિમાતા બહુ પ્રસન્ન થયાં’. બંને પુત્રનો વધ વરાહ ને નૃસિંહ અવતાર ધારનાર શ્રીકૃષ્ણથી જ થયો એમ જાણવું.

યજ્ઞં રામં કુમારં હયશિરસમથો નારદં રાજરાજં
વ્યાસં કૃષ્ણં ચ બુદ્ધં ધૃતનરવપુષં નૌમિ નારાયણં ત્વામ્”
ઇત્યન્યત્રાપિ અતસ્તદાવિર્ભાવેષુ ભક્તિસ્તદ્ભક્તિરેવેતિ ॥ ૨-૧-૨૧ ॥
તદેવોપપાદયતિ- જન્મેતિ ।

સૂત્ર. જન્મકર્મવિદો જન્માભાવ ઇતિ ॥ ૨-૧-૨૨ ॥

ભા૦ “ જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ । ત્યક્ત્વા દેહં
પુર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ! ॥ ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાવાક્યે
ભગવજ્જન્મકર્માણિ યે દિવ્યાનિ વિજાનન્તિ તેષાં જન્માભાવ ઉક્તઃ, તત્પ્રાપ્તિરૂપં
ફલં ચોક્તમ્ ।

તથા શ્રીમદ્ભાગવતે ચોક્તમ્ – “એવં જન્માનિ કર્માણિ હ્યર્કર્તુરજનસ્ય

‘બ્રહ્મણ્યદેવ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણની આ અવતારકથા અતિ પવિત્ર છે.
જેમાં આદિદૈત્ય હિરણ્યકશિપુને હિરણ્યાક્ષના વધની કથાનું વર્ણન છે’. એમ
આ વાક્યમાં પણ વરાહાદિ અવતારોને ધરનાર શ્રીકૃષ્ણને જ કહ્યા છે.

સર્વાવતારી :- એજ રીતે મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, કપિલ, હરિ, વાસુદેવ,
પૃથુ, દત્ત, હંસ, નરહરિ, ઋષભ, વામન, પરશુરામ, યજ્ઞ, રામ, કુમાર,
હયગ્રીવ, નારદ, રાજરાજ, વ્યાસ, પૂર્ણાવતાર શ્રીકૃષ્ણ, આ સર્વ અવતારના
ધરનારા તમે પ્રગટ પુરુષોત્તમ શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાનને નમસ્કાર કરું
છું’. આ પ્રકારે સત્સંગિજીવન ગ્રંથમાં લખ્યું છે. એથી અવતારોમાં કરેલી
ભક્તિ પણ ભક્તિ જ છે, ને મોક્ષનું સાધન છે.

સૂત્ર :- ૨૨

સૂત્ર ભૂમિકા :- પૂર્વસૂત્રમાં વર્ણવેલ વિષયને જ પ્રતિપાદન કરે
છે આ સૂત્રમાં.

સૂત્ર :- જન્મકર્મવિદો જન્માભાવ ઇતિ ॥ ૨-૧-૨૨ ॥

પદચ્છેદ :- જન્મકર્મવિદઃ જન્મસ્ય અભાવ ઇતિ।

સૂત્રનો અર્થ :- જન્મકર્મને દિવ્ય જાણનારને જન્મનો અભાવ

ચ । વર્ણયન્તિ સ્મ કવયો વેદગુહ્યાનિ હૃત્પતેઃ ॥ જન્મગુહ્યં ભગવતો ય એતત્પ્રયતો
નરઃ । સાયં પ્રાતર્ગુણન્ ભક્ત્યા દુઃખગ્રામાદ્વિમુચ્યત” ઇતિ । અતો ન
કૃષ્ણાતદવતારયોર્ભેદઃ ॥ ૨-૧-૨૨ ॥

નનુ- જન્મ કર્મ ભગવતઃ કિમિન્દ્રજાલવન્મિથ્યા ? ઉત સત્યમ્ ?
સત્યત્ત્વે ચ કથં તત્પ્રકારઃ ? ઇત્યાશઙ્કયામાહ- તત્ત્વેતિ ॥

સૂત્ર. તત્ત્વ દિવ્યં સ્વશક્તિમાત્રોદ્ભવાત્ ॥ ૨-૧-૨૩ ॥

ભા૦ તત્ત્વેતિ । યદ્વિદો જન્મકર્માભાવ ઉક્તસ્તજ્જન્મકર્મ । ચસ્ત્વર્થે।
દિવ્યમ્- અપ્રાકૃતમ્ । અતસ્તુ તદ્વિજ્ઞાનં પ્રભવતિ જન્મમરણનિવૃત્તયે ભક્તાનામ્।
દિવ્યમિતિ કુતો ગમ્યતે ? આહ - સ્વશક્તિમાત્રોદ્ભવાદિતિ । સ્વસ્ય

કહ્યો છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ગીતામાં ભગવાન કહે છે, ‘ મારાં જન્મ ને કર્મ
ને જે દિવ્ય જાણે છે તે શરીરનો ત્યાગ કરી ફરી જન્મતો નથી. તે મને જ પામે
છે.’ આ પ્રકારે દિવ્ય જાણનારાને જન્મનો અભાવ કહ્યો છે ને
ભગવદ્પ્રાપ્તિરૂપ ફળ કહ્યું છે.

શ્રી મદ્ભાગવતમાં ‘ અકર્તા, અજન્મા ને સર્વના સ્વામી શ્રીહરિનાં
જન્મ ને કર્મને કવિજનો વેદના રહસ્યરૂપે વર્ણન કરે છે’. ભગવાનનાં જન્મ
રહસ્યોને પુરુષ સાવધાન બની ભક્તિથી સાયં પ્રાતઃ ગાન કરે છે તે દુઃખ
સમુદાયથી મુક્ત થાય છે’ .

એ હેતુથી શ્રીકૃષ્ણ ને તેના અવતારમાં ભેદ ન સમજવો.

સૂત્ર :- ૨૩

સૂત્ર ભૂમિકા :- ભગવાનનાં જન્મ ને કર્મ ઈન્દ્રજાળની પેઠે
મિથ્યા કે સત્ય છે ? સત્ય હોય તો ક્યા પ્રકારે ? તેના સમાધાનમાં અગ્નિમ
સૂત્ર:-

સૂત્ર :- તત્ત્વ દિવ્યં સ્વશક્તિમાત્રોદ્ભવાત્ ॥ ૨-૧-૨૩ ॥

પદચ્છેદ :- તત્ત્વ દિવ્યમ્ સ્વશક્તિમાત્રેણ ઉદ્ભવાત્

શક્તિરિચ્છાલક્ષણા, તન્માત્રેણોદ્ભવાત્ । માત્રપદેન કર્મ વ્યાવર્ત્યતે ।
ઉદ્ભવશ્ચાત્રાવિર્ભાવઃ । સ્વેનૈવાસાધારણેન દિવ્યેન રૂપેણ તત્તત્સંસ્થાનસમ્પત્ત્યા
સ્વેચ્છયૈવાવિર્ભાવાદિતિ યાવત્ ।

एतदुक्तं भवति - यद्यपि त्रिगुणपरिणतिलक्षणभूतसङ्घातरूपं शरीरं
कर्मपरवशस्य स्वस्वरूपानभिज्ञस्य जीवस्य कर्मानुगुणफलोपभोगाय भवति।
सत्यसङ्कल्पस्य भगवतस्तु साधुपरित्राणाय स्वेच्छया मानुषादिसजातीय
संस्थानदेहयोगो निःश्रेयसकाङ्क्षिणां निःश्रेयसाय भवति ।

देहश्चास्य परस्य ब्रह्मणो निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतान-
स्वरूपस्यानवधिकातिशयासङ्ख्येय कल्याणगुणवत् स्वाभि-

સૂત્રનો અર્થ :- ભગવાનનાં જન્મ ને કર્મ દિવ્ય છે. પોતાની
અસાધારણ સંકલ્પ શક્તિથી ઉદ્ભવતા હોવાથી.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાનીને
જન્મકર્મની નિવૃત્તિ થાય છે. તેમનાં જન્મકર્મ દિવ્ય છે. એથી તેનું વિજ્ઞાન
ભક્તોના જન્મમૃત્યુની નિવૃત્તિનું સાધન બને છે. પોતાની ઈચ્છાશક્તિથી
ઉદ્ભવે છે માટે તેમના જન્મકર્મ દિવ્ય છે. સૂત્રમાં રહેલ માત્ર શબ્દ કર્મની
નિવૃત્તિનો વાચક છે. જન્મકર્મ કર્મોદ્ભવ નહિ પરંતુ સંકલ્પથી ઉદ્ભવે છે.
ઉદ્ભવ શબ્દનો અર્થ આવિર્ભાવ જાણવો. પોતાના અસાધારણ દિવ્ય
સ્વરૂપથી તેને સ્વરૂપે સ્વેચ્છાથી જ આવિર્ભાવ પામે છે.

પરમાત્માને સ્વેચ્છાથી શરીરયોગ સંબંધ:-

ભાવાર્થ :- ત્રિગુણના પરિણામ સ્વરૂપ પૃથ્વી આદિક સંઘાત
સ્વરૂપ આ પાંચભૌતિક શરીર કર્મપરવશ અજ્ઞાની જીવોને કર્માનુસાર ફળના
ઉપભોગ માટે રચવામાં આવ્યું છે. સત્યસંકલ્પ ભગવાનને પોતાના
સંતભક્તોની રક્ષા માટે માનવ સજાતીય શરીરનો સંબંધ સ્વેચ્છાથી છે.
તેથી પરમ કલ્યાણ ઈચ્છતા મુમુક્ષુઓની મુક્તિ અર્થે છે.

સમસ્ત માયાજન્ય દોષની ગંધ રહિત ને અનંત કલ્યાણગુણોના
એક આધારભૂત પરમેશ્વરનો દેહ પણ અનવધિક અતિશય અસંખ્યાત

मतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भूतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्य-
सौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्य लावण्ययौवनाद्यनन्तकल्याणगुणनिधि दिव्यं
रूपमपि स्वाभाविकम् । अपारकरुणानिधिरयमुपासकजनानुग्रहाय तदेव
रूपं तत्तदनुरूपसंस्थानयोगेन प्रकाशयति तत्तल्लोकेषु । आह च भगवानस्मिन्नेव
प्रकरणे पूर्वम्- “अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं
स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च
दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय । सम्भवामि युगे युगे” इति ॥

अस्यार्थः - “अवतारप्रकारं देहयाथात्म्यं जन्महेतुं चाह-
अजत्त्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादि सर्वं पारमेश्वरं प्रकारमजहदेव स्वां

કલ્યાણગુણોની પેઠે જ સ્વ અભિમત અનુરૂપ છે. નિરતિશય ઉજ્જ્વળતા
સભર છે. સદા અવિકારી છે. અચિન્ત્ય ને દિવ્ય છે. અદ્ભૂત ને નિત્ય નિર્દોષ
છે. સૌંદર્ય ને સૌંગધ્ય સભર છે. સૌકુમાર્ય ને લાવણ્યતાનો નિધિ છે. સદા
કિશોર અવસ્થારૂપ છે. અનંત કલ્યાણગુણગણના નિધિરૂપ તેમનું રૂપ પણ
સ્વાભાવિક છે. કરુણાના નિધિએ ભગવાન ઉપાસક જનોના અનુગ્રહ માટે
પોતાના રૂપને તે તે કાર્યને અનુરૂપ શરીરયોગથી તે તે લોકમાં પ્રકાશ કરે છે.

સ્વયં ભગવાન કહે છે, ‘હું અજન્મા ને અવિકારી છું ભૂતપ્રાણી-
માત્રનો નિચંતા છું, છતાં મારા મુળ સ્વભાવને અનુસરી મારી ઈચ્છાથી જ
પ્રગટ થાઉં છું. મારા સાધુઓની સુરક્ષા માટે ને ધર્મદ્રોહિના વિનાશ માટે
તેમજ ભાગવત ધર્મના સ્થાપન માટે યુગયુગને વિષે પ્રગટ થાઉં છું’.

પૂર્વોક્ત બંને શ્લોકનો અર્થ ભાષ્યકાર કરે છે ‘પોતાના અવતારોના
પ્રકાર, પોતે ધારેલા દેહનું ખરું રૂપ ને પોતાના જન્મનો હેતુના આ ત્રણ
મુદાઓ છે.

અવતારનો પ્રકાર :- અજન્મા, અવ્યય ને સર્વેશ્વરરૂપ મારા
સામર્થ્યને અનુસરીને હું મારી પ્રકૃતિને અવલંબીને ઈચ્છાથી જ પ્રગટ થાઉં છું.

પ્રકૃતિનો અર્થ:- અહીં પ્રકૃતિનો અર્થ સ્વભાવ જાણવો. ભગવાન
કહે છે, હું મારાં મૂળ સ્વરૂપથી મારા સ્વભાવ અનુસાર સ્વેચ્છાએ અવતાર

પ્રકૃતિમધિષ્ઠાય આત્મમાયયા સ્વેચ્છયા સમ્ભવામિ । પ્રકૃતિઃ- સ્વભાવઃ, સ્વમેવ સ્વભાવમધિષ્ઠાય સ્વેનૈવ રૂપેણ સ્વેચ્છયા સમ્ભવામી” ત્યર્થઃ ।

સ્વસ્વરૂપં હિ— “આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્” “ક્ષયન્તમસ્ય રજસઃ પરાકે” “ય ણ્ષોઽન્તરાદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષઃ” “તસ્મિન્નયં પુરુષો નનોમયઃ અમૃતો હિરણ્મયઃ” “સર્વે નિમેષા જઙ્ગિરે વિદ્યુતઃ પુરુષાદધિ” “ભારૂપઃ સત્યસંકલ્પ આકાશાત્મા સર્વકર્મા સર્વકામસ્સર્વગન્ધસ્સર્વરસઃ” “મહારજ્ઞનં વાસઃ” ઇત્યાદિશ્રુતિસિદ્ધમ્ । આત્મમાયયા - આત્મીયયા માયયા । “માયા વયુનં જ્ઞાન” મિતિ જ્ઞાનપર્યાયોઽત્ર માયાશબ્દઃ । તથા ચાભિયુક્તપ્રયોગઃ “માયયા સતતં વેત્તિ પ્રાણિનાં ચ શુભાશુભમ્” ઇતિ । આત્મીયેન જ્ઞાનેન- આત્મસંકલ્પેનેત્યર્થઃ । અતોઽપહતપાપ્મત્ત્વાદિ સમસ્તકલ્યાણગુણાત્મકત્ત્વરૂપં સર્વમૈશં સ્વભાવમજહત્ સ્વમેવ રૂપં દેવમનુષ્યાદિસજાતીયસંસ્થાનં

ધરું છું.

અવતારનું સ્વરૂપ :- ‘માયાના તમથી પર અને આદિત્ય જેવા ઉજ્જવલ વર્ણને ધરનારા ભગવાન છે’. ‘આ રજોગુણના વિકાસરૂપ જગત્ની પાર વર્તનારા ને’ ‘આદિત્ય મંડળમાં સુવર્ણ જેવા પ્રકાશમય પુરુષસ્વરૂપ પરમાત્મા છે.’ ‘તેમાં આ પુરુષ પરમાત્મા મનોમય અર્થાત્ વિશુદ્ધ મનથી ગ્રહણ કરી શકાય એવા છે. હિરણ્મય સ્વયંપ્રકાશ છે’.

‘આ સર્વે દેવતા વગેરે પ્રાણીઓ વિદ્યુત જેવા પ્રકાશમય પુરુષ થકી ઉત્પન્ન થયા છે.’ ‘એ પરમાત્મા પ્રકાશમય, સત્યસંકલ્પ, આકાશ જેવા અસંગ છે. સર્વ કર્મ કરનારા છે. સર્વ ઈચ્છાથી પરિપૂર્ણ છે. સર્વગન્ધથી પૂર્ણ છે. સર્વ રસમયમૂર્તિ છે’ . ‘એ પરમાત્માનું વસ્ત્ર અતિ સુંદર રંગવાળું છે’.

વગેરે શ્રુતિગણોએ પરમાત્માનાં દિવ્ય સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. આત્મમાયાનો અર્થ :- પોતાને આધિન વર્તની દૈવી માયા ‘માયા, વયુન ને જ્ઞાન’ એમ કોશમાં શબ્દોનો પર્યાય અર્થ જ્ઞાન થાય છે.

અભિયુક્ત પુરુષોનો પ્રયોગ :- ‘પ્રાણીઓનું શુભાશુભ પરમાત્મા પોતાની માયાશક્તિથી અખંડ જાણે છે’. એથી માયાશક્તિથી

કુર્વન્નાત્મસંકલ્પેન દેવાદિરૂપસ્સમ્ભવામિ । તદિદમાહ— “અજાયમાનો બહુધા વિજાયતે” ઇતિ શ્રુતિઃ । ઇતરપુરુષસાધારણં જન્માકુર્વન્ દેવાદિરૂપેણ સ્વસંકલ્પેન ઉક્તપ્રક્રિયયા જાયત ઇત્યર્થઃ । “બહૂનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ! । તાન્યહં વેદ સર્વાણિ” “તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્” જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વત” ઇતિ પૂર્વાપરાવિરોધાચ્ચ ॥

જન્મનઃ પ્રયોજનમાહ— સાધવ ઉક્તલક્ષણધર્મશીલા વૈષ્ણવાગ્રેસરા મત્સમાશ્રયણે પ્રવૃત્તા મન્નામકર્મસ્વરૂપાણાં વાઙ્મનસાગોચરતયા મહર્શનાદ્વિના સ્વાત્મધારણપોષણાદિકમલભમાનાઃ ક્ષણમાત્રકાલં કલ્પસહસ્રં મન્વાનાઃ પ્રશિથિલસર્વગાત્રા ભવેયુરિતિ મત્સ્વરૂપચેષ્ટિતાવલોક નાલાપાદિદાનેન તેષાં પરિત્રાણાય, તદ્વિપરીતાનાં વિનાશાય, ક્ષીણસ્ય વૈદિકસ્ય ધર્મસ્ય મદારાધનરૂપસ્યારાધ્યસ્વરૂપપ્રદર્શનેન સ્થાપનાય ચ,

એટલે પોતાની અસાધારણ જ્ઞાનશક્તિથી. ઈશ્વર પોતાનો અપહતપાપ્મા - જેને પાપ સ્પર્શી શક્તું નથી ઈત્યાદિ સમસ્ત કલ્યાણગુણરૂપ સ્વભાવનો ત્યાગ નહિ કરી, દેવમનુષ્યાદિક સજાતીય સ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રગટ થાય છે’.

શ્રુતિ કહે છે :- ‘અજન્મા થકા જ પરમાત્મા વિવિધ રૂપે પ્રગટે છે’. ઈતરપુરુષના જેવો સાધારણ જન્મ ધારણ નહિ કરતા, દેવાદિ સ્વરૂપે પોતાના સંકલ્પથી જ અવતરે છે.

ગીતામાં ભગવાન કહે ‘હે અર્જુન! તારા અનંત જન્મ પસાર થયા તેને હું જાણું છું’. ‘હું મારા સ્વરૂપને પ્રગટ કરું છું’. ‘મારું જન્મને કર્મ દિવ્ય છે એમ જે જાણે છે’.

આ પ્રકારે પૂર્વાપર વાક્યનો વિરોધ આવતો નથી.

પ્રાગટ્યનું પ્રયોજન :- ધર્મપરાયણ ને વૈષ્ણવોમાં અગ્રેસર તેમજ મારો સર્વપ્રકારે આશ્રય કરનારા ભક્તસંતને અર્થે હું અવતાર ધારણ કરું છું. હું મારાં નામ, કર્મ, સ્વરૂપ, વાણી ને મનથી અગોચર છું. તેથી મારાં દર્શન વિના પોતાની સ્થિતિને ધારણ પોષણ નહિ કરી શકતા ભક્તોને અર્થે અવતાર ધારણ કરું છું. મારા વિયોગમાં ક્ષણમાત્રના સમયને

દેવમનુષ્યાદિરૂપેણ યુગે યુગે સમ્ભવામિ । કૃતત્રેતાદિયુગવિશેષનિયમોઽપિ નાસ્તીત્યર્થઃ’’ ॥

આહ ચ ભગવાન્ પરાશરઃ— સમસ્તાઃ શક્તયશ્ચૈતા નૃપ ! યત્ર પ્રતિષ્ઠિતાઃ । તદ્વિશ્વરૂપવૈરૂપ્યં રૂપમેતદ્ધરેર્મહત્ ॥ સમસ્તશક્તિરૂપાણિ તત્કરોતિ જનેશ્વર ! દેવતિર્યંકમનુષ્યાઋચ્ચેષ્ટાવન્તિ સ્વમાયયા ॥ જગતામુપકારાય ન સા કર્મનિમિત્તજા’’ ઇત્યવતારરૂપસ્યાપ્યપ્રાકૃતત્ત્વમુચ્યતે । શ્રુતિશ્ચ— ‘‘યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ તદ્વિજ્ઞાસસ્વ તદ્બ્રહ્મ’’ ‘‘સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્’’ ‘‘આત્મા વા ઇદમેક ઇવાગ્ર આસીત્’’ ‘‘एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशनः’’ । ઇત્યાદિષુ

કલ્પસહસ્રયુગ જેવો માનનારા ભક્તો માટે પ્રગટું છું. મારાં દર્શન વિના શિથિલ ગાત્ર બનવાથી તેને મારાં સ્વરૂપનું દર્શન, મારી યેષ્ટા ને આલાપ વગેરેના માધ્યમથી સુરક્ષા કરવા હું અવતાર ધરું છું. સંતભક્તોથી વિપરીત આચરણ ધરાવતા આસુરીના વિનાશ માટે તેમજ યુગપ્રભાવથી નષ્ટ થયેલા સનાતન વૈદિક ધર્મનો ધ્વજ લહેરાવવા દેવમનુષ્યાદિ સ્વરૂપે યુગયુગને વિષે પ્રગટ થાઉં છું. તેમાં ત્રેતા કે સત્ યુગનો કોઈ નિયમ નથી. પરાસર મહર્ષિ કહે છે, ‘હે રાજન! પૂર્વે કહેલી સમગ્ર શક્તિઓ જે સ્વરૂપમાં કહી છે તે સ્વરૂપ તો આ વિશ્વરૂપથી વિલક્ષણ ભગવાનનું બીજું જ મહાન્ સ્વરૂપ છે’.

હે જનતાના અધિપતિ! દેવ, પક્ષી, અને મનુષ્યરૂપે અનેક વિધ યેષ્ટાઓ કરનારા તમે સમસ્ત શક્તિઓથી સમ્પન્ન અવતાર સ્વરૂપનું જનતાના ઉપકાર માટે સમયે સમયે ધારણ કરો છો. તે પણ કર્મનિમિત્તથી નહિ પરંતુ સ્વેષ્ટાથી ધરો છો.

આ પ્રકારે અવતાર સ્વરૂપનું પણ અપ્રાકૃત દિવ્યરૂપ કહ્યું છે. શ્રુતિ કહે છે. ‘જેનાથી આ સમસ્ત ભૂતોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને અંતે લય થાય છે તે બ્રહ્મ છે’ તે સ્વરૂપની જાણાસા કરવી’.

‘હે સોમ્ય! પૂર્વે એક સત્ જ હતું’ ‘આ વિશ્વસૃષ્ટિ પહેલાં એક

નિખિલજગદેકકારણતયાવગતસ્ય પરસ્ય બ્રહ્મણઃ ‘‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ’’ ‘‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ’’ ઇત્યાદિભિસ્સ્વરૂપમ્, ‘‘અપહતપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુર્વિશેષોઽવિજિઘત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામસ્સત્યસદ્કલ્પઃ’’ ‘‘ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિદ્યતે ન તત્સમશ્ચાભ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે’’ ‘‘પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ’’ તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરમ્ તં દેવતાનાં પરમં દૈવતમ્’’ ‘‘સ કારણં કરણાધિપાધિપો ન ચાસ્ય કશ્ચિજ્જનિતા ન ચાધિપઃ’’ ઇત્યાદિભિઃ કલ્યાણગુણયોગમ્, ‘‘વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્’’ ‘‘સર્વે નિમેષા જગ્નિરે વિદ્યુતઃ પુરુષાદધિ’’ ‘‘તસ્ય યથા કપ્યાસં પુણ્ડરીકમેવમક્ષિણી’’ ઇત્યાદિભિર્દિવ્યાકારયોગં ચ

આત્મા જ હતો’. ‘એક નારાયણ જ હતા’ પણ બ્રહ્મા કે શંકર ન હતા’.

આ શ્રુતિવાક્યોમાં સમસ્ત જગતના કારણપણે જન્મેલા પરબ્રહ્મને ‘સત્ય, જ્ઞાન ને અનંત બ્રહ્મ છે’ એ પ્રકારે વર્ણવ્યા છે. ‘વિજ્ઞાન સ્વરૂપને આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોથી સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. ‘એ પરમાત્મા પાપલેશથી રહિત છે. જરા અવસ્થાથી પર છે. મૃત્યુથી પર છે. શોક રહિત છે. ભૂખ તરસ રહિત છે. સત્યકામને સત્યસંકલ્પ છે’. ‘તેમને કંઈ કાર્ય કે કરણની અપેક્ષા નથી. તેમને તુલ્ય બીજો કોઈ નથી’.

‘એ પરમાત્માની જ્ઞાન, બલ, ક્રિયા વગેરે વિવિધ મહાન્ શક્તિઓ સાંભળવામાં આવે છે’. ‘બ્રહ્માદિ ઈશ્વરોના નિયંતા પરમેશ્વર દેવતાઓના પરમ દૈવસ્વરૂપ છે.’ ‘સર્વના કારણને ક્ષેત્રજ જીવાત્માઓના પણ પ્રેરક છે’. તેને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ નથી.’ તેમનો નિયંતા પણ કોઈ નથી.’ વગેરે શ્રુતિઓથી કલ્યાણગુણોનું વર્ણન કર્યું છે.

દિવ્ય આકાર :- ‘માયાના તમથી પર અને આદિત્ય જેવા ઉજ્જવલ પરમાત્માને હું જાણું છું.’ ‘વિદ્યુત જેવા પ્રકાશમય પરમાત્મા થકી સર્વ નિમેષો ઉત્પન્ન થાય છે.’ ‘સૂર્યથી પ્રકૃત્લિત થયેલ કમળ જેવાં તો એ પરમાત્માનાં સુંદર નેત્રો છે.

વગેરે શ્રુતિઓથી ભગવાનનો દિવ્ય આકાર વર્ણવ્યો છે. ‘ઉત્પન્ન

વદતિ । “અજાયમાનો બહુધા વિજાયતે” ઇતિ ચ પ્રાદુર્ભાવમ્ । તસ્માદવતારેષુ ભક્તિર્નિશ્ચેયસાયેત્યેતદનવદ્યમ્ ॥

ઉક્તં ચ સત્સંજ્ઞીવને સ્વરૂપૈક્યપ્રકરણે—

“દિવ્યં કૃષ્ણસ્ય રૂપં ભવતિ ચ સતતં તસ્ય લોકોઽપિ દિવ્યો દિવ્યા ભોગાશ્ચ ભોગ્યાન્યપિ ચ ભગવતસ્તસ્ય દિવ્યાનિ સન્તિ ॥

દિવ્યા વૈ પાર્ષદાશ્ચ પ્રકટિતનૃતનોઃ શક્ત્યસ્તસ્ય દિવ્યા દિવ્યા ભક્તાશ્ચ સર્વે જગતિ યદુપતેઃ સન્તિ દિવ્યાઃ ક્રિયાશ્ચે” તિ ॥ ૨-૧-૨૩ ॥

તદેવોપપાદયતિ — મુખ્યં હીતિ ।

સૂત્ર. મુખ્યં હિ તસ્ય કારુણ્યમ્ ॥ ૨-૧-૨૪ ॥

ભા૦ તસ્ય - ભગવતઃ, અવતરણે મુખ્યમ્ પ્રધાનમ્, નિમિત્તમ્, કારુણ્યમેવ । નિર્નિમિત્તપરદુઃખાપાકરણેચ્છા કારુણ્યમ્ ।

નહિ થવા છતાં વિવિધરૂપે પ્રગટ થાય છે.’ આ શ્રુતિમાં પ્રભુના પ્રાદુર્ભાવ વિષે વર્ણવ્યું છે. તેથી અવતારોને વિષે ભક્તિ એ નિઃશ્ચેયસ્ અર્થે જ છે. તેમાં કોઈ બાધ જણાતો નથી.

સત્સંગિજીવનમાં કહ્યું છે, ‘ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ દિવ્ય છે. તેનો લોક દિવ્ય છે. ભોગ, ભોગ્ય, સ્થાન, ઊપકરણો પણ દિવ્ય છે. તેજ માનવ શરીર ધરીને વિચરે છે ત્યારે તેમની શક્તિ પણ દિવ્ય છે. યદુપતિ શ્રી ભગવાનની આ જગતમાં વિસ્તાર પામેલી ક્રિયા પણ દિવ્ય જ છે.

સૂત્ર :- ૨૪

સૂત્ર ભૂમિકા :- પૂર્વસૂત્રમાં વર્ણવેલ વિષયનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે આ સૂત્રમાં.

સૂત્ર :- મુખ્યં હિ તસ્ય કારુણ્યમ્ ॥ ૨-૧-૨૪ ॥

પદચ્છેદ :- મુખ્યં હિ તસ્ય કારુણ્યમ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- અવતારધારણ કરવામાં મુખ્ય કારણ પરમાત્માની જીવો પ્રત્યે કરુણા જ છે.

જન્મકર્મસ્મરણાદિના જીવાન્નિષ્પાપાન્ કર્તુ ભગવતસ્તથા પ્રવર્તનમ્ ।

તદુક્તં પશ્ચમસ્કન્ધે નારદેન— “મૂર્તિ નઃ પુરુકૃપયા બભાર સ ત્વં સંશુદ્ધં સદસદિદં વિભાતિ યત્ર । યલ્લીલાં મૃગપતિરાદદેઽનવદ્યામાદાતું સ્વજનમનાંસ્યુદારવીર્ય ! ” ઇતિ ॥ ૨-૧-૨૪ ॥

નનુ— “કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા” ઇત્યર્જુનકૃતધ્યેયવિશેષપ્રશ્ને “હન્ત ! તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતય” ઇત્યારભ્ય, “યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદૂર્જિતમેવ વા” ઇત્યન્તેન ગ્રન્થેન ધ્યેયવિભૂતયોઽભિહિતાસ્તાસ્વપિ ભક્તિઃ કિં મુક્તિદા ? ઇત્યાશઙ્કાયમાહ— પ્રાણિત્ત્વાદિતિ ॥

સૂત્ર. પ્રાણિત્ત્વાદ્વિભૂતિભક્તિર્ન પરા ॥ ૨-૧-૨૫ ॥

ભા૦ વિભૂતિષુ- વિષ્ણુરવિપ્રભૂતિષુ, યા ભક્તિઃ સા પરા ન - મોક્ષપ્રદા ન ભવતિ । તત્ર હેતુઃ- પ્રાણિત્ત્વાત્ । પ્રાણિભક્તિર્ન મુક્તિપ્રદા । ભગવદવતાર

અવતાર ધરવાનું નિમિત્ત :- ભાષ્યાનુવાદ :- ભગવાનને અવતાર ધરવામાં મુખ્ય નિમિત્ત તેમની અપાર કરુણા જ છે.

કરુણાનો અર્થ :- કોઈપણ નિમિત્ત વિના પારકાના દુઃખને નિવારણ કરવાની ઈચ્છા એટલે કરુણા. પોતાના દિવ્ય જન્મ અને કર્મરૂપ લીલાના સ્મરણથી જીવો નિષ્પાપ બને, તે હેતુથી પરમાત્મા પ્રવૃત્તિ કરે છે.

પંચમસ્કંધમાં નારદજી કહે છે, ‘હે ભગવન્! તમે અમારા ઉપર બહુ કરુણા કરી અવતાર ધારણ કરો છો. તમારા સ્વરૂપને વિષે કાર્યકારણરૂપ તત્ત્વ સમુદાય અતિશુદ્ધ ભાસે છે. તમે સ્વજનોના મનને આકર્ષવા મૃગપતિરૂપે લીલાનો વિસ્તાર કર્યો છે.’

વગેરે શ્રુતિવચનો પણ પરમાત્માની કરુણાનું પ્રતિપાદન કરે છે.

સૂત્ર :- ૨૫

સૂત્ર ભૂમિકા :- અર્જુનનો સવાલ છે, ‘હે ભગવાન્! મારે ક્યા ક્યા પદાર્થોમાં તમારું ચિંતવન કરવું? તેવા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું

ભક્તિસ્તુ પરૈવ । સ્મર્યંતે ચ પ્રાણિનામનુપાસ્યત્ત્વમ્— “આબ્રહ્મસ્તમ્બપર્યન્તા જગદન્તર્વ્યવસ્થિતાઃ । પ્રાણિનઃ કર્મજનિતસંસ્કારવશવર્તિનઃ ॥ યતસ્તતો ન ધ્યાને ધ્યાનિનામુપકારકાઃ” ઇતિ । ઉક્તં ચ વિભૂતીનામનુપાસ્યત્ત્વમ્ કળ્પઠરવેણ ચિત્રકેતુના સદ્કર્ષણં પ્રતિ ષષ્ટસ્કન્ધે— “વિષયતૃષ્ણો નરપશવો ય ઉપાસતે વિભૂતીર્ન પરં ત્વામ્ । તેષામાશિષ ઈશ ! તદનુ વિનશ્યતિ યથા રાજકુલ” મિતિ । વ્યાખ્યાતશ્ચાયં શ્લોકઃ શ્રીધરસ્વામિના— વિષયેષુ તૃટ્ તૃષ્ણા યેષાં તે નરાકારાઃ પશવઃ । ક્રુતઃ ? યે વિભૂતીરિન્દ્રાદ્યા ઉપાસતે, ન તુ પરં ત્વામ્ । તતઃ કિમ્ ? તત્રાહ- તેષામિતિ । તદનુ

ઉપાસ્યનાશાનન્તરમ્, યથા રાજકુલમનુ - રાજકુલનાશાનન્તરં યથા તત્સેવકાનામાશિષો નશ્યન્તિ તદ્વદિતિ ।

“ભેજિરે મુનયોઽથાગ્રે ભગવન્તમધોઽક્ષજમ્ ।

હે પાર્થ! હું તને મારી દિવ્ય સર્વ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓનું વર્ણન કરું છું’ એ વાક્યના પ્રારંભથી ને ‘જે જે વિભૂતિ સ્વરૂપને શોભાયમાન કે ગુણોના ઉત્કર્ષવાળા હોય’ એ અંતિમ વાક્યમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય વિભૂતિનું પ્રતિપાદન કર્યું. તેમાં વિભૂતિઓની કરેલી ભક્તિ મુક્તિ આપનારી થાય કે કેમ ? તેવા પ્રશ્નોના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્રાવતરણ...

સૂત્ર :- પ્રાણિત્વાદ્વિભૂતિભક્તિર્ન પરા ॥ ૨-૧-૨૫ ॥

પદચ્છેદ :- પ્રાણિત્વાત્ વિભૂતિભક્તિઃ ન પરા ।

સૂત્રનો અર્થ :- વિભૂતિઓ પ્રાણીશબ્દવાચ્ય હોવાથી તેમને વિષે કરેલી ભક્તિ મુક્તિદાતા નથી.

વિભૂતિઓની પ્રાણીઓમાં ગણના:- ભાષ્યાનુવાદ :- વિભૂતિમાં વિષ્ણુ, સૂર્ય વગેરેને વિષે કરેલી ભક્તિ તે મુક્તિમાં હેતુભૂત નથી. કારણ તેમની પ્રાણીઓમાં ગણના કરેલી છે. તેથી જ તે મોક્ષ આપતી નથી. ભગવદ્ અવતારને વિષે કરેલી ભક્તિ જ મોક્ષદાત્રી છે.

તે વિષે સ્મૃતિ વાક્યનું પ્રમાણ :- ‘બ્રહ્માથી આરંભી સ્તંભ પર્યંત જગત્ સૃષ્ટિની અંદર વર્તનારા સર્વે પ્રાણીઓ કર્મ અર્જિત સંસ્કારને

સત્ત્વં વિશુદ્ધં ક્ષેમાય કલ્પન્તે યેઽનુ તાનિહ ॥
મુમુક્ષવો ઘોરરૂપાન્ હિત્વા ભૂતપતીનથ ।
નારાયણકલાઃ શાન્તા ભજન્તિ હ્યનસૂચવઃ ॥
રજસ્તમઃપ્રકૃતયઃ સમશીલાન્ ભજન્તિ વૈ ।
પિતૃભૂતપ્રજેશાદીન્ શ્રિયૈશ્ચર્યપ્રજેપ્સવઃ ॥
વાસુદેવપરા વેદા વાસુદેવપરા મઘ્નાઃ ।
વાસુદેવપરા યોગા વાસુદેવપરાઃ ક્રિયાઃ ॥
વાસુદેવપરં જ્ઞાનં વાસુદેવપરં તપઃ ।
વાસુદેવપરો ધર્મો વાસુદેવપરા ગતિઃ” ॥

પ્રપચ્છિતં ચૈતત્ પ્રાક્- “હેયા રાગત્વાત્” ઇતિ સૂત્રે ॥ ૨-૧-૨૫ ॥

વિભૂતિત્ત્વમાત્રેણ ભજનીયત્ત્વે બાધકપ્રમાણમપ્યાહ- દ્યુતેતિ ।

વશ વર્તનારા છે. તેથી જ ધ્યાનીને ધ્યાન કરવામાં ઉપાકારક થતાં નથી’.

છઠા સ્કંધમાં ચિત્રકેતુરાજાનું સંકર્ષણ પ્રત્યે વચન ‘વિષયની તૃષ્ણા ધરાવતા નરપશુઓ વિભૂતિની ઉપાસના કરે છે. સર્વથી પર તમારી ઉપાસના કરતા નથી. તેમની ફળ આકાંક્ષાઓ રાજાનો નાશ થતાં રાજકુળનો નાશ થાય તેમ વિભૂતિરૂપ દેવોના નાશ પાછળ અવશ્ય નષ્ટ થાય છે.’ શ્રીધર સ્વામીએ આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે, ‘વિષયોમાં તૃષ્ણા ધરાવતા નરાકાર પશુઓજ છે. કારણ કે તમારી વિભૂતિરૂપ ઈન્દ્રાદિકની ઉપાસના કરે છે. પરંતુ સર્વથી પર તમારી ઉપાસના કરતા નથી. તેથી રાજકુલના નાશ પછી તેની પાછળ તેના સેવકોનો વિનાશ થાય. તેવી તેની અવદશા થાય છે.

ભજન કરવા યોગ્ય :- ‘પૂર્વેના મહર્ષિઓએ કલ્યાણને અર્થે વિશુદ્ધ સત્ત્વમય પરમાત્માને જ ભજ્યા છે. તેમને માર્ગે ચાલનારા મુમુક્ષુઓ ધોરરૂપ ભૂપતિઓનો ત્યાગ કરી, અસૂચા રહિત બની, શાંત મૂર્તિ નારાયણની કલાઓને ભજે છે તેથી જ તે કલ્યાણને યોગ્ય બને છે’. ‘લક્ષ્મી, ઐશ્વર્યને, પ્રજાની ઈચ્છાવાળા રજતમ સ્વભાવના મનુષ્ય પોતાને તુલ્ય સ્વભાવના પિતૃઓ ભૂતગણો ને પ્રજાપતિઓનું ભજન કરે છે’.

સૂત્ર. દ્યૂતરાજસેવયોર્નિષેધઃ ॥ ૨-૧-૨૬ ॥

ભા૦ ધર્મશાસ્ત્રે દ્યૂતરાજસેવયોર્નિષેધઃ શ્રૂયતે- “દ્યૂતં સમાહ્વયં

ચૈવ યઃ કુર્યાત્ કારયેત વા । તાન્ સર્વાન્ ઘાતયેદ્રાજા શૂદ્રાંશ્ચ દ્વિજલિઙ્ગિનઃ” ઇતિ મનુઃ । “નાક્ષૈર્દિવ્યેન્નાદદીતાન્યવિત્તમ્” ઇતિ ભારતે કપિલોક્તેઃ । “દ્યૂતસંવ્યવહારી ચ પ્રાણિર્હિસારતાશ્ચ યે । વૈતરણ્યાં નિપાત્યન્તે યે નરા બન્ધુઘાતકા” ઇતિ યમસ્મૃતેઃ । “પ્રતિગ્રહે સૂનિચક્રિધ્વજિવેશ્યા-નરાધિપાઃ । દુષ્ટા દશગુણં પૂર્વાત્ પૂર્વાદિતે યથાક્રમમ્” ઇતિ યાજ્ઞવલ્ક્યોક્તેઃ । “ન રાજઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાત્” ઇત્યાદિસ્મૃતિસમૂહૈર્દ્યૂતરાજસેવયોર્નિષેદ્ધત્વાજ્જીવ રૂપા વિભૂતિર્નસેવ્યેત્યર્થઃ ॥ ૨-૧-૨૬ ॥

નન્વેવં શ્રીવાસુદેવઃ શ્રીકૃષ્ણોઽપ્યભજનીયઃ સ્યાત્તસ્યાપિ વિભૂતિત્વાદિત્યત આહ- વાસુદેવેઽપીતિ ॥

‘સર્વવેદો વાસુદેવનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વ યજ્ઞો, યોગ, સર્વક્રિયા, જ્ઞાન, તપ, ધર્મ, ગતિ, પ્રાપ્તિ બધું જ વાસુદેવ પરાયણ છે’. ‘હેયા રાગત્વાત્’ એ સૂત્રમાં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.

સૂત્ર :- ૨૬

સૂત્ર ભૂમિકા :- વિભૂતિપણને લીધે ભજન કરવામાં બાધક એવું શાસ્ત્ર પ્રમાણ દર્શાવે છે...

સૂત્ર :- દ્યૂતરાજસેવયોર્નિષેધઃ ॥ ૨-૧-૨૬ ॥

પદચ્છેદ :- દ્યૂતરાજસેવયોઃ નિષેધઃ।

સૂત્રનો અર્થ :- દ્યુત અને રાજસેવાનો નિષેધ છે. માટે વિભૂતિની ભક્તિનો નિષેધ છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ધર્મશાસ્ત્રમાં દ્યુત અને રાજસેવાનો નિષેધ કહ્યો છે. ‘દ્યુત અને સમાહ્વય જે કરે અથવા કરાવે તેનો રાજા નાશ કરાવે. શુદ્ર થઈ દ્વિજાતીનાં ચિહ્નો ધારણ કરે તો પણ તેનો રાજા વિનાશ કરાવે.’ તેમ મનુ મહારાજ કહે છે.

મહાભારતમાં કપિલ કહે છે, ‘ પાસાઓથી રમવું નહિ. બીજાનું દ્રવ્ય લેવું નહિ’. ‘ દ્યુતના વ્યવહારથી જીતનાર, પ્રાણિહિંસાપ્રિય, તેમજ

સૂત્ર. વાસુદેવેઽપિ તુલ્યમિતિ ચેન્નાકારમાત્રત્વાત્તસ્ય ॥ ૨-૧-૨૭ ॥

ભા૦ યદિ વિભૂતિર ભજનીયા તર્હિ વાસુદેવે- શ્રીકૃષ્ણોઽપ્યભજનીયત્વં તુલ્યમિતિ ચેન્ન, તસ્ય શ્રીવાસુદેવસ્ય કૃષ્ણસ્ય જગદુપકૃતિમર્ત્યસ્યા-જહત્સ્વસ્વભાવસ્યાસ્પૃષ્ટાશેષદોષગન્ધસ્યાવાસસમસ્તકામસ્ય પરબ્રહ્મણઃ, સર્વેષાં જીવાનામાશ્રયણીયત્વાય મનુષ્યાકારમાત્રત્વાત્ । તથા ચોક્તં ગીતાયામર્જુનેન- “પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ । પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિભુમ્ ॥ આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા । અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં

બંધુની ઘાત કરનારને વૈતરણીમાં નાખે છે’. એમ યમરાજનું વચન છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે, ‘ હિંસા કરનાર, ઘાણી ફેરવનાર, દારૂ વેચનાર, વેશ્યા, નરાધિપ આ બધા પ્રતિગ્રહ સ્વીકારવામાં ઉત્તરોત્તર દશગણા અધમ છે’.

‘ રાજા પાસેથી પ્રતિગ્રહ ન સ્વીકારવો’ વગેરે સ્મૃતિ વચનોએ દ્યુત અને રાજસેવાનો નિષેધ કર્યો છે, તેથી જીવરૂપ વિભૂતિ સેવવા યોગ્ય નથી.

સૂત્ર :- ૨૭

સૂત્ર ભૂમિકા :- શ્રી વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ વિભૂતિસ્વરૂપ હોવાથી અભજનીય બને તેવી શંકાના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્રાવતરણ....

સૂત્ર :- વાસુદેવેઽપિ તુલ્યમિતિ ચેન્નાકારમાત્રત્વાત્તસ્ય ॥ ૨-૧-૨૭ ॥

પદચ્છેદ :- વાસુદેવેઃઅપિ તુલ્યમ્ ઇતિ ચેત ન, આકારમાત્ર ત્વાત્ તસ્યા।

સૂત્રનો અર્થ :- વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણની પણ ઉપાસના થઈ ન શકે કારણ તે પણ વિભૂતિસ્વરૂપમાં ગણ્યા છે, એવી શંકા ન કરવી. કારણ. તેમને માત્ર મનુષ્યાકારની જ સામ્યતા છે.

શ્રીકૃષ્ણ વિભૂતિ સ્વરૂપ નહિ પરંતુ અવતારી સ્વરૂપ:- ભાષ્યાનુવાદ :- જો વિભૂતિ હોવા માત્રથી તેનું ભજન ન થઈ શકે એમ કહોતો, શ્રીકૃષ્ણનું પણ ભજન થઈ ન શકે. તેમની પણ વિભૂતિમાં ગણના કરવામાં આવી છે. એવી શંકા કરવી નહિ. કારણ શ્રીકૃષ્ણ તો જગત્ના

ચૈવ બ્રવીષિ મે” ઇતિ । તથા “ એષ નારાયણઃ શ્રીમાન્ ક્ષીરાર્ણવનિકેતનઃ । નાગપર્યંકમુત્સૃજ્યેહાગતો મથુરાં પુરીમ્ ॥ પુણ્યા દ્વારવતી તત્ર યત્રાસ્તે મધુસૂદનઃ । સાક્ષાદેવઃ પુરાણોઽસૌ સ હિ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ યે ચ વેદવિદો વિપ્રા યે ચાધ્યાત્મવિદો જનાઃ । તે વદન્તિ મહાત્માનં કૃષ્ણં ધર્મં સનાતનમ્ ॥ પવિત્રાણાં હિ ગોવિન્દઃ પવિત્રં પરમુચ્યતે । પુણ્યાનામપિ પુણ્યોઽસૌ મઙ્ગલાનાં ચ મઙ્ગલમ્ ॥ ત્રૈલોક્યે પુણ્ડરીકાક્ષો દેવદેવઃ સનાતનઃ । આસ્તે હરિરચિન્ત્યાત્મા તત્રૈવ મધુસૂદનઃ ॥ યત્ર નારાયણો દેવઃ પરમાત્મા સમાહિતઃ । તત્ર કૃત્ત્રં જગત્ પાર્થ! તીર્થાન્યાયતનાનિ ચ ॥ તત્પુણ્યં તત્પરં બ્રહ્મ તત્તીર્થં તત્તપોવનમ્ । તત્ર દેવર્ષયઃ સુદ્ધાઃ સર્વે ચૈવ તપોધનાઃ ॥ આદિદેવો મહાયોગી યત્રાસ્તે મધુસૂદનઃ । પુણ્યાનામપિ તત્પુણ્યં મા ભૂત્તે સંશયોઽત્ર વૈ ॥ કૃષ્ણ એવ હિ

ઉપકાર માટે માનવ સ્વરૂપે અવતર્યા છે. છતાં પોતાના અસાધારણ મૂળ પરબ્રહ્મરૂપ સ્વભાવને છોડતા નથી. તેથી જ સમગ્ર દોષગંધથી અસ્પૃશ્ય છે. પૂર્ણકામ છે. સર્વજીવોના આશ્રય કરવા અવતર્યા છે.

ગીતામાં અર્જુનનાં વચન છે, ‘હે ભગવન્! તમે પરબ્રહ્મ, પરમધામ ને પરમ પવિત્ર મૂર્તિ છો. ઋષિઓ તમને શાશ્વત, દિવ્યપુરૂષ, આદિદેવ, અજ, વિભુ વગેરેથી સંબોધે છે. દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલને, વ્યાસ મહર્ષિ પણ એમ જ વર્ણવે છે. તમે સ્વયં પણ મને એજ રીતે તમારો મહિમા સમજાવો છો.

‘ક્ષીર સાગરમાં નિવાસ કરનારા શ્રીમન્ નારાયણ ભગવાન નાગશય્યાનો ત્યાગ કરી અહીં મથુરાપુરીમાં પધાર્યા છે. પવિત્ર દ્વારિકા નગરી ત્યાંજ છે જ્યાં મધુસૂદનનો નિવાસ છે. એ સાક્ષાત્ પુરાણદેવ પરમાત્મા સનાતન ધર્મ છે. વેદના જ્ઞાતા વિપ્રો, અધ્યાત્મતત્તમવેત્તા મુનિજનો

શ્રીકૃષ્ણને જ સનાતનધર્મ કહે છે. ‘સર્વ પવિત્ર પદાર્થોમાં ગોવિંદ ભગવાન જ પરમ પવિત્ર કહેવાય છે. સર્વપુણ્યકારી એ જ પરમ પુણ્યકારી છે. સર્વ મંગલોનું એજ મંગળ છે. સનાતન દેવાધિદેવ ભગવાન શ્રીહરિ જ ત્રિલોકીમાં નિવાસ કરીને રહે છે’. હે પાર્થ! પરમાત્મા શ્રી વાસુદેવ જ્યાં વાસ કરે છે ત્યાં જ સમસ્ત વિશ્વ છે. સર્વ તીર્થો છે. સમસ્ત આયતનો પણ

લોકાનામુત્પત્તિરપિ ચાવ્યયઃ । કૃષ્ણસ્ય હિ કૃતે ભૂતમિદં વિશ્વં ચરાચરમ્” ॥ ઇત્યાદીનિ હિ ભૂયાંસિ મહર્ષિવચનાનિ શ્રૂયન્તે । તથા ચ શ્રીમદ્ભાગવતે— “અહો ભાગ્યમહો ભાગ્યં નન્દગોપવ્રજૌકસામ્ । યન્મિત્રં પરમાનન્દં પૂર્ણં બ્રહ્મ સનાતનમ્” ॥ ઇતિ ॥ ૨-૧-૨૭ ॥

તથાત્વે હેત્વન્તરમાહ-પ્રત્યભિજ્ઞાનાચ્ચેતિ ॥

સૂત્ર. પ્રત્યભિજ્ઞાનાચ્ચ ॥ ૨-૧-૨૮ ॥

ભા૦ “યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ । અતોઽસ્મિ લોકે

ત્યાં જ છે. તે પુણ્ય પવિત્ર સ્થાન છે. તેજ મહાવિશાળ બ્રહ્મધામ છે. તે જ તીર્થ અને તપોવન છે. સિદ્ધો, દેવર્ષિઓ, તપોધન તપસ્વીઓ પણ ત્યાં જ છે. ‘આદિદેવ મહાયોગી જ્યાં નિવાસ કરીને રહે તેજ પવિત્ર ધામ છે. એમાં સંશય રાખવાની જરૂર નથી. અવિકારી શ્રીકૃષ્ણ જ સમસ્ત વિશ્વની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે. યરાચર સમસ્ત વિશ્વ પણ શ્રીકૃષ્ણને અર્થે જ રચાયેલું છે.’ આ પ્રકારનાં બહુ વચનોનાં માધ્યમથી શ્રીકૃષ્ણ સર્વોપરી અવતાર છે. તેની વિભૂતિમાં ગમના માત્ર મનુષ્યાકૃતિની સામ્યતા જ છે. તેથી તેઓ ભજનીય છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ‘નંદગોપ અને વ્રજવાસીઓનાં અહો ભાગ્ય છે, અહો ભાગ્ય છે. કારણ પરમાનંદ પૂર્ણ સનાતન પરમાત્મા તેમના મિત્ર બન્યા છે’

એ પ્રકારે બ્રહ્માજ્ઞાનાં વચનો છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવની વિભૂતિમાં ગણના કરી અભજનીયતાની શંકા ન કરવી.

સૂત્ર :- ૨૮

સૂત્ર ભૂમિકા :- શ્રીકૃષ્ણના પરબ્રહ્મપણામાં અન્ય કારણો દર્શાવે છે અગ્નિમ સૂત્રમાં.....

સૂત્ર :- પ્રત્યભિજ્ઞાનાચ્ચ ॥ ૨-૧-૨૮ ॥

પદચ્છેદ :- પ્રત્યભિજ્ઞાનાત્ ચા

સૂત્રનો અર્થ :- શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે એવું સ્મૃતિવાક્યોમાં

વેદે ચ પ્રથિત: પુરુષોત્તમ: ॥ યો મામેવમસમ્મૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ । સર્વવિદ્ભજતિ મામ્” ઇતિ । “વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદો વેદાન્તકૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ્” । “અહમાત્મા ગુડાકેશ ! સર્વભૂતા

શયસ્થિત: ” । “ન ત્વેવાહં જાતુ નાસમ્” । “અહં કૃત્સ્ત્રસ્ય જગત: પ્રભવ: પ્રલયસ્તથા” । “અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્ત: સર્વં પ્રવર્ત્તે” । “વિષ્ટભ્યાહમિદં કૃત્સ્ત્રમેકાંશેન સ્થિતો જગત્” । “તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્” । “અહં બિજિપ્રદ: પિતા” । “વેદાહં સમતીતાનિ” । ઇત્યાદિષુ શ્રીકૃષ્ણસ્ય પૂર્ણબ્રહ્મત્વેન પ્રત્યભિજ્ઞાનાત્— અસાધારણલિઙ્ગૈ: પ્રત્યભિજ્ઞાપનાદિતિ યાવત્ ॥ ૨-૧-૨૮ ॥

નનુ— તર્હિ કથં ? વિભૂતિમધ્યે તત્કીર્તનમિત્યત આહ— વૃષ્ણિષ્વિતિ ।

સ્મરણ છે માટે.....

ભાષ્યાનુવાદ :- ‘હું પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ હોવાથી જીવસમૂદાયથી પર છું. અક્ષરમુક્તોથી પણ પર છું. માટે જ લોકમાં ને વેદાદિ શાસ્ત્રમાં પુરુષોત્તમ નામથી પ્રસિદ્ધ છું’. માયામોહથી રહિત બનેલા જ્ઞાની પુરુષો મને પુરુષોત્તમ જાણે છે ને મારી ભક્તિ કરે છે.’

‘સર્વ વેદોથી હું જાણવા યોગ્ય છું. વેદાન્તનો રચયિતા ને વેદને જાણનારો પણ હું જ છું. હે ગુડાકેશ ! સર્વભૂતમાત્રના હૃદયમાં હું જ આત્માસ્વરૂપે રહ્યો છું’. ‘હું ક્યારેય ન હતો એમ નહિ’, ‘સકલ વિશ્વનું ઉત્પત્તિ, ને પ્રલય સ્થાન સ્વરૂપ હું જ છું’. ‘હું સર્વનો કારણ છું. આ સમગ્ર ઘટમાળ મારાથી જ પ્રવર્તે છે.’ ‘આ સમગ્ર જગતને હું મારા એક અંશથી જ ધારી રહ્યો છું’ ‘મારા ભક્તોને મૃત્યુની પરંપરારૂપ સંસારથી ઉદ્ધાર કરનાર છું.’ ‘હું સર્વનો બીજ પ્રદ પિતા છું.’ ‘અતીતનો જ્ઞાતા છું.’

ઈત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોમાં શ્રીકૃષ્ણનું પૂર્ણ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે સ્મરણ છે. તેમને અસાધારણ પરબ્રહ્મનાં ચિહ્નોથી ઓળખાવ્યા છે. માટે તે વિભૂતિસ્વરૂપ નથી. પૂર્ણ અવતાર સ્વરૂપ છે, તેથી ભજન, ધ્યાન, ઉપાસન

સૂત્ર. વૃષ્ણિષુ શ્રૈષ્ટયાત્તથાભિધાનાત્ ॥ ૨-૧-૨૯ ॥

ભા૦ તસ્ય શ્રીવાસુદેવસ્ય ભગવત: વૃષ્ણિષ્વાવિર્ભૂતસ્ય, સ્વરૂપસ્વભાવગુણૈ શ્વર્યાદિભિ: શ્રૈષ્ટયાત્, તથા- વિભૂતિત્ત્વેન, અભિધાનાત્ । શ્રૈષ્ટત્ત્વમાત્રકથનાય વિભૂતિષુ ગણનમ્. ન તુ સ્વયં વિભૂતિરિત્યર્થ: ॥ ૨-૧-૨૯ ॥

વાસુદેવસ્યેવ વિભૂત્યન્તર્ગતા યેઽવતારાસ્તેષાં રામચન્દ્રાદીનાં ચ ભક્તિ: પરૈવેત્યાહ- એવં તત્તદાલમ્બનાપીતિ ॥

સૂત્ર. એવં તત્તદાલમ્બનાપિ ભક્તિ: પરા ॥ ૨-૧-૩૦ ॥

કરવા યોગ્ય છે.

સૂત્ર :- ૨૯

સૂત્ર ભૂમિકા :- શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ હોય તો તેની વિભૂતિમાં ગણના શા માટે કરી ? તેનું સમાધાન અગ્રિમ સૂત્રમાં

સૂત્ર :- વૃષ્ણિષુ શ્રૈષ્ટયાત્તથાભિધાનાત્ ॥ ૨-૧-૨૯ ॥

પદચ્છેદ :- વૃષ્ણિષુ શ્રૈષ્ટયાત તથા અભિધાનાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી વિભૂતિમાં ગણના કરી છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- યાદવોમાં આવિર્ભાવ પામેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ, ઐશ્વર્ય શ્રેષ્ઠ હોવાથી.

‘વૃષ્ણિનાં વાસુદેવ:’ ‘વૃષ્ણિમાં હું વાસુદેવ છું’ એમ તેમની વિભૂતિમાં ગણના કરી છે. શ્રેષ્ઠત્વ માત્ર દર્શાવાજ વિભૂતિસ્વરૂપ નથી.

સૂત્ર :- ૩૦

સૂત્ર ભૂમિકા :- શ્રીકૃષ્ણની પેઠે જ વિભૂતિમાં ગણના પામેલા શ્રીરામચંદ્ર વગેરે ભક્તિ પરાભક્તિ જ છે એ દર્શાવે છે આ સૂત્રમાં.....

સૂત્ર :- એવં તત્તદાલમ્બનાપિ ભક્તિ: પરા ॥ ૨-૧-૩૦ ॥

પદચ્છેદ :- એવમ્ તત્ તત્ આલમ્બના અપિ ભક્તિ: પરા ।

इति श्रीभक्तिमीमांसाशास्त्रस्य श्रीशाण्डिल्यमुनिप्रणीतस्य भक्तिसूत्रस्य
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥ २-१ ॥

भा० यथा श्रीकृष्णस्य सर्वाविर्भावकारणस्यावतारिणो भक्तिः परा-
परमनिःश्रेयसकरी, एवं विभूत्यन्तर्गता येऽन्येतदवतारा रामचन्द्रादयः,
तत्तदालम्बना— तेषां तेषामवताराणां स्वरूपमवलम्ब्य कृता या भक्तिः, सा
परैव— परमनिःश्रेयसप्रदैव । कुतः ? भगवदवताराणां, जीवानां
जन्ममरणनिवृत्तयेनन्ताव्ययसुखप्रदानाय च प्रादुर्भूतत्वादवतारावतारिणो
रैक्याच्चेत्यर्थः ॥ २-१-३० ॥

इति श्री परमभक्तिसमाराध्यभगवत्सहजानन्दपरमानुग्रहपात्र
भूतसकलविद्वज्जनसाधुजलपूजित सद्गुरुवर्य श्री नित्यानन्दमुनिविरचिते श्री
शाण्डिल्यसूत्र भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ २-१ ॥

सूत्रનો અર્થ :- એજ પ્રમાણે તે તે અવતારના અવલમ્બન કરનારી
ભક્તિ પણ પરાભક્તિ જાણવી. અવતારોની ભક્તિ પણ કલ્યાણકારી
જાણવી.

ભાષ્યાનુવાદ :- જે રીતે આવિર્ભાવમાં કારણભૂત શ્રીકૃષ્ણ
પરમાત્માની ભક્તિ પરમ કલ્યાણ કરનારી છે, એજ રીતે વિભૂતિમાં અંતર્ગત
શ્રીરામચંદ્રાદિ અવતારોના સ્વરૂપને અવલંબન કરીને થતી ભક્તિ પણ
કલ્યાણકારી છે. કારણ....ભગવાનના અવતારો જીવોના જન્મમરણની
નિવૃત્તિને અર્થે અને અનંત શાશ્વત સનાતન સુખ આપવા થાય છે. તેથી
અવતારીની એકતા છે.

આ પ્રકારે શ્રી સહજાનંદસ્વામીના શિષ્ય શ્રી નિત્યાનંદ સ્વામી
વિરચિત શાંડિલ્યસૂત્રભાષ્યના દ્વિતીય. અધ્યાયનું પ્રથમ આહ્નિક
ગુર્જરાનુવાદ સમાપ્ત થયું.

द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

श्रवणाद्यङ्गसंसाध्यपरभक्त्येकगोचरः ।

जयति सहजानन्दः सर्वाविर्भावकारणम् ॥१॥

अथ पराया भक्तेरनुकूलानि श्रवणादीन्याभिधीयन्ते -

सूत्र. भक्त्या भजनोपसंहारात् गौणी परायै तद्धेतुत्वात् । २-२-१ ।

श्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवार्चनादिरूपा या गौणी भगवद्भक्तिः, सा
परायै - परानुरागलक्षण-मुख्यभक्त्यै क्रियते । तत्र हेतुः तद्धेतुत्वात्- तेषां

બીજો અધ્યાય

દ્વિતીય આહ્નિક

મંગલાચરણ

‘શ્રવણકીર્તનાદિ અંગ ભક્તિથી સાધ્ય પરાભક્તિના અનુષ્ઠાનથી
સાક્ષાત્કાર થતાં સર્વ આવિર્ભાવના કારણસ્વરૂપ શ્રી સહજાનંદ સ્વામી આ
લોકમાં જયકારી પ્રવર્તે છે.’

સૂત્ર :- ૧

સૂત્ર ભૂમિકા :- આ દ્વિતીય અધ્યાયના બીજાઆહ્નિકમાં પરા
ભક્તિને અનુકૂલ શ્રવણકીર્તન વગેરે સાધનો વિષે ચર્ચા કરવામાં આવે છે
આ સૂત્રમાં.....

સૂત્ર :- ભક્ત્યા ભજનોપસંહારાત્ ગૌણી પરાયૈ તદ્દેતુત્ત્વાત્ ॥ ૨-૨-૧ ॥

પદચ્છેદ :- ભક્ત્યા ભજનસ્ય ઉપસંહારાત્ ગૌણી પરાયૈ તસ્ય હેતુત્ત્વાત્।

સૂત્રનો અર્થ :- ભક્તિથી ભજનનો ઉપસંહાર કર્યો છે, માટે
ગૌણભક્તિ પણ પરાભક્તિ અર્થે છે. તેમાં તેનું કારણપણું હોવાથી.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરાભક્તિની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂતભક્તિ

શ્રવણાદીનાં મુખ્યભક્ત્યુત્પાદકત્વાત્ । તથાહેતુત્ત્વેપ્રમાણમાહ ભક્ત્યા
ભજનોપસંહારાત્ । અતશ્ચ “સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ । નમસ્યન્તશ્ચ
માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે” इत्यत्र श्रवणकीर्तनस्मरणादिभक्तेः
પ્રેમલક્ષણમુખ્યભક્તિહેતુત્ત્વં પ્રતીયતે ॥ ૨-૨-૧ ॥

કૃતસ્તુ શ્રવણાદીનામિત્યત આહ- રાગાર્થેતિ ॥

સૂત્ર. રાગાર્થપ્રકીર્ત્તિસાહચર્યાદિતરેષાં ચ ॥ ૨-૨-૨ ॥

ભા૦ ચકારોઽપ્યર્થઃ । રાગો ભગવતિ ગાઢસ્નેહઃ સ એવાર્થો યસ્યાસ્તથાભૂતા
યા પ્રકીર્ત્તિઃ- પ્રકર્ષેણ કીર્તનમ્, તયા સાહચર્યાત્- સહ પઠનાત્, ઇતરેષામપિ-
શ્રવણાદીનામપિ પરમપ્રેમભક્તિહેતુતા સિદ્ધૈવેત્યર્થઃ ॥ ૨-૨-૨ ॥
એતદેવ વિશદયતિ અન્તરાલ ઇતિ ।

શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવા, અર્ચન વગેરે ગૌણભક્તિ તે પરાનુરાગ
ભક્તિની સિદ્ધિ માટે છે. કારણ તેમાં તેનું કારણપણું છે. ભક્તિથી ભજનનો
ઉપસંહાર થાય છે.

સ્મૃતિમાં ભગવાનનાં વચનો છે. ‘સતત મારું કીર્તન કરનાર, મારું
દ્રઢ વ્રત ધરનાર, મને જ ભક્તિથી નમસ્કાર કરનાર, નિત્ય આરાધના કરી
મારી ઉપાસના કરે છે.’

આ પ્રકારે શ્રવણ, કીર્તન ને સ્મરણાદિ ભક્તિનું પ્રેમલક્ષણ ભક્તિમાં
કારણપણું દર્શાવ્યું છે. તે સ્પષ્ટ જણાય છે.

સૂત્ર :- ૨

સૂત્ર ભૂમિકા :- શ્રવણાદિ સાધનો પરાભક્તિમાં હેતુ કેવી રીતે
થઈ શકે ? તેના સાધનોમાં અગ્રિમ સૂત્ર....

સૂત્ર :- રાગાર્થપ્રકીર્ત્તિસાહચર્યાદિતરેષાં ચ ॥ ૨-૨-૨ ॥

પદચ્છેદ :- રાગાર્થપ્રકીર્ત્તિ સાહચર્યાત્ ઇતરેષાં ચ ।

સૂત્રનો અર્થ :- રાગની સતત પ્રકીર્તિની સાથે શ્રવણાદિ સાધનનું
સહ પઠન છે માટે તેનું હેતુપણું છે.

સૂત્ર. અન્તરાલે તુ સર્વેઽપિ શેષાઃ સ્યુરુપાસનાકાણડત્વાત્ । ૨-૨-૩ ।

ભા૦ પરભક્ત્યુપક્રમોપસંહારયોરન્તરાલે- મધ્યે । સર્વેઽપિ -
કાયવાઙ્મનોવ્યાપારાઃ, કાયવ્યાપારાઃ- નમસ્કારાર્ચનવન્દનપાદસેવન
શ્રવણરૂપાઃ । વાગ્વ્યાપારાઃ- કીર્તનમ્ । મનોવ્યાપારાઃ- સ્મરણસંખ્યાત્મ
નિવેદનાદિઃ । ઇત્યેતે શેષાઃ સ્યુઃ- મુખ્યભક્ત્યઙ્મભૂતા ભવન્તિ । તત્ર હેતુઃ
ઉપાસનાકાણડત્વાત્- ભગવદ્ભક્ત્યર્થ કૃતાનામેતેષામુપાસનાકાણડરૂપત્વાત્ ।

કેચિદેવં વ્યાચક્ષતે- ઉપક્રમોપસંહારયોરન્તરાલે યે ઉક્તાઃ- “જ્ઞાનયજ્ઞેન
ચાપ્યન્યે” इत्यादिना, તે સર્વે ન સ્વતન્ત્રાઃ સ્યુઃ, કિન્તુ ભક્તેરેવ શેષાઃ સ્યુઃ-
કિર્તનાદિવદ્ભૂતાઃ સ્યુઃ । કુતઃ ? ઉપાસનાકાણડત્વાત્- ભક્તિકાણડત્વાત્ ।
ઉપક્રમોપસંહારયોર્ભક્ત્યેકપરયોર્મધ્યે પઠ્યમાનાનાં તચ્છેષતયા તત્કાણડત્વમેવ
હિ સમુચિતમિતિ ॥ ૨-૨-૩ ॥

ભાષ્યાનુવાદ :- ભગવાનમાં ગાઢઅનુરાગ રૂપ જે રાગ છે તેની
સાથે શ્રવણાદિ સાધનોનું સહ પઠન હોવાથી તેઓની પરમ પ્રેમલક્ષણ
ભક્તિમાં કારણપણું સિદ્ધ થાય છે.

સૂત્ર :- ૩

સૂત્ર ભૂમિકા :- પૂર્વોક્ત વસ્તુની જ દ્રઢતા કરે છે આ સૂત્રમાં.
સૂત્ર :- અન્તરાલે તુ સર્વેઽપિ શેષાઃ સ્યુરુપાસનાકાણડત્વાત્ ॥ ૨-૨-૩ ॥
પદચ્છેદ :- અન્તરાલે તુ સર્વે અપિ શેષાઃ સ્યુઃ ઉપાસના કાણડત્વાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ભક્તિના પ્રારંભ ને ઉપસંહારમાં શ્રવણકીર્તનાદિ
સાધનોમાં મન વાણીને શરીરનો વ્યાપાર અંગભૂત થાય છે. ઉપાસના કાંડ
છે માટે.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરાભક્તિના ઉપક્રમને ઉપસંહાર મધ્યે થતો
જે શરીરનો વ્યાપાર નમસ્કાર, અર્ચન, વંદન, ચરણ સેવન ને શ્રવણ,
વાણીવ્યાપાર કીર્તન, મનનો વ્યાપાર સ્મરણ, સખાભાવને આત્મનિવેદન
વગેરે સર્વે ભક્તિનાં મુખ્ય અંગો છે. તેમાં ભગવદ્ભક્તિને અર્થે કરેલાં
શ્રવણ વગેરેનું ઉપાસનાના એક ભાગરૂપ છે.

નનુ- પૂર્વોક્તાઃ કાયવાઙ્મનોવ્યાપારરૂપાઃ ક્રિયાઃ પરમ્ભક્તૌ કથમુપકુર્વન્તીત્યાકાઙ્ક્ષાયમાહ- તામ્ય ઇતિ ॥

સૂત્ર. તામ્યઃ પાવિત્ર્યમુપક્રમાત્ ॥ ૨-૨-૪ ॥

ભા૦ તામ્યો, ગૌણીભક્તિમ્યઃ । પાવિત્ર્યમ્- પરમપ્રીતિપ્રતિબન્ધ-ક્રીભૂતદુર્વાસ નાદુરિતક્ષયરૂપ-મન્તઃકરણપવિત્રત્વં ભવતિ । તતશ્ચ ભગવત્સ્વરૂપે હ્રદપ્રીતિરિતિ । તત્ર હેતુઃ- ઉપક્રમાત્ - ભક્તિમુપક્રમ્ય પાવિત્ર્યવિધાનાત્ ॥ ૨-૨-૪ ॥

નનુ- ગૌણીષુ ભક્તિષુ ભક્તેઃ સાધનત્વં સ્મર્યમાણં કથં ? ઘટેતેત્યાશઙ્ક્યાહ- તાસ્વિતિ ।

વ્યાખ્યાન્તર :- ઉપક્રમને ઉપસંહારના મધ્યે ‘ જ્ઞાનયજ્ઞથી મને આરાધે છે.’ એ વચનમાં કહેલો સર્વે સાધન સ્વતંત્ર નથી. પરંતુ ભક્તિનાં શેષભૂત છે. શ્રવણકીર્તન વગેરે સાધનોની પેઠે ભક્તિનાં અંગભૂત સાધનો છે. તેની ભક્તિરૂપતા હોવાથી.

સૂત્ર :- ૪

સૂત્ર ભૂમિકા :- પૂર્વે કહેલો શરીર, વાણી ને મનનો વ્યાપાર પરાભક્તિનો ઉપકારક કઈ રીતે થાય ? તેના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્રનું અવતરણ....

સૂત્ર :- તામ્યઃ પાવિત્ર્યમુપક્રમાત્ ॥ ૨-૨-૪ ॥

પદચ્છેદ :- તામ્યઃ પાવિત્ર્યમ્ ઉપક્રમાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- મનવાણીના ક્રિયાયોગથી પવિત્રતા થાય છે. એ પ્રકારનો ઉપક્રમ છે માટે.

ભાષ્યાનુવાદ :- અંતઃકરણની પવિત્રતાનું સાધન ગૌણભક્તિ પરાનુરાગભક્તિમાં અવરોધ કરતા દુર્વાસનારૂપ દૂરિતોનો નાશ કરી, અંતઃકરણ પવિત્ર કરે છે. તેનાથી ભગવદ્સ્વરૂપમાં ગાઢ પ્રીતિ થાય છે. ભક્તિના ઉપક્રમથી પવિત્રતાનું વિધાન કરેલું છે તેથી.

સૂત્ર. તાસુ પ્રધાનયોગાત્ફલાધિક્યામિત્યેકે ॥ ૨-૨-૫ ॥

ભા૦ તાસુ-સર્વાસુ ગૌણીભક્તિષુ, પ્રધાનભક્તિયોગાત્- પરમપ્રેમલક્ષણ ભક્તિયોગાત્ ફલાધિક્યમિત્યેકે મન્યન્તે ॥ ૨-૨-૫ ॥

સૂત્ર. નામ્નાઙ્ગતયા તદ્દાઢ્યાર્થમિતિ જૈમિનિઃ ॥ ૨-૨-૬ ॥

ભા૦ નામ્નાઙ્ગતયા- શ્રવણાદિના રૂપેણાઙ્ગેન યત્તદાચરણમ્, તત્તત્ર દાઢ્યાર્થમિતિ જૈમિનિઃ પ્રાહેત્યર્થઃ ॥ ૨-૨-૬ ॥

નનુ- શ્રવણકીર્તનાદીન્યઙ્ગાનિ કિં યુગપદનુષ્ટેયાનિ ? ઉત ? સમયભેદેનેત્યાશઙ્ક્યામાહ- અઙ્ગેતિ ॥

સૂત્ર :- ૫

સૂત્ર ભૂમિકા :- શ્રવણાદિ ગૌણ ભક્તિ પરાભક્તિનું સાધન કઈ રીતે બને ? તેના સમાધાનમાં આ સૂત્ર.

સૂત્ર :- તાસુ પ્રધાનયોગાત્ફલાધિક્યામિત્યેકે ॥ ૨-૨-૫ ॥

પદચ્છેદ :- તાસુ પ્રધાનયોગાત્ ફલાધિક્યમ્ ઇતિ એકે ।

સૂત્રનો અર્થ :- સર્વે ગૌણ ભક્તિમાં પ્રધાન - મુખ્ય ભક્તિનો યોગ હોવાથી ફળની અધિકતા કહી છે. એમ કોઈ સ્વીકારે છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ગૌણભક્તિમાં પરમપ્રેમલક્ષણરૂપ ભક્તિનો યોગ હોવાથી અધિક ફળ આપનાર કહી છે. એમ કોઈ સ્વીકારે છે.

સૂત્ર :- ૬

સૂત્ર ભૂમિકા :- ભક્તિની દૃઢતા માટે શ્રવણાદિ સાધનોનું અંગરૂપે અનુષ્ઠાન કરવાનું વિધાન આ સૂત્રમાં કરે છે.

સૂત્ર :- નામ્નાઙ્ગતયા તદ્દાઢ્યાર્થમિતિ જૈમિનિઃ ॥ ૨-૨-૬ ॥

પદચ્છેદ :- નામ્નાઃ અઙ્ગતયા તસ્ય દાઢ્યાર્થમ્ ઇતિ જૈમિનિઃ ।

સૂત્રનો અર્થ :- શ્રવણાદિકના અંગપણે જ શ્રવણાદિ સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવું. તેમાં તેની દૃઢતા થવા માટે. એમ જૈમિનિ મહર્ષિનો મત છે.

સૂત્ર. અઙ્ગપ્રયોગાનાં યથાકાલસમ્ભવમનુષ્ટિતિર્ગૃહોપકરણવત્ ॥ ૨-૨-૭ ॥

અઙ્ગપ્રયોગાનાં યથાકાલસમ્ભવમનુષ્ટિતિઃ- યસ્મિન્ કાલે યત્સમ્ભવતિ, તસ્મિન્ સમયે તદનુષ્ટાનમિત્યર્થઃ । તત્ર દૃષ્ટાન્તઃ- ગૃહોપકરણવદિતિ । યથા ગૃહાદૌ કર્તવ્યે તદુપકરણાનામ્- ઈષ્ટિકાચૂર્ણાલિન્દદ્વારશાખાતોરણ કાષ્ટગવાક્ષાદીનામ્, યથાસમયમ્ આહરણં તદ્વત્ ॥ ૨-૨-૭ ॥

નનુ - શ્રવણાદિષુ નવસ્વપ્યુપાયેષુ કતમો ? બલીત્યત આહ- ઈશ્વરે તુષ્ટિ ઇતિ ॥

ભાષ્યાનુવાદ :- શ્રવણાદિરૂપ અંગપણે જ શ્રવણાદિ સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવું. તે અંગની દેહતા કરવા માટે. એમ જૈમિનિ કહે છે.

ભાવાર્થ :- શ્રવણ કીર્તન વગેરે નવધા ભક્તિ સાધનદશામાં કરવામાં આવે છે. તેનાથી શ્રવણ કીર્તન રૂપ પરાભક્તિની દેહતા થાય છે. સાધન દશામાં કરેલું શ્રવણ પરિપક્વ રૂપ શ્રવણભક્તિને જન્માવે છે. સાધનરૂપ શ્રવણાદિ ભક્તિ જ અભ્યાસ ક્રમથી આપોઆપ જ પરમપ્રેમરૂપ શ્રવણભક્તિ બની જાય છે. સાધ્યભક્તિરૂપ બની જાય છે. તેથી તેના અંગપણે તેનું અનુષ્ઠાન કરવું.

સૂત્ર :- ૭

સૂત્ર ભૂમિકા :- શ્રવણાદિ સાધન એક સાથે અનુષ્ઠાન કરવા કે સમયભેદથી અનુષ્ઠાન કરવા ? તેના સમાધાનમાં કહે છે.

સૂત્ર :- અઙ્ગપ્રયોગાનાં યથાકાલસમ્ભવમનુષ્ટિતિ-

ર્ગૃહોપકરણવત્ ॥ ૨-૨-૭ ॥

પદચ્છેદ :- અઙ્ગપ્રયોગાનાં યથાકાલસમ્ભવમ્

અનુષ્ટિતિઃ ગૃહસ્ય ઉપકરણવત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- અંગ ભક્તિનું અનુષ્ઠાન સમય અનુરૂપ કરવું. ઘરનાં ઉપકરણ પેઠે.

ભાષ્યાનુવાદ :- અંગ પ્રયોગોનું અનુષ્ઠાન સમય સમય અનુસાર કરવું. ઘરનું નિર્માણ કરવું હોય ત્યારે તેનાં જે ઉપકરણો ઈંટ, યુનો, ઉંમરો, બારણાંની શાખા, તોરણ, લાકડાં, ગોખ વગેરે. જે શ્રવણાદિ સાધનો તેનું અનુષ્ઠાન કરવું.

સૂત્ર. ઈશ્વરે તુષ્ટિ એકોઽપિ બલી ॥ ૨-૨-૮ ॥

ભા૦ એતેષાં મધ્યે યેન કેનાપ્યુપાયેન ઈશ્વરે તુષ્ટિ સતિ, સ એક ઉપાયઃ બલી- બલવાન્ ॥ ૨-૨-૮ ॥

શ્રવણકીર્તનાદેરર્પણસ્ય વિશેષમાહ- અબન્ધ ઇતિ ॥

સૂત્ર. અબન્ધોઽર્પણસ્ય મુખમ્ ॥ ૨-૨-૯ ॥

ભા૦ “કાચેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વે” ત્યુક્તરીત્યા ક્રિયાકદમ્બસ્યેશ્વરાર્પણં યત્તસ્ય તત્તત્ફલજનનાભાવરૂપોઽબન્ધઃ બન્ધાભાવો, મુખમ્-દ્વારં ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨-૨-૯ ॥

સૂત્ર :- ૮

સૂત્ર ભૂમિકા :- શ્રવણાદિ નવ સાધનમાં ક્યું સાધન બળવાન છે? તેના સમાધાનમાં અગ્નિમ સૂત્ર....

સૂત્ર :- ઈશ્વરે તુષ્ટિ એકોઽપિ બલી ॥ ૨-૨-૮ ॥

પદચ્છેદ :- ઈશ્વરે તુષ્ટિ એકઃ અપિ બલી ।

સૂત્રનો અર્થ :- જે સાધનથી ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય તે એક સાધન પણ બળવાન જાણવું.

ભાષ્યાનુવાદ :- ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરનાર બળવાન સાધન શ્રવણાદિ સાધનના મધ્યે, જે ઉપાયથી પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા થાય તે સાધન જ બળવાન જાણવું.

સૂત્ર :- ૯

સૂત્ર ભૂમિકા :- શ્રવણ કીર્તનાદિ ભક્તિમાં નિવેદન ભક્તિની વિશેષતા કહે છે આ સૂત્રમાં.

સૂત્ર :- અબન્ધોઽર્પણસ્ય મુખમ્ ॥ ૨-૨-૯ ॥

પદચ્છેદ :- અબન્ધઃ અર્પણસ્ય મુખમ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ફળના બંધનનો અભાવ એ અર્પણ ભક્તિનું દ્વાર છે.

સૂત્ર. તસ્માત્તાદિતરત્ર પાવિત્ર્યમ્ ॥૨-૨-૧૦ ॥

ભા૦ તસ્માદ્દેતોસ્તસ્માદર્પણાદન્યત્ર- શ્રવણાદૌ, પાવિત્ર્યમ્- સતાં વિદ્યમાનાનાં પુણ્યપાપાનામપનોદનલક્ષણં પાવિત્ર્યમ્ ॥ ૨-૨-૧૦ ॥

નનુ- શ્રવણાદીનિ ભક્તિદાઢર્યકરાણિ । અથ કિમર્થં ધ્યાનમ્ ? તત્રાહ- ધ્યાનેતિ ॥

સૂત્ર. ધ્યાનનિયમસ્તુ દૃષ્ટિસૌકર્યાત્ ॥ ૨-૨-૧૧ ॥

ભા૦ ભગવત્સ્વરૂપધ્યાનનિયમો દૃષ્ટિસૌકર્યાત્- દૃષ્ટિર્ભગ- વત્સાક્ષાત્કારઃ, તસ્ય સૌકર્યાર્થમ્-સુખેન સિદ્ધ્યર્થમ્, તત્તદિહાન્તર્ભવતીતિ યાવત્ । એતદેવાહ- “ઉદ્યદ્ધિઃ પૂજાયામિતરેષાં તુ નૈવ” મિતિ ॥ ૨-૨-૧૧ ॥

ભાષ્યાનુવાદ :- અર્પણ ભક્તિનું ફળ :- ‘શરીર, વાણી, મન, ઈન્દ્રિયોની ક્રિયા પ્રભુને અર્પણ કરવી’ આ સ્મૃતિ શ્લોકમાં કહ્યા અનુસાર તે તે ક્રિયાના ફળની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તે તે ક્રિયાનું બંધન થતું નથી. એ અર્પણ ભક્તિનો વિશેષ છે.

સૂત્ર :- ૧૦

સૂત્ર ભૂમિકા :- શ્રવણાદિ ભક્તિમાં પવિત્રતાનું નિરૂપણ કરે છે.

સૂત્ર :- તસ્માત્તાદિતરત્ર પાવિત્ર્યમ્ ॥ ૨-૨-૧૦ ॥

પદચ્છેદ :- તસ્માત્ તત્ત ઇતરત્ર પાવિત્ર્યમ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- અર્પણ ભક્તિથી ઈતર ભક્તિમાં પવિત્રતા જાણવી.

ભાષ્યાનુવાદ :- અર્પણ ભક્તિ સિવાયની શ્રવણાદિ ભક્તિમાં પુણ્યપાપનો વિનાશ કરવારૂપ પવિત્રતા રહેલી છે.

સૂત્ર :- ૧૧

સૂત્ર ભૂમિકા :- શ્રવણાદિ સાધનથી ભક્તિની દેહતા થાય છે. તો પછી ધ્યાનનું શું પ્રયોજન છે? એના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્રાવતરણ....

સૂત્ર :- ધ્યાનનિયમસ્તુ દૃષ્ટિસૌકર્યાત્ ॥ ૨-૨-૧૧ ॥

પદચ્છેદ :- ધ્યાનનિયમઃતુ દૃષ્ટે : સૌકર્યાત્ ।

સૂત્ર. ઉદ્યદ્ધિઃ પૂજાયામેવ પ્રયુક્તઃ ॥ ૨-૨-૧૨ ॥

ભા૦ ભગવત્પૂજાયામુદ્યદ્ધિઃ - પ્રવૃત્તૈર્ભક્તૈઃ, પ્રયુક્તઃ- પ્રકર્ષેણ કૃતો ધ્યાનનિયમઃ, પૂજાયામેવ પ્રયુક્તોઽન્તર્ભાવિતો ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨-૨-૧૨ ॥
પૂજાપ્રસન્નાદાહ- પાદેતિ ।

સૂત્ર. પાદોદકં તુ પાદ્યમવ્યાપ્તેઃ ॥ ૨-૨-૧૩ ॥

ભા૦ “ગંઙ્ગાપ્રયાગગયપુષ્કરનૈમિષાણિ પુણ્યાનિ યાનિ કુરુજાઙ્ગલયામુનાનિ । કાલેન તીર્થસલિલાનિ પુનન્તિ પાપાત્ પાદોદકં ભગવતઃ

સૂત્રનો અર્થ :- ધ્યાનનો નિયમવિધિ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની સુગમતા અર્થે છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ભગવાનના સ્વરૂપનો ધ્યાન કરવાથી પ્રયત્ન વિના પણ સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેનો પરાભક્તિમાં અંતર્ભાવ થાય છે.

સૂત્ર :- ૧૨

સૂત્ર ભૂમિકા :- પૂર્વોક્ત અર્થની જ દેહતા કરે છે આ સૂત્ર.

સૂત્ર :- ઉદ્યદ્ધિઃ પૂજાયામેવ પ્રયુક્તઃ ॥ ૨-૨-૧૨ ॥

પદચ્છેદ :- ઉદ્યદ્ધિઃ પૂજાયામ્ એવ પ્રયુક્તઃ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ભગવદ્પૂજામાં પ્રવર્તેલાએ કરેલો ધ્યાન નિયમ પૂજામાં જ અંતર્ભાવ પમાડેલો છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ભગવદ્પૂજામાં પ્રવૃત્ત ભક્તોએ કરેલો ધ્યાન નિયમ પૂજામાં જ અંતર્ભાવ પામે છે.

સૂત્ર :- ૧૩

સૂત્ર ભૂમિકા :- પૂજાના પ્રસંગથી ચરણોદકનો મહિમા પ્રતિપાદનો મહિમા પ્રતિપાદન કરે છે આ સૂત્રમાં.

સૂત્ર :- પાદોદકં તુ પાદ્યમવ્યાપ્તેઃ ॥ ૨-૨-૧૩ ॥

પદચ્છેદ :- પાદોદકં તુ પાદ્યમ, અવ્યાપ્તેઃ ।

પ્રપુનાતિ સદ્ય” ઇતિ।

“પાદોદકસ્ય માહાત્મ્યં જાનાત્યેવ હિ શઙ્કરઃ” । તથા હિ “વિષ્ણુપાદોદકં પીત્વા શુદ્ધિમાપ્નોતિ તત્ક્ષણાત્” ઇતિ । સ્કાન્દે— “પાદોદકેન દેવસ્ય હત્યાયુતસમન્વિતઃ । શુદ્ધયતે નાત્ર

સન્દેહસ્તથા શઙ્કોદકેન હિ” ॥ “વિષ્ણુપાદોદકં પીતં કોટિહત્યા- ઘનાશનમ્ । તદેવાષ્ટગુણં પાપં ભૂમૌ બિન્દુનિપાતનાત્” ॥ ઇત્યાદિસ્મૃતિભિર્યસ્ય મહિમા વર્ણિતસ્તત્ પાદોદકં । પાદ્યં તુ ભગવત્પાદાવુદ્દિશ્યોત્સૃષ્ટં જલમ્ । ન તુ સાક્ષાદ્ભગવત્પાદસમ્બન્ધ્યેવ, તસ્ય નિરન્તરં સાક્ષાત્કારાભાવાત્ । શાલગ્રામાદિપ્રતિમાસમ્બન્ધિનિ જલેઽવ્યાપ્તેશ્ચ ॥ ૨-૨-૧૩ ॥

સૂત્રનો અર્થ :- પાદોદક એટલે શ્રીપ્રભુનું ચરણોદક જાણવું નહિતો અવ્યાપ્તિનો પ્રસંગ આવે

ભાષ્યાનુવાદ :- ચરણોદકનો મહિમા :- ગંગા, પ્રયાગ, પુષ્કર, નૈમિષારણ્ય, કુરુ, જાંગલ અને યમુના વગેરે પ્રદેશો પવિત્ર છે. એ સર્વેનું તીર્થજળ બહુકાળે પવિત્ર કરે, જ્યારે શ્રીભગવાનનું ચરણોદક સ્પર્શમાત્રથી તુરંત જ પવિત્ર કરે છે.

ચરણોદકનો મહિમા શ્રીશંકર જાણે છે તેથી કહે છે, ‘વિષ્ણુના શ્રીચરણોદકનું પાન કરી તેજ ક્ષણે શુદ્ધ થાય છે’ એમ સ્કન્દપુરાણમાં કહ્યું છે. ‘દેવના ચરણોદકથી હજારોની હત્યા કરનાર પણ શુદ્ધ થાય છે. તેમાં સંદેહ નથી. અને શંખોદકથી પણ શુદ્ધ થાય છે’.

‘વિષ્ણુના ચરણોદકનું પાન કરનાર કોટિહત્યાના પાપથી મુક્ત થાય છે. પરંતુ જો પાન કરતાં એકબિંદુ નીચે પડી જાય તો અષ્ટગુણું પાપ વૃદ્ધિ પામે છે’.

આ પ્રકારે શ્રુતિગ્રંથોમાં બ્રહ્મોદકનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. ‘ભગવાનના શ્રીચરણોને ઉદેશી અર્પણ કરેલ જળને બ્રહ્મોદક કહેવાય છે.’ પરંતુ સાક્ષાત્ પ્રગટ ભગવાનના ચરણારવિંદના સંબંધવાળું જ જળ નહિ. કારણ, નિરંતર પ્રગટ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર રહેતો નથી. એમ સ્વીકારે તો શાલીગ્રામ શીલાના

સૂત્ર. સ્વયમર્પિતં ગ્રાહ્યમવિશેષાત્ ॥ ૨-૨-૧૪ ॥

ભા૦ ભગવતેઽર્પિતમન્નં વિષ્વક્ષેનાદિભ્યઃ પાર્ષદેભ્યો દત્ત્વા, સ્વકીયાન્નભોજન-યોગ્યેભ્યોઽન્યેભ્યશ્ચ વૈષ્ણવેભ્યો દત્ત્વા પશ્ચાત્સ્વેનાપિ ગ્રાહ્યમેવ। ક્વુતઃ ? અવિશેષાત્- સ્વસ્યાપિ વૈષ્ણવત્ત્વાવિશેષાત્ । પુરોડાશત્ત્વાવિશેષાચ્ચેતિ ॥

શ્રુતિસ્મૃતિપ્રસિદ્ધં ચૈતદ્ભગવન્નિવેદિતાન્નમાહાત્મ્યમ્- “વિષ્ણુ નાશિતમશ્નન્તિ વિષ્ણુના ઘનાતં જિઘ્રન્તિ વિષ્ણુના પીતં પિબન્તિ વિષ્ણુના રસિતં રસયન્તિ તસ્માદ્વિપ્રાસો વિષ્ણુભક્ષિતં ભક્ષયેયુ” રિતિ ।

“નૈવેદ્યશેષં તુલસીવિમિશ્રં વિશેષતઃ પાદજલેન સિક્તમ્ ।

સંબંધવાળા જળમાં અવ્યાપ્તિ દોષ આવે.

સૂત્ર :- ૧૪

સૂત્ર ભૂમિકા :- ભોજન ગ્રહણ વિધિ નિરૂપે છે આ સૂત્રમાં.

સૂત્ર :- સ્વયમર્પિતં ગ્રાહ્યમવિશેષાત્ ॥ ૨-૨-૧૪ ॥

પદચ્છેદ :- સ્વયમ્ અર્પિતમ્ ગ્રાહ્યમ્ અવિશેષાત્।

સૂત્રનો અર્થ :- પોતે અર્પણ કરેલું પોતે ગ્રહણ કરી શકાય. અવિશેષ છે માટે.

ભાષ્યાનુવાદ :- નૈવેદ્ય ગ્રહણની રીત :- ભગવાનને અર્પણ કરેલું અન્ન વિષ્વક્ષેન વગેરે પાર્ષદોને અર્પણ કરીને પોતાનું અન્ન ગ્રહણ કરવાના અધિકારી બીજા વૈષ્ણવોને જમાડી, પછી પોતે જમવું. કારણ પોતે પણ વૈષ્ણવ છે. તેથી બંને સમાન છે. જેમકે પુરોડાશનું ભક્ષણ યજમાનને પણ ઋત્વિજોની સાથે સમાનપણે પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ રીતે કરવું.

નૈવેદ્યનું મહાત્મ્ય :- ભગવાનને નિવેદિત કરેલા અન્નનું મહાત્મ્ય શ્રુતિસ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધપણે વર્ણવ્યું છે. ‘દેવો સર્વે વિષ્ણુએ જ ગ્રહણ કરેલું જમે છે.’ વિષ્ણુએ સુંઘેલું જ સુંઘે છે. વિષ્ણુએ પીધેલું જ પાન કરે છે. વિષ્ણુએ સ્વાદ અનુભવ્યા પછી જ સ્વાદ લે છે. માટે ભગવદ્ ઉપાસક ભક્તોએ ભગવાને જમેલું જ પ્રસાદ તરીકે સ્વીકારવું.

યોઽશ્નાતિ નિત્યં પુરતો મુરારેઃ પ્રાજ્નોતિ યજ્ઞાયુતકોટિપુણ્યમ્” ॥

“વિષ્ણોર્નિવેદિતં ચાત્રં યોઽશ્નાતિ ભુવિ માનવઃ ।

સ યાતિ પરમં સ્થાનં પુનરાવૃત્તિર્વર્જિતમ્” ॥

“ષડ્ભિર્માસોપવાસૈસ્તુ યત્ફલં પરિકીર્તિતમ્ ।

વિષ્ણોર્નૈવેદ્યસિદ્ધ્યેન પુણ્યં તદ્ભુજતાં કલા” વિતિ ॥

ઈદમત્ર બોધ્યમ્— ભગવત્પ્રસાદમાહાત્મ્યશ્રદ્ધાતિશયેનાગ્રાહ્યાત્રહસ્તાનીતં

ન પ્રાશ્યમ્ । વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાયા ભક્તપ્રસન્નતા । સ ચ ભક્તો વૈષ્ણવેન સુદૂરપરિહરણીયઃ । ભગવદનભિમતત્ત્વાત્ ।

તદુક્તં વારાહે— “શ્રુતિઃ સ્મૃતિર્મમૈવાજ્ઞા યસ્તામુલ્લઙ્ઘ્ય વર્તતે ।

આજ્ઞાભક્તી મમ દ્વેષી સ ભદ્ધક્તો ન વૈ ધરે !” ॥ ઇતિ ॥ ૨-૨-૧૪ ॥

ભગવત્પૂજાયાં દ્વાત્રિંશદપરાધા ભવન્તિ, તદ્ધર્જનમેવ કિં પૂજાઙ્ગમ્? કિં પુરુષાર્થશ્ચ ? ઇત્યત્રાહ— નિમિત્તેતિ ॥

‘ભગવાનને નૈવેદ્ય કરતાં અવશેષ રહેલો પ્રસાદ તુલસીદલ મિશ્ર કરી વિશેષપણે પાદોદકથી પ્રોક્ષણ કરીને જે ભક્તજન આરોગે છે, તે કોટિ પુણ્યને પામે છે.’ કોટિ યજ્ઞના ફળને પામે છે.’

‘પૃથ્વી પર જે મનુષ્ય વિષ્ણુને નૈવેદ્ય કરી જમે છે તે પુનરાવૃત્તિ ફરી જન્મ ધરવો ન પડે તેવા લોકને પામે છે.’ ‘છ મહિનાના ઉપવાસથી જે ફળ મળે તેજ પુણ્યફળ વિષ્ણુને નૈવેદ્ય જમનારને મળે છે.

ભાવાર્થ :- ભગવાનના પ્રસાદના મહાત્મ્યથી ને શ્રદ્ધાના અતિશયને લીધે જેના હાથનું ન ખપતું અન્ન પ્રસાદિનું હોવા છતાં પણ ન જમવું. તેમાં વર્ણાશ્રમધર્મના લોપનો પ્રસંગ આવે. વૈષ્ણવોએ એ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો. કારણ તે ભગવાનને પસંદ નથી.

વરાહ પુરાણમાં ભગવાને કહ્યું છે, ‘હે ધરાદેવી ! શ્રુતિસ્મૃતિ એ મારી આજ્ઞા છે. તેને ઉલ્લંઘીને વર્તે છે તે મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરનારો હોવાથી મારો દ્વેષી છે. તે મારો ભક્ત નથી.’

સૂત્ર. નિમિત્તગુણવ્યપેક્ષણાદપરાધેષુ પૂજાઙ્ગમ્ પુરુષાર્થત્ત્વમ્

॥ ૨-૨-૧૫ ॥

ભા૦ ભગવત્પૂજાયામુક્તેષુ— દ્વાત્રિંશદપરાધેષુ, નિમિત્તાનાં ગુણવ્યપેક્ષણાત્ પૂજાઙ્ગમ્ પુરુષાર્થત્ત્વમિતિ ચ વ્યવસ્થા બોધ્યેત્યર્થઃ । સ્મર્યન્તે ચાપરાધનિમિત્તાનિ—

“અકર્મણ્યેન પુષ્પેણ યો મામર્ચયતે નરઃ । પતનં તસ્ય વક્ષ્યામિ તચ્ચૃણુષ્વ વસુન્ધરે !” ॥

“અદત્ત્વા ગન્ધમાલ્યાનિ ધૂપં યો મે પ્રયચ્છતિ” ઇતિ । તથા—

“યાનેન વા પાદુકાભ્યાં ગમનં ભગવદ્દૃહે ।

સૂત્ર :- ૧૫

સૂત્ર ભૂમિકા :- પરમાત્માની સેવામાં બત્રીસ અપરાધો છે તેનો ત્યાગ એજ પૂજાનું અંગ છે કે પુરુષાર્થ પણ છે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે... સૂત્ર:- નિમિત્તગુણવ્યપેક્ષણાદપરાધેષુ પૂજાઙ્ગમ્ પુરુષાર્થત્ત્વમ્ ॥ ૨-૨-૧૫ ॥ પદચ્છેદ :- નિમિત્તગુણવ્યપેક્ષણાત્ અપરાધેષુ પૂજાઙ્ગમ્ પુરુષાર્થત્ત્વમ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ભગવાનની પૂજામાં અપરાધોમાં નિમિત્ત ગુણોની અપેક્ષાએ પૂજામાં અને પુરુષાર્થ પણ થાય એમ વ્યવસ્થા જાણવી.

ભાષ્યાનુવાદ :- ભગવદ્પૂજામાં થતા અપરાધો :- જે માણસ પ્રમાદથી નિષિધ પુષ્પોથી મારી પૂજા કરે તેનું પતન થાય છે. એમ હું કહું છું. હે વસુન્ધરે ! તેનું તમે શ્રવણ કરો.

૧. મને ચંદન પુષ્પાદિ સામગ્રી અર્પણ કર્યા વિના એકલો ધૂપ અર્પણ કરે.
૨. ભગવાનના મંદિરમાં વાહન પર બેસીને કે પાદુકા પહેરીને જાય.
૩. પ્રભુના પ્રાગટ્ય દિવસોમાં સેવા કરે નહિ.
૪. ભગવાનને પ્રણામ ન કરે.
૫. મંદિરમાં ઉંચા આસને બેસે.
૬. ભગવાનને એક હાથે પ્રણામ કરે.

જન્મોત્સવાદ્યસેવા ચ હ્યપ્રણામસ્તદગ્રતઃ ॥
 ઉચ્ચાસનારોહણં ચ ભગવન્મન્દિરે તથા ।
 એકહસ્તપ્રણામશ્ચ તસ્મિન્ સુષ્પે પ્રદક્ષિણમ્ ॥
 એકાકિન્યા સ્ત્રિયા સાકં સ્વસ્યૈકસ્ય ક્ષણસ્થિતિઃ ।
 ઉચ્છિષ્ટે ચૈવ વાશૌચે ભગવત્સ્પર્શનાદિકમ્ ॥
 પાદપ્રસારણં ચાગ્રે હરેઃ પ્રયદ્ગ્લબન્ધનમ્ ।
 શયનં ભક્ષણં વાપિ મિથ્યાભાષણમેવ ચ ॥
 ઉચ્ચૈર્ભાષા રોદનં ચ નિગ્રહઃ કલહસ્તથા ।
 સ્ત્રીણાં નિરીક્ષણં સ્પર્શસ્તાભિશ્ચ ક્રૂરભાષણમ્ ॥
 શક્તૌ ગૌણોપવાસશ્ચાપ્યનિવેદિતભક્ષણમ્ ।

૭. ભગવાન પોઢયા હોય ત્યારે પ્રદક્ષિણા કરે.
૮. મંદિરમાં સ્ત્રી એકલી હોય તેની સાથે સ્થિતિ કરે.
૯. મંદિરમાં એંઠા હાથે કે મુખે પ્રવેશ કરે.
૧૦. સૂતક હોય ને સ્પર્શ કરે.
૧૧. પગ પહોળા કરી બેસે.
૧૨. વસ્ત્રે ઢીંચણ બાંધીને બેસે.
૧૩. મંદિરમાં શયન કરે.
૧૪. કંઈક ખાય પીવે.
૧૫. મિથ્યા ભાષણ કરે
૧૬. ઉચ્ચે સાદે બોલે.
૧૭. કોઈનો નિગ્રહ કરે.
૧૮. કલેશ કંકાસ કરે.
૧૯. સ્ત્રીઓને નિહાળે.
૨૦. સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ કરે.
૨૧. ક્રૂર ભાષણ કરે.
૨૨. શરીરે સશક્ત છતાં ગૌણ ઉપવાસ કરે.

અધોવાયુસમુત્સર્ગઃ પૌઢપાદાસનં તથા ॥
 ગ્રામ્યવાર્તાપ્રસક્તિશ્ચ સ્વશ્લાઘાપાઙ્મુખાસનમ્ ।
 શ્રીહરેર્નવધા ભક્તાવપરાધા ઇમે મતાઃ ॥
 યત્નતો વર્જનીયાસ્તે વિષ્ણુપૂજનતત્પરૈઃ” રિતિ ચ ॥ ૨-૨-૧૫ ॥
 નનુ પૂર્વોક્તાસુ - નવવિધશ્રવણાદિગૌણભક્તિષુ કા ? શ્રેયસી
 ઇત્યાકાઙ્ક્ષાયમાહ- સુકૃતજેતિ ॥
 સૂત્ર. સુકૃતજત્ત્વાત્ પરહેતુત્ત્વાચ્ચ સર્વા અપિ ગૌણ્યઃ શ્રેયસ્યઃ
 ॥ ૨-૨-૧૬ ॥

ભા૦ સર્વા અપિ ગૌણ્યો ભક્ત્યઃ શ્રેયસ્યઃ- શ્રેષ્ઠાઃ । તત્ર હેતુઃ
 સુકૃતજત્ત્વાત્, પરહેતુત્ત્વાચ્ચ । વેદોદિતસ્વવર્ણાશ્રમોચિત ધર્મજન્યત્ત્વાચ્ચ ।

૨૩. અર્પણ કર્યા વિના જમો.
૨૪. અધોવાયુ છોડે.
૨૫. પ્રૌઢ પાદ આસન કરી બેસે.
૨૬. ગ્રામ્યવાર્તા કરે.
૨૭. સ્વમુખે પોતાના જ વખાણ કરે.
૨૮. ભગવાનથી અવળું મુખ રાખી બેસે.
 આ સર્વે ભક્તિમાં અપરાધો માન્યા છે. તે હેતુથી પૂજામાં તત્પર
 વર્તનારે એમનો પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવો.

સૂત્ર :- ૧૬

સૂત્ર ભૂમિકા :- પૂર્વે વર્ણવેલી નવ પ્રકારની ગૌણ ભક્તિમાં કંઈ
 ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં અગ્રિમ સૂત્ર..

સૂત્ર :- સુકૃતજત્ત્વાત્ પરહેતુત્ત્વાચ્ચ સર્વા
 અપિ ગૌણ્યઃ શ્રેયસ્યઃ ॥ ૨-૨-૧૬ ॥

સૂત્રનો અર્થ :- સુકૃતયોગથી પ્રાપ્ત થતી હોવાને કારણે, તેમજ
 પરાભક્તિમાં હેતુભૂત હોવાને કારણે, સર્વે સાધનભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે.

परा— या प्रेमलक्षणा भक्तिः, तदुत्पादकत्वाच्च तासाम् ॥ २-२-१६ ॥

ननु- यद्येवं गौणपरविभागः, कथं तर्हि “चतुर्विधा भजन्ते” इति समानो निर्देशः ? इत्यत आह— गौणेति ॥

सूत्र. गौणं त्रैविध्यं स्तुत्यर्थमितरेण साहचर्यात् ॥ २-२-१७ ॥

भा० आर्तादिभक्तत्रैविध्यं गौणम् । इतरेण- ज्ञानिना मुख्येन भक्तेन, साहचर्यं तु स्तुत्यर्थमेषाम् ॥ २-२-१७ ॥

ननु- गौण्याः— अङ्गभूतायाः, अङ्गभावोऽपि कथमुपपद्येत ? इत्यत्राह— बहिरिति ॥

सूत्र. बहिरन्तरत्त्वमुभयमिष्टिसम्बन्धवत् ॥ २-२-१८ ॥

भाष्यानुवाद :-नवे भक्ति श्रेष्ठः- नव प्रकारनी साधन भक्ति श्रेष्ठ ज छे. कारण वेदोक्त वशांश्रम उचित धर्मजन्य डोवाथी, ने परम प्रेम लक्षणा भक्तिने सिद्ध करनारी डोवाथी सर्वे भक्ति उत्तम छे.

सूत्र :- १७

सूत्र भूमिका :- अे ज प्रकारे डोय तो गौण मुप्य विभाग शा माटे ? ‘यार प्रकारना भक्तो मने भजे छे’ अेम समान निर्देश कर्यो छे. तेना उत्तरमां अग्रिम सूत्र.....

सूत्र. गौणं त्रैविध्यं स्तुत्यर्थमितरेण साहचर्यात् ॥ २-२-१७ ॥

पदच्छेद :- गौणम् त्रैविध्यम् स्तुत्यर्थम् इतरेण साहचर्यात् ।

सूत्रनो अर्थ :- त्रणप्रकारनुं भक्तपणुं गौण छे. अने ज्ञानी साथे तेनुं सड गणन स्तुति अर्थे ज छे.

भाष्यानुवाद :- आर्त, ज्ञानासु ने अर्थार्थी आ त्रणे भक्तनुं गौणपणुं छे. तेओनी ज्ञानी भक्त साथे गणना मात्र स्तुतिने अर्थे छे.

सूत्र :- १८

सूत्र भूमिका :- अंगभूत भक्तिनो परस्पर अंगांगीभाव

भा० एतासाम्- गौणीभक्तिनां, स्वाभिलषितफलसम्बन्धेनावरोधात् बहिष्ट्वम् । भगवदेकसम्बन्धेन तदनवरोधादन्तरत्त्वमित्युभयमपि सङ्गच्छते । तत्र दृष्टान्तः— इष्टिसम्बन्धवत्— यथा इष्टिर्यजनं तस्या देवतान्तरसम्बन्धेन स्वर्गादिफलप्रदत्वाद्बहिष्ट्वम्, भगवत्सम्बन्धेनान्तरत्वं च तद्वत् ॥

यद्वा- यथा बृहस्पतिसवः स्वतन्त्रः, बाजपेये त्वङ्गं च भवति, तथेति भावः ॥ २-२-१८ ॥

तासामन्यदपि फलमस्तीत्याह- स्मरणेति ॥

सूत्र. स्मरणकीर्तनादीनां पापनाशे प्रायश्चित्तभावात् । २-२-१९

भा० स्मृतिकीर्तनश्रवणादीनां पापनाशे प्रायश्चित्तभावात्— प्रसक्तस्य

केम धटे ? तेना समाधानमां कडे छे..

सूत्र :- बहिरन्तरत्त्वमुभयमिष्टिसम्बन्धवत् ॥ २-२-१८ ॥

पदच्छेद :- बहिः अन्तरत्त्वम् उभयम् इष्टिसम्बन्धवत् ।

सूत्रनो अर्थ :- अडिर्भाव अने अंतर्भाव अंने धटे छे. यज्ञना संबंधनी पेठे.....

भाष्यानुवाद :- गौणी भक्तिनो स्व अभिलषित इणना संबंधथी अवरोध रूप डोवाथी अडिर्भाव छे. अने भगवानना ज संबंधने डीधे अवरोध नडि डोवाथी अंतर्भाव अेम अंने प्रकारे धटे छे. जेम के यज्ञमां ईन्द्रादि देवताओना संबंधथी इण आपनार थाय छे, माटे अडिर्भाव छे. अने भगवद् संबंधथी अंतर्भाव पण छे. अथवा जेम बृहस्पतिसव स्वतंत्र छे. छतां वाजपेय यागमां तेनुं अंग पण थाय छे, तेम श्रवणादि साधननो परस्पर अंगांगीभाव जणवो.

सूत्र :- १९

सूत्र भूमिका :- गौणभक्तिनुं अन्य इण दर्शावे छे सूत्रकार.

सूत्र :- स्मरणकीर्तनादीनां पापनाशे प्रायश्चित्तभावात् । २-२-१९

सूत्रनो अर्थ :- स्मरण कीर्तनादि भक्तिनुं पापनासमां प्रायश्चित्त

પાપસ્ય, સતાં વા પાપાનાં પ્રણાશને પ્રાયશ્ચિત્તભાવાત્- પ્રાયશ્ચિત્તભાવ-સ્મરણાદિતિ યાવત્ । તથા ચ સ્મર્યતે- “પ્રાયશ્ચિત્તાન્યશેષાણિ તપઃકર્માત્મકાનિ વૈ । યાનિ તેષામશેષાણાં કૃષ્ણાનુસ્મરણં પરમ્” ॥ “કૃતે પાપેડનુતાપો વૈ યસ્ય પુંસઃ પ્રજાયતે । પ્રાયશ્ચિત્તં તુ તસ્યૈકં નામસંસ્મરણં પ્રભોઃ” ॥ “યન્નામકીર્તનં ભક્ત્યા વિલાયનમનુત્તમમ્ । મૈત્રેયાશેષપાપાનાં ધાતૂનામિવ પાવકઃ” ઇતિ ॥ ૨-૨-૧૯ ॥

નનુ- શ્રીકૃષ્ણસ્મરણાદેઃ સકલપાપપ્રાયશ્ચિત્તત્ત્વે ચાન્દ્રાયણાદિવિધેરપ્રામાણ્યં સ્યાદિત્યત્રાહ- ભૂયસામિતિ ॥

ભૂયસાં ભૂયાંસિ ચેદાપ્રયાણમુપસંહારાલ્લઘ્વપિ તથા । ૨-૨-૨૦

ભા૦ ભૂયસાં- પ્રબલપાપાનામ્, ભૂયાંસિ- પ્રબલપ્રાયશ્ચિત્તાનિ ભવન્તિ, ઇતિ ચેત્ આપ્રયાણમુપસંહારાલ્લઘ્વપિ તથા । કેષાંચિત્ પાપાનામાપ્રયાણ-મનાયેલું છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ભગવન્નામ સ્મરણ જેવું કોઈ પ્રાયશ્ચિત નથી :- આગામી અથવા વિદ્યમાન પાપનો સમૂળ નાશ કરવામાં સ્મરણ કીર્તનાદિ ભક્તિનું પ્રાબલ્યપણું કહ્યું છે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે... ‘તપ અને સત્કર્મરૂપ સમગ્ર પ્રાયશ્ચિતો કહ્યાં છે, તેના મધ્યે શ્રીકૃષ્ણાનું અખંડ સ્મરણ એ મોટું પ્રાયશ્ચિત છે. ‘પાપ કર્મ થયા પછી અનુતાપ કરનાર પુરુષને પ્રભુનું નામસ્મરણ કરવું એ એક મહાન્ પ્રાયશ્ચિત છે.’ ‘હે મૈત્રેય! ભક્તિપૂર્વક ભગવાનનું નામ કીર્તન એ અગ્નિ જેમ ધાતુને શુદ્ધ કરે તેમ સમગ્ર પાપનો વિનાશ કરવામાં ઉત્તમ ઉપાય છે.’

સૂત્ર :- ૨૦

સૂત્ર ભૂમિકા :- શ્રીકૃષ્ણ સ્મરણ જ સમગ્ર પાપનું પ્રાયશ્ચિત માનવામાં આવે તો ચાંદ્રાયણાદિક તપનું વિધાન મિથ્યા ઠરે, તેના સમાધાનમાં અગ્નિમ સૂત્રાવતરણ...

સૂત્ર :- ભૂયસાં ભૂયાંસિ ચેદાપ્રયાણમુપસંહારાલ્લઘ્વપિ તથા ॥ ૨-૨-૨૦ ॥ પદચ્છેદ :- ભૂયસાં ભૂયાંસિ ચેત અપ્રયાણમ્ ઉપસંહારાત્ લઘુ અપિ તથા।

મામરણાન્તમુપસંહારાત્- વિધાનાત્ । અતસ્તાનિદુઃસાધ્યાનીતિ, લઘ્વપિ-સુશકમન્યદપિ, તથા- વિકલ્પેન તત્ર વિધીયતે । તન્નાયં નિયમો ભૂયસાં ભૂયોભિરેવ ભાવ્યમિતિ ॥ ૨-૨-૨૦ ॥

નનુ- ધર્મશાસ્ત્રે વિહિતયોર્ગુરુલઘુપક્ષયોર્યુક્તોડ્યં નિર્ણયઃ, અસ્ય તુ કથમિત્યત આહ-તથેતિ ॥

સૂત્ર. તથા સામર્થ્યાદપરશબ્દાત્ ॥ ૨-૨-૨૧ ॥

ભા૦ અસ્ય- હરિસ્મરણાદેઃ, તથા સામર્થ્યાત્- ચાન્દ્રાયણાદ્યપરિહાર્યાનેક-જન્મકૃતપાપપ્રણાશને સામર્થ્યાત્ । તથા ચોક્તમ્ શ્રીમદ્ભાગવતે- “ન નિષ્કૃતૈરુદિતૈર્બ્રહ્મવાદિભિસ્તથા વિશુદ્ધ્યત્યઘવાન્

સૂત્રનો અર્થ :- મોટાં પાપોનાં પ્રાયશ્ચિતો મોટાં હોય તો મરણપર્યંતનું વિધાન હોવાથી લઘુપાપ પણ તેવું જ જાણવું.

ભાષ્યાનુવાદ :- પ્રાયશ્ચિતમાં સરળતા :- પ્રબળ પાપનું પ્રબળ પ્રાયશ્ચિત હોય તો મરણ સુધીનું વિધાન હોવાથી નાનું જ જાણવું. કેટલાંક પાપોનું મરણપર્યંત સુધી વિધાન છે. તેથી તે દુઃસાધ્ય છે. તેથી નાનું પણ સુખેથી અનુષ્ઠાન થઈ શકે તેથી તેનો વિકલ્પ કહ્યો છે. તેથી એવો નિયમ નથી કે મોટાં પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત મોટાં જ હોય!

સૂત્ર :- ૨૧

સૂત્ર ભૂમિકા :- ધર્મશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા મહાન્ અને અલ્પ પ્રાયશ્ચિતનો નિર્ણય યોગ્ય છે. પરંતુ આને માટે કેમ યોગ્ય કહેવાય? તેના સમાધાનમાં કહે છે...

સૂત્ર :- તથા સામર્થ્યાદપરશબ્દાત્ ॥ ૨-૨-૨૧ ॥

પદચ્છેદ :- તથા સામર્થ્યાત્ અપરશબ્દાત્।

સૂત્રનો અર્થ :- પરમાત્માના સ્મરણનું સામર્થ્ય જ તેવા પ્રકારનું છે. તેમજ એક ‘શરણાગતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે માટે

ભાષ્યાનુવાદ :- ભગવત્ સ્મરણનો પ્રભાવ :- ભગવદ્ સ્મરણનું

વ્રતાદિભિઃ । યથા હરેનામપદૈરુદાહૃતૈસ્તદુત્તમશ્લોકગુણોપલમ્બકમ્” ॥

“નૈકાન્તિકં તદ્ધિ કૃતેઽપિ નિષ્કૃતે મનઃ પુનર્ધાવતિ ચેદસત્પથે । તત્કર્મનિર્હારમભીષ્તાં હરેર્ગુણાનુવાદઃ ખલુ સત્ત્વભાવનઃ” ઇતિ ॥ ઇત્યં ચ શ્રવણાદેઃ પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનીયતા કિમ્પુનર્ન્યાયસિદ્ધા ? ॥

હેત્વન્તરમાહ- અપરશબ્દાત્ । “સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ । અહં ત્વા સર્વપાપેશ્ચો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ” ॥ ઇતિ ભગવદ્ગીતા-વાક્યેન ભગવચ્છરણમાત્રસ્યાપ્ચિત્તસ્થાનશકત્ત્વશ્રવણાત્ ॥ ૨-૨-૨૧ ॥

એતાનિ ચ હરિસ્મરણાદીનિ પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાને ક્રિયમાણાનિ ન તદ્ધર્માપેક્ષાણીત્યાહ- તદિતિ ॥

સૂત્ર. તત્સ્થાનત્ત્વાદનન્યધર્મઃ ખલેવાલીવત્ ॥ ૨-૨-૨૨ ॥

સામર્થ્ય જ અલૌકિક છે, તે હેતુથી યાંદ્રાયણાદિક વ્રતથી પણ નિવારણ નહીં થતાં અનેક જન્મોનાં પાપનો સમૂલ નાશ કરવામાં સ્મરણ સમર્થ છે. શ્રીમદ્ભાગવત્ કહે છે, “બ્રહ્મવાદી પુરુષોએ પ્રાયશ્ચિત રૂપે દર્શાવેલ વ્રતના અનુષ્ઠાનથી પાપી પુરુષ જેવો શુદ્ધ થતો નથી, તેવો ભગવન્નામ સ્મરણથી થાય છે. અને એ નામ સ્મરણ ઉત્તમકીર્તિમાન પરમાત્માના અનંત કલ્યાણકારી ગુણોની સિદ્ધિ કરાવનાર છે.”

‘પ્રાયશ્ચિત કરવા છતાં ચંચળ મન પુનઃપુન અસત્ માર્ગે જ દોડે છે. તેથી કર્મસમૂહનો પરિહાર કરવા ઈચ્છતા મનુષ્યોને પરમાત્માના ગુણાનુવાદ જ નિશ્ચય અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરનારો થાય છે.’

અન્ય હેતુ દર્શાવે છે ‘શરણાગતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે માટે. ગીતામાં ભગવાન કહે છે, હે અર્જુન! સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરી મારું એકનું જ શરણું સ્વીકાર. હું તને સર્વ પાપ થકી મુક્ત કરીશ. તું શોક ન કરીશ’

આ પ્રકારે ગીતામાં શરણાગતનાં સમગ્ર પાપ નાશ કરવાનું વિધાન કરેલું સંભળાય છે.

સૂત્ર :- ૨૨

સૂત્ર ભૂમિકા :- - હરિસ્મરણાદિ પ્રાયશ્ચિતના સ્થાને કરવામાં

ભા૦ હરિસ્મરણાદિરનન્યધર્મઃ, પ્રાયશ્ચિત્તાઙ્ગમુણ્ડનાદિભિર્ન યુજ્યતે । કસ્માત્ ? તત્સ્થાનત્ત્વાત્- સાઙ્ગપ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનત્ત્વાત્ । યથા- પશુનિયોજને યૂપકાર્યે વિધીયમાનઃ ખલેવાલી ન યૂપધર્મમષ્ટાશ્રીકરણાદિનાન્વેતિ તથા ॥ ૨-૨-૨૨ ॥

અથાધિકારી વિચાર્યતે- આનિન્દ્યેતિ ॥

સૂત્ર. આનિન્દ્યયોન્યધિક્રિયતે પારમ્પર્યાત્સામાન્યવત્ ॥ ૨-૨-૨૩

ભા૦ નિન્દ્યયોનયઃ - અન્ત્યજાદયઃ- તાન્ અભિવ્યાપ્ય સર્વોઽપ્યધિક્રિયતે । અર્થિત્ત્વસામર્થ્યયોરવિશેષાત્ । શ્રુતાવનધિકારેઽપિ પારમ્પર્યાત્- પરમ્પરયા પુરાણાદ્યર્થોપદેશલક્ષણપરમ્પરયા તદર્થવિજ્ઞાનેઽધિકારાત્ । સામાન્યવત્- યથા અહિંસાદૌ સામાન્યધર્મેઽધિકારઃ, તથા ॥ ૨-૨-૨૩ ॥

અન્યત્રાપ્યધિકારં સમર્થયતિ- અત ઇતિ ॥

આવે છે છતાં તેના અંગભૂત સ્નાનાદિ ક્રિયાની અપેક્ષા નથી. એનું નિરૂપણ કરે છે આ સૂત્રમાં.....

સૂત્ર :- તત્સ્થાનત્ત્વાદનન્યધર્મઃ ખલેવાલીવત્ ॥ ૨-૨-૨૨ ॥

પદચ્છેદ :- તસ્ય સ્થાનત્ત્વાત્ અનન્યધર્મઃ ખલેવાલીવત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- હરિસ્મરણ અન્યધર્મ નિરપેક્ષ છે. અંગ સહિત પ્રાયશ્ચિતરૂપે સ્વીકાર્યું છે માટે. યજ્ઞના ખલેવાલીની પેઠે.

ભાષ્યાનુવાદ :- હરિસ્મરણને અન્ય ધર્મની અપેક્ષા નથી. તેને પ્રાયશ્ચિતના અંગભૂત મુંડનસ્નાનાદિક ક્રિયાની અપેક્ષા નથી. તેને અંગે સહિત પ્રાયશ્ચિતરૂપે માન્ય કરેલું છે. તે હેતુથી જેમ પશુનિયોજન યૂપકાર્ય નિમિત્તે વિધાન કરેલ અષ્ટકોણને આકારે ખલેવાલી બનાવામાં આવતો નથી. છતાં તેને યૂપ કરીકે સ્વીકારે છે તેમ.

સૂત્ર :- ૨૩

સૂત્ર ભૂમિકા :- ભક્તિમાં અધિકારીનો વિચાર કરે છે.

સૂત્ર :- આનિન્દ્યયોન્યધિક્રિયતે પારમ્પર્યાત્સામાન્યવત્ ॥ ૨-૨-૨૩ ॥

પદચ્છેદ :- આનિન્દ્ય યોનિ અધિક્રિયતે પારમ્પર્યાત્ સામાન્યવત્ ।

સૂત્ર. અતો હિ વિપક્ષભાવાનાં તલ્લોકે તદાચરણમ્ ॥ ૨-૨-૨૪

ભા૦ યતઃ સર્વેષામપિ ભક્તાવધિકારોઽતો હેતોર્વિપક્ષભાવાનામ્ નિઃશેષતોઽપગતકામક્રોધ-લોભમાનમોહાદીનામ્, તલ્લોકે- તત્તલ્લોકે, તદાચરણમ્- મનુષ્યલોકે શુકાર્ષભવામદેવાદીનામ્, બદરિકાશ્રમે તનૂદ્ધવાદીનામ્, શ્વેતદ્વીપે નિરન્નમુક્તાનામ્, સ્વર્ગાદૌ નારદસનકાદીનામ્, ભક્તેરાચરણં પુરાણાદૌ શ્રૂયતે । તથા હિ- શ્રીમદ્ભાગવતે પ્રથમસ્કન્ધે “ આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગન્થા અપ્યુરુક્રમે । કુર્વન્ત્યહૈતુર્કીં ભક્તિમિત્યમ્ભૂતગુણો હરિઃ” “નૈર્ગુણ્યસ્થા રમન્તે સ્મ ગુણાનુકથને હરેઃ” ॥

ગીતાયાં ચ- “બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિ લભતે પરામ્” ॥

સ્કાન્દે ચ - “બ્રહ્માસ્થાણુર્મનુર્દક્ષો ભૃગુર્ધર્મસ્તથા યમઃ ।

સૂત્રનો અર્થ :- નિન્દ્ય યોનિમાં જન્મેલો પણ અધિકારી થાય છે. પરમ્પરાથી એની પ્રાપ્તિ થાય છે. સામાન્ય ધર્મની પેઠે.

ભાષ્યાનુવાદ :- શુદ્રને પણ ભક્તિનો અધિકાર :- નિન્દ્યયોનિમાં જન્મેલા યાંડાલાદિકને પણ ભક્તિ કરવામાં અધિકાર છે. ત્રિવિધતાપદ્મ કરવાની ઈચ્છારૂપ અર્થિત્વ અને પરમાત્માના ભજન સ્મરણરૂપ સામર્થ્યમાં વિશેષ તારતમ્ય નહિ હોવાથી. શુદ્રજ્ઞાતિને શ્રુતિમાં અધિકાર નહિ હોવા છતાં પુરાણાદિ ગ્રંથોની ઉપદેશ પરમ્પરાથી તેના અર્થને જાણવામાં અધિકાર છે. અહિંસાદિ સામાન્ય ધર્મમાં જેમ અધિકાર છે તેમ આ વિષયમાં પણ તેઓનો અધિકાર સહજ સિદ્ધ છે.

સૂત્ર :- ૨૪

સૂત્ર ભૂમિકા :- દેવાદિ યોનિઓમાં પણ નામ સ્મરણાદિકનો અધિકાર છે એ વિષય પ્રસ્તુત કરે છે.

સૂત્ર :- અતો હિ વિપક્ષભાવાનાં તલ્લોકે તદાચરણમ્ ॥ ૨-૨-૨૪ ॥

પદચ્છેદ :- અતઃ હિ વિપક્ષભાવાનાં તસ્મિન્ લોકે તસ્ય આચરણમ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- એટલે જ કામક્રોધાદિ રહિત થયેલા પરિપક્વ

મરીચિરઙ્ગિરાશ્ચાત્રિઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ ઋતુઃ ॥
વૈશ્વાજશ્ચ વસિષ્ઠશ્ચ વિવસ્વાન્ સોમ એવ ચ ।
કશ્યપઃ કર્દમાદ્યાશ્ચ પ્રજાનાં પતયો મુને ! ॥
દેવાશ્ચ ઋષયઃ સર્વે સર્વે વર્ણાસ્તથાશ્રમાઃ ।
પૂજયન્તિ તમેવેશં પ્રવૃત્તં ધર્મમાસ્થિતાઃ ॥
સનઃ સનત્સુજાતશ્ચ સનકઃ સસનન્દનઃ ।
સનત્કુમારઃ કપિલઃ આરુણિશ્ચ સનાતનઃ ॥
ઋભુર્યતિશ્ચ હંસાદ્યા મુનયો નૈષ્ટિકવ્રતાઃ ।
તમેવ પૂજયન્તીશં નિવૃત્તં ધર્મમાસ્થિતાઃ ॥
વાસુદેવસ્યાઙ્ગતયા ભાવયિત્ત્વા સુરાન્ પિતૃન્ ।
અર્હિસપૂજાવિધિના યજન્તે ચાન્વહં હિ તે ॥
યથાધિકારમેતે હિ તેન યત્ર નિયોજિતાઃ ।

દેવતા વગેરેને તે તે લોકમાં પણ ભક્તિનું આચરણ કરવામાં અધિકાર છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- ભક્તિમાં સર્વેનો અધિકાર છે. તેથી કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, અને મોહાદિ દોષથી પર થયેલા આત્માને તે તે લોકમાં ભક્તિનું આચરણ કરવામાં અધિકાર છે. મનુષ્યલોકમાં શુકદેવ, જડભરત, વામદેવ વગેરેએ ભક્તિ કરી. બદ્રિકાશ્રમમાં તનુઋષિ, ઉદ્ધવ વગેરે ભક્તિ કરે છે. શ્વેતદ્વીપમાં નિરન્નમુક્તો ભક્તિ કરે છે. સ્વર્ગલોકમાં નારદસનકાદિક વગેરે ભક્તિનું આચરણ કરે છે. તેમ પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં વર્ણવ્યું છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં.... ‘આત્માના સ્વરૂપમાં જ આનંદ અનુભવતા નિર્ગન્થ પરિપૂર્ણ મહર્ષિઓ પરમાત્માની નિષ્કામ ભક્તિ કરે છે. કારણ ભગવાન એવા મહાગુણના નિધિ છે’ ‘નિર્ગુણ સ્થિતિમાં રમતા મહાપુરુષો પણ પરમાત્માના ગુણાનુવાદનું ગાન કર્યા કરે છે’.

ગીતામાં ભગવાન કહે છે ‘બ્રહ્મરૂપે વર્તતો પ્રસન્નચિત્તજ્ઞાની ભક્ત પ્રિયવસ્તુના વિયોગથી શોક કરતો નથી ને પ્રિય વસ્તુની આકાંક્ષા કરતો નથી. સર્વ ભૂતપ્રાણિમાત્રમાં સમબુદ્ધિ રાખી મારી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પામે છે.’

प्रवृत्ते वा निवृत्ते वा धर्मे ते पालयन्ति तम् ॥
 यस्य देवस्य मर्यादा न क्रामन्त्युभयेऽपि ते ।
 ब्रह्मैक्यमाप्ता निर्विघ्ना अपि ब्रह्मशिवादयः ॥
 श्रीविष्णोः कुर्वते भक्तिं सन्तीत्यं तन्महागुणाः ।
 एकान्तोपासनेनैव प्राक्क्ल्पेषुरमापतेः ॥
 ये ब्रह्मभावं सम्प्राप्ता अजरामरतां गताः ।
 अक्षराख्याः पुमांसस्ते श्वेतद्वीपेऽत्र धामनि ॥
 सेवितुं वासुदेवं तं स्थिता देवर्षिणोक्षिताः” ॥
 इति॥ तथा नारायणीये-
 “क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः ।

स्कन्दपुराणमां कथ्युं छे ‘ब्रह्मा, शंकर, मनु, दक्ष, (मृग, धर्म, यमराज, मरीचि, अंगिरा, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, कतु, वैभ्राज, वसिष्ठ, विष्ववान, सोम, कश्यप, कर्दम वगेरे प्रजापतीओ, देवताओ, ऋषिओ, सर्वे वर्षा, सर्वे आश्रम आ भधा ज प्रवृत्तिधर्मनो आश्रय करी ભક્તિ કરે છે. તેમજ નૈષ્ઠિકવ્રતને આશરેલા સન સનત્ સુજાન સનક ને સનન્દન વગેરે સનકાદિકો, કપિલ, આરુણિ, સનાતન, યતિ, હંસ વગેરે મુનિઓ નિવૃત્તિ પ્રધાન ધર્મનો આશ્રય કરી સર્વ નિયંતાની પૂજા કરે છે.’

‘વાસુદેવ ભગવાનના અંગરૂપે ભાવના કરીને સર્વે દેવતાઓ અને પિતૃઓ અહિંસામય પૂજન વિધિથી નિરંતર ધર્મનું પાલન કરે છે.’

‘બંને પ્રકારના પુરુષો ભગવાને બાંધેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. પરબ્રહ્મ સાથે ઐક્યભાવ પામેલા બ્રહ્મા, શંકર વગેરે દેવો માયામોહથી રહિત હોવા છતાં નિરંતર ભક્તિ કરે છે. આવા તો ભગવાનના મહાગુણો છે.’

‘પૂર્વકલ્પમાં ભગવાનના એકાન્ત ઉપાસનથી બ્રહ્મ ભાવને પામેલા અજરઅમર નિરત્રમુક્તોને શ્વેતદ્વિપમાં શ્રી વાસુદેવભગવાનની સેવા કરતા શ્રી દેવર્ષિ નારદે નિહાળ્યા.

નારાયણ આખ્યાનમાં લખ્યું છે ‘ક્ષીરસાગરને ઉત્તરકાંઠે મહા

તત્ર નારાયણપરા માનવાશ્ચન્દ્રવર્ચસઃ ॥
 એકાન્ત ભાવોપગતાસ્તે ભક્તાઃ પુરુષોત્તમે ।
 સહિતાશ્ચાભ્યધાવન્તસ્તતસ્તે માનવા દ્રુતમ્ ॥
 કૃતાञ्जलिपुटा ह्यष्टा नम इत्येववादिनः” इति ।
 एवं सर्वेषु सर्वेषां भक्तावधिकारः समर्थितः ॥ २-२-२४ ॥
 पूर्वोक्ता या भक्तिस्तया सद्यो मुक्तिः, क्रमाच्च मुक्तिर्भवति । तत्र क्रममुक्तिमाह- क्रमे त्विति ॥

सूत्र. क्रमे तु लोकान्तरा तदाप्तिः ॥ २-२-२५ ॥

भा० क्रमे तु- क्रमान्मुक्तौ तु भगवद्भक्तः स्थूलदेहं त्यक्त्वा प्राणेन्द्रियमनोभिः सह सूक्ष्मदेहेनोर्ध्वं गच्छन् सूर्यमण्डलं याति, तत्र भगवदुपासनाबलेन तमप्यतिलङ्घ्य स्वर्गादिलोकानेति । ततः सप्तर्षिलोकान् दृष्ट्वा ध्रुवलोकं प्राप्य महर्जनतपोलोकानतिक्रम्य सत्यलोकं प्राप्नोति । ततो भूम्यग्नेजोऽनिलाकाशाहंमहत्प्रकृत्याद्यावरणान्याविध्य प्राकृतं त्यक्त्वा दिव्यदेहेन दिव्याप्राकृतानन्तविभूति गोलोकं याति । तत्र ब्रह्मात्मना कृष्णं सेवते एवं क्रमोऽस्ति । एवं क्रमेण मुक्तिं गच्छतो भक्तस्य, लोकान्तरा-

તેજસ્વી શ્વેતદ્વિપ ધામ છે. તે ધામમાં ચંદ્રના કિરણ સરખા તેજસ્વી અને એકાંતભાવને પામેલા ભગવદ્પરાયણ સ્નેહી મુક્તપુરુષો પરમાત્માની સન્મુખ એકસાથે ત્વરાથી દોડતા દોડતા બે હાથ જોડી વારંવાર વંદન કરે છે’.

આ પ્રકારે સર્વ શાસ્ત્રમાં સર્વ વર્ણના મનુષ્યોને ભક્તિમાં અધિકારી કહ્યા છે.

સૂત્ર :- ૨૫

સૂત્ર ભૂમિકા :- પૂર્વે વર્ણવેલ ભક્તિથી સદ્યમુક્તિ ને ક્રમમુક્તિ થાય છે. તેમાં પ્રથમ ક્રમમુક્તિનું વર્ણન કરે છે.

સૂત્ર :- ક્રમે તુ લોકાન્તરા તદાપ્તિઃ ॥ ૨-૨-૨૫ ॥

પદચ્છેદ :- ક્રમે તુ લોકાન્તરા તસ્યા આપ્તિઃ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ક્રમમુક્તિમાં તેતે લોકમાં ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

તેષુ તેષુ લોકેષુ મધ્યે તિષ્ઠતસ્તત્તલ્લોકૈશ્વર્યં ભુજ્ઞાનસ્યાપિ । તદાપ્તિઃ- તસ્યાઃ
પરભક્તેરાપ્તિઃપ્રાપ્તિર્ભવતિ, ન તુ વૈભવ ભોગાસક્ત્યા તદ્વિઘાત ઇત્યર્થઃ । ૨-૨-૨૫
અથ સદ્યોમુક્તિમાહ-

સૂત્ર. ઉત્ક્રાન્તાવેવ તદભિધાનાત્ ॥ ૨-૨-૨૬ ॥

ભા૦ ઉત્ક્રાન્તિઃ- સૂક્ષ્મશરીરસ્ય સ્થૂલશરીરાદ્વહિર્ભાવઃ । બ્રહ્મરન્ધ્રં
ભિત્ત્વોત્ક્રાન્તસ્ય તસ્ય તદાનીમેવ તદભિધાનાત્- તસ્ય બ્રહ્મધામગમનસ્ય
બ્રાહ્મેણ રૂપેણ વિધાનાત્ ॥ ૨-૨-૨૬ ॥

નનુ- આનિન્દ્યયોન્યધિકારશ્ચેદાનિન્દ્યચરિતમપ્યધિકારઃ સ્યાત્ ।

ભાષ્યાનુવાદ :- કમમુક્તિ :- કમથી મુક્તિમાં ભગવદ્ભક્ત
સ્થૂળદેહનો ત્યાગ કરી પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો ને મને સહિત સૂક્ષ્મદેહ સાથે
ઉર્ધ્વલોકમાં ગતિ કરીને સૂર્યમંડળને પામે છે. ભગવાનની ઉપાસનાના
બળથી તે લોકને અતિક્રમણ કરી સ્વર્ગાદિ લોકને પામે છે. ત્યાંથી મહર્,
જન, તપ, લોકનું પણ અતિક્રમણ કરી સત્યલોકને પામે છે. ત્યાંથી પૃથ્વી,
જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, મહત્, પ્રકૃતિ વગેરે અષ્ટ આવરણોને
ભેદી પ્રકૃતિના કાર્યનો ત્યાગ કરી દિવ્ય અપ્રાકૃત અનંતવિભૂતિ સંપન્ન
ગોલોકધામને દિવ્યદેહથી પામે છે. ત્યાં બ્રહ્મરૂપે પરબ્રહ્મની સેવા કરે છે.
આ કમમુક્તિ છે. આ પ્રકારના કમથી મુક્તિ પામેલ ભક્ત તે તે લોકના
ઐશ્વર્યને ભોગવતા પરાભક્તિને પામે છે. તેમ છતાં તેને ઐશ્વર્યભોગમાં
આસક્તિરૂપ વિદ્ય થતું નથી.

સૂત્ર :- ૨૬

સૂત્ર ભૂમિકા :- આ સૂત્રમાં સદ્યમુક્તિનું વર્ણન કરે છે.

સૂત્ર :- ઉત્ક્રાન્તાવેવ તદભિધાનાત્ ॥ ૨-૨-૨૬ ॥

પદચ્છેદ :- ઉત્ક્રાન્તૌ એવ તસ્ય અભિધાનાત્

સૂત્રનો અર્થ :- ઉત્ક્રાન્તિ સમયમાં જ બ્રહ્મમય થવાનું વિધાન છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- સદ્યમુક્તિ :- સ્થૂલ શરીરથી સૂક્ષ્મશરીરની

અવિશેષાત્, તથા સતિ મહાપાતકિનામપિ સ્યાદધિકાર ઇત્યત્રાહમહેતિ ॥

સૂત્ર. મહાપાતકિનામપ્યાર્તાવધિકારઃ ॥ ૨-૨-૨૭ ॥

ભા૦ બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાનં, સુવર્ણસ્તેયં, ગુરુતલ્પગમનં, તદ્વતાં
સંસર્ગશ્ચેતિ મહાપાતકાનિ, તદ્વતામપ્યાર્તાં જાતાયામસ્તિ ભક્તાવધિકારઃ
॥ ૨-૨-૨૭ ॥

નનુ- કુત્રચિદેકાન્તધર્મઃ, કુત્રચિદ્ધક્તિરિત્યુભેડપિ મોક્ષસાધનત્વેન
પ્રાપ્તે કિં તયોરેક એવાર્થઃ ? પૃથગર્થો વેત્યાશઙ્ક્યાહ- તદ્દ્વયમપીતિ ॥

સૂત્ર. તદ્દ્વયમપિ સા, ગીતાર્થપ્રત્યભિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨-૨-૨૮ ॥

બહાર ગતિ થવા રૂપ ઉત્ક્રાન્તિના સમયે જ બ્રહ્મરન્ધ્રનું ભેદન કરી શરીરથી
બહાર નીકળેલા ઉપાસકને બ્રહ્મરૂપે બ્રહ્મધામની પ્રાપ્તિનું વિધાન હોવાથી
સાક્ષાત્ મુક્તિ કહી છે.

સૂત્ર :- ૨૭

સૂત્ર ભૂમિકા :- નિઘયોનિમાં જન્મેલા ચાંડાલ વગેરેને પણ જો
ભક્તિમાં અધિકાર હોય તો મહાપાતકીઓને પણ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય એના
સમાધાનમાં અગ્નિમ સૂત્ર...

સૂત્ર :- મહાપાતકિનામપ્યાર્તાવધિકારઃ ॥ ૨-૨-૨૭ ॥

પદચ્છેદ :- મહાપાતકિનામ્ આપિ આર્તા અધિકારઃ

સૂત્રનો અર્થ :- મહાપાતકીને પણજો અત્યંત વૈરાગ્ય થાય તો
તેઓને પણ ભક્તિમાં અધિકાર છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- મહાપાતકિ પણ ભક્તિનો અધિકારી:-

પંચમહાપાપ:- બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, સ્વર્ણચોરી, ગુરુસ્ત્રીગમન,
અને આ મહાપાપ કરનારનો સંગ એ પંચમહાપાપ છે. તેઓને પણ જો
અંતરમાં પશ્ચાતાપ પૂર્વક દીનભાવ સાથે નિર્વેદ જન્મે તો તેઓને પણ ભક્તિમાં
અધિકાર મળે છે.

भा० तद्द्वयमपि- यदेकान्तधर्मशब्देन निर्दिश्यते, यच्च भक्तिशब्देन निर्दिश्यते तद्द्वयमपि, सा - परैव भक्तिः, कस्मात् ? गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात्। गीतार्थः- “ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! ” इत्यादिवचनार्थः। तस्य प्रत्यभिज्ञानात्- “ नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणाप्रियः ” इत्यनेन नारायणीयेन एकान्तधर्म इति निर्देशेनैव प्रत्यभिज्ञानात्, सैवेयमिति प्रत्यभिज्ञानात् ।

यद्वा- गीतार्थस्य गीतायामभिहितस्य पर भक्त्यभिख्यस्यार्थस्य नारायणीये- “ केनैष धर्मः कथित ” इति पृष्ठे- “ समुपेढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवसेनयोः । अर्जुने विमनस्के वै गीता भगवता स्वय ” मित्यादिनोत्तरयता प्रत्यभिज्ञानात्- प्रत्यभिज्ञापनात् ॥ २-२-२८ ॥

પરાં ભક્તિં કૃત્વૈવ ભગવન્તં પ્રાપ્નોતીત્યાહ- પરામિતિ

સૂત્ર :- ૨૮

સૂત્ર ભૂમિકા :- કોઈ જગ્યાએ એકાંતિકધર્મ ને કોઈ જગ્યાએ ભક્તિને મોક્ષસાધન તરીકે નિરૂપ્યા છે. એ બંનેનો એક જ અર્થ છે કે ભિન્ન ભિન્ન? તેના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્રનું અવતરણ કરે છે શ્રી શાંડિલ્ય મહર્ષિ.

સૂત્ર :- તદ્દ્વયમપિ સા, ગીતાર્થપ્રત્યભિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨-૨-૨૮ ॥

પદચ્છેદ :- તત્ દ્વયમ્ અપિ સા, ગીતાર્થપ્રત્યભિજ્ઞાનાત્।

સૂત્રનો અર્થ :- એ બંને પણ પરાભક્તિ જ છે. ગીતામાં કહેલા અર્થનું પ્રત્યભિજ્ઞાન - હોવાથી. તેનું તેમાં સંસ્મરણ હોવાથી.

ભાષ્યાનુવાદ :- એકાંતિકધર્મ અને ભક્તિ શબ્દની એકાર્થતા:- એકાંતિકધર્મ શબ્દથી જે કહેવાય છે તે ભક્તિ શબ્દથી જ કહેવાય છે. તે બંને પરાભક્તિ જ છે. ગીતામાં તેનું સંસ્મરણ કરેલું છે.

‘ભગવાન કહે હે અર્જુન! અનન્ય એકાંતિક ભક્તિથી હું આ પ્રમાણે જોવા જાણવા શક્ય છું.’

‘નિશ્ચે આ એકાંતિક ધર્મ જ સર્વોત્તમ દેવ શ્રીનારાયણને અત્યંત પ્રિય છે.’

આ રીતે એકાંતધર્મનું સંસ્મરણ કર્યું છે તેથી એ પરા ભક્તિ છે.

સૂત્ર. પરાં કૃત્વૈવ, તથા હ્યાહ ભગવાન્ ॥ ૨-૨-૨૯ ॥

इति श्रीभक्तिमीमांसाशास्त्रस्य श्रीशाण्डिल्यमुनिप्रणीतस्य भक्तिसूत्रस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २-२ ॥

પરામ્ - અત્યર્થાનન્યપ્રેમલક્ષણાં મુખ્યાં ભક્તિં કૃત્વૈવ પ્રાપ્યૈવેત્યેતત્ । ભગવન્તં પ્રાપ્નોતિ । તથા હ્યાહ ભગવાન્- “ ભક્ત્યા મામભિજ્ઞાનાતિ યાવાન્ યશ્ચાસ્મિ યાદૃશઃ । તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તર ” મિતિ । ભક્ત્યા-પરયા ભક્ત્યા । જ્ઞાત્વા તદનન્તરમ્ તતો હેતો:- તસ્યા એવ પરાયા ભક્તેર્હેતોર્વિશતે પ્રાપ્નોતિ મામ્ ॥ ૨-૨-૨૯ ॥

અથવા ગીતામાં વર્ણવેલ પરાભક્તિને નારાયણી આખ્યાનમાં ‘આ ધર્મ કોણે કહ્યો છે’ આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછતાં ‘કુરુ પાંડવોની સેનાઓના સમૂહો લડવા તૈયાર થયા, તે સમયે અર્જુન ઉદાસ થતાં ભગવાને એ ધર્મો કહ્યા છે’ વગેરે વચનોથી એ ધર્મનું સંસ્મરણ ક્યું છે. તેથી એકાંતિક ધર્મને ભક્તિ બંને એક જ છે.

સૂત્ર :- ૨૯

સૂત્ર ભૂમિકા :- પરાભક્તિથી જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે આ સૂત્ર.

સૂત્ર :- પરાં કૃત્વૈવ, તથા હ્યાહ ભગવાન્ ॥ ૨-૨-૨૯ ॥

પદચ્છેદ :- પરાં કૃત્વા એવ, તથા હિ આહ ભગવાન્।

સૂત્રનો અર્થ :- પરાભક્તિના અનુષ્ઠાનથી જ પરમાત્મા પમાય છે એ પ્રકારે ભગવાને જ કહ્યું છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું સાધન:- અત્યંત પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી જ ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે ભગવાન કહે છે. ‘હું જેવો ને જે સ્વરૂપે રહ્યો છું, તેવો જ મને ભક્તિથી જાણી શકે છે. જાણીને પછી મારામાં પ્રવેશ કરે છે.’

આ પ્રકારે પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું એક સાધન પરા ભક્તિ જ છે.

इति श्री परमभक्तिसमाराध्यभगवत्सहजानन्द-
परमानुग्रहपात्रभूतसकलविद्वज्जनसाधुजनपूजित सद्गुरुवर्य श्री
नित्यानन्दमुनिविरचिते श्री शाण्डिल्यसूत्र भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ॥ २-२- ॥
समाप्तो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आ प्रकारे श्री सडजानंद स्वामीना अनुग्रहभाजन विद्वत् शिरोमणी
श्री नित्यानंद स्वामी विरचित श्रीशांडिल्यसूत्र भाष्यनो वेदान्ताचार्य स्वामी
सत्यप्रसाद दासज्ज विरचित गुर्जरानुवाद समाप्त थयो.

जयतु भगवान् श्रीस्वामिनारायणः
तृतीयोऽध्यायः
समस्तचिदचिद्वस्तुशेषिणं सर्वकारणम् ।
तं नौमि सहजानन्दमक्षरात्परतः परम् ॥१॥

भा० द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निके- श्रवणादिभक्तेः परभक्त्युत्पा-
दकतोक्ता, श्रवणादिभक्तिभिरन्तःकरणपावित्र्यं चोक्तम्, श्रवणादिषु येन
भगवत्प्रसन्नता तस्य बलिष्ठत्वमुक्तम्, परमेश्वरार्पितकर्मभिर्बन्धनिवृत्तिरुक्ता,
ईश्वरानर्पितक्रियाफलं देहशुद्धिरेव, न मोक्ष इत्यप्युक्तम्, मनःस्थैर्यार्थं

अध्याय - 3

आह्निक - १

मंगलाचरण :- ' समस्त यित् अयित् आत्माने जगतना शेषि
अंतर्यामी स्वरूप, सर्वकारणना कारण, सर्वथी पर अक्षरब्रह्मथी पण पार
श्री पुरुषोत्तम सडजानंद स्वामीना यरणोमां हुं भावथी वंदन करुं छुं.

अध्यायभूमीका:- द्वितीय अध्यायना बीजा आह्निकमां श्रवणादि
भक्तिनी उत्पत्तिना साधननो निर्देश कर्यो. अंतःकरणनी पवित्रता कडी.
श्रवणादि साधनोमां जे साधनना अनुष्ठानथी भगवद्प्रसन्नता थाय तेनुं
बलिष्ठपणुं कहुं, परमेश्वरने अर्पण करेलां कर्मोथी बंधनिवृत्ति कडी. अर्पण
कर्या विनानी क्रियानुं इण मात्र शरीरशुद्धि वर्णवी. मननी स्थिरता माटे
ध्यायनो नियम कहुो. भगवाननुं यरणोदक अने प्रसादीभूत अन्ननी
पवित्रता कडी. आर्त, ज्ञासु, अर्थार्थी अे त्रण प्रकारना भक्तोनी गौणता
कडी. गौण भक्तिनुं बाह्यपणुं ने अंतरंगपणुं कहुं. धर्मशास्त्रमां कडेलां
पापनां प्रायश्चितना स्थाननी योग्यता भक्तिथी ज दर्शावी. कमभुक्तिने
सद्य भुक्तिनी वात कडी ने अंतमां अेकांतिकधर्म ने भक्तिनी अेकतानुं
प्रतिपादन कर्युं.

ધ્યાનનિયમ ઉક્તઃ, ભગવત્પાદોદકપ્રાસાદિકયોગ્રાહ્યતોક્તા, આર્તાદિભક્તિ-
ત્રૈવિધ્યસ્ય ગૌણત્વમુક્તમ્, ગૌણભક્તિનાં બહિરઙ્ગાન્તરઙ્ગત્ત્વમુક્તમ્,
ધર્મશાસ્ત્રોક્તપાપપ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનાર્હત્ત્વં ભગવદ્ભક્તેરુક્તમ્, ઋમમુક્તિઃ
સદ્ગોમુક્તિશ્ચોક્તા, ભક્ત્યેકાન્તિકધર્મયોરૈક્યમુક્તમ્ ॥

અથ તૃતીયાધ્યાયે ભજનીયસ્વરૂપમુચ્યતે, તત્ત્વૈકમનેકં
વેત્યાશઙ્કાયમાહ- ભજનીયમિતિ ॥

સૂત્ર. ભજનીયમિદમદ્વિતીયં કૃત્ત્વસ્ય તત્સ્વરૂપત્વાત્ ॥ ૩-૧-૧

ભજનીયમિદં શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપમ્, અદ્વિતીયમ્- એકમેવ, નાન્યત્ ।
કૃત્ત્વસ્ય- ભજનીયતયા તત્ર તત્રોક્તસ્યાગ્નીન્દ્રસૂર્યાદેઃ તત્સ્વરૂપત્વાત્ । પ્રપશ્ચિતં

આ તૃતીય અધ્યાયમાં ભજન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે
છે. એ સ્વરૂપ એક છે. કે અનેક છે તે વિષે સ્પષ્ટતા કરે છે પ્રથમ સૂત્રમાં....
સૂત્ર :- ભજનીયમિદમદ્વિતીયં કૃત્ત્વસ્ય તત્સ્વરૂપત્વાત્ ॥ ૩-૧-૧ ॥

પદચ્છેદ :- ભજનીયમ્ ઇદમ અદ્વિતીયમ્, કૃત્ત્વસ્ય તસ્ય સ્વરૂપત્વાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ઉપાસના કરવા યોગ્ય આ સ્વરૂપ અદ્વિતીય
છે સર્વે તેનું શરીર છે માટે .

ભાષ્યાનુવાદ :- ઉપાસ્ય એક નારાયણ :- ઉપાસનીય શ્રીકૃષ્ણનું
સ્વરૂપ એક જ છે. તેને પ્રસંગને અનુરૂપ ભજન કરવા યોગ્ય કહેલા ઈન્દ્ર,
અગ્નિ, સૂર્યાદિ સર્વે દેવતાઓ પરમાત્માનું શરીર છે. વિભૂતિ અધ્યાયમાં
તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. અન્ય સ્મૃતિગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે... ‘ વૃક્ષના
મૂળમાં પાણીનું સિંચન કરવાથી તેનાં ડાળ, શાખા, ઉપશાખા, વગેરે સમગ્ર
તૃપ્ત થાય છે. તેમજ પ્રાણને આહાર આપવાથી ઈન્દ્રિયો સચેત થાય છે. તે જ
પ્રકારે સર્વેના કારણ અચ્યુત ભગવાનની પૂજા કરવાથી સર્વેની પૂજા થાય છે.’

‘ મુમુક્ષુઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય એક શ્રીકૃષ્ણ જ છે. બીજા
દેવોને તેનો અધિકાર નથી’ એમ અન્ય ગ્રંથોમાં પણ કહ્યું છે.

સર્વશ્રુતિ સ્મૃતિગ્રંથનો એકજ નિર્ણય:- સ્મૃતિગ્રંથમાં લખ્યું છે ‘ હે

ચૈતદ્વિભૂત્યધ્યાયે । સ્મર્યતે ચાન્યત્ર- “યથા તરોર્મૂલનિષેચનેન તૃપ્યન્તિ
તત્સ્કન્ધભુજોપશાખાઃ । પ્રાણોપહારાચ્ચ યથેન્દ્રિયાણિ તથૈવ
સર્વાર્હણમચ્યુતેજ્યયા” ॥ ઇતિ ॥

ભગવતઃ કૃષ્ણસ્યૈવ મુમુક્ષુપાસ્યત્ત્વમન્યેષાં તદભાવશ્ચાન્યત્ર સ્મર્યતે-
“તસ્માદ્ધારત ! સર્વાત્મા ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ । શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ
સ્મર્તવ્યશ્ચેચ્છતાભયમ્” ॥

“વાસુદેવં પરિત્યજ્ય યોઽન્યદેવમુપાસતે ।

ત્યક્ત્વામૃતં સ મૂઢાત્મા ભુડેહાલાહલં વિષમ્” ॥

“વાસુદેવં પરિત્યજ્ય યોઽન્યદેવમુપાસતે ।

તૃષિતો જાહ્નવીતીરે કૂપં યતિ દુર્મતિઃ” ॥

“યસ્તુ વિષ્ણું પરિત્યજ્ય મોહાદન્યમુપાસતે ।

સ હેમરાશિમુત્સૃજ્ય પાંશુરાશિં જિઘૃક્ષતિ” ॥

ભારત ! અભય પદ પામવા ઈચ્છતા મુમુક્ષુએ સમર્થમૂર્તિ ભગવાન શ્રીહરિ
જ શ્રવણ કરવા, કીર્તન કરવા યોગ્ય છે.’ ‘ વાસુદેવનો ત્યાગ કરી અન્ય
દેવની જે ઉપાસના કરે છે તે અમૃત છોડી હળાહળ વિષ પાન કરે છે.’
ગંગાકિનારે તૃષાતૂર થઈ કૂપ ખોદે છે.’ તેમજ ઝાંઝવાનાં નીર તરફ મિથ્યા
દોડે છે.’ ‘ વિષ્ણુ ભગવાનનો ત્યાગ કરી જે અન્યની ઉપાસના કરે છે તેઓ
સુવર્ણને છોડી ધૂળ લેવા ઈચ્છે છે.’ ‘ જે વિષ્ણુનો અનાદર કરી અન્ય દેવની
ઉપાસના કરે છે તે ગંગાજળનો ત્યાગ કરી મૃગજળ તરફ દોડે છે.’

‘ હે વિપ્રો ! સત્વગુણમાં વર્તનાર તમારે નિરંતર ભગવાનનું જ
ધ્યાન કરવું. તેના જ મંત્રનો જપ કરવો. કેશવનું જ ધ્યાન કરવું. નારાયણથી
પર કોઈ દેવ નથી. થસે પણ નહિ. સર્વ વેદો પુરાણોનું એજ રહસ્ય છે.
બ્રહ્માંડની અંદર રહેલા પિતૃગણો સહિત બ્રહ્માદિ દેવગણો શ્રીવિષ્ણુથી જ
ઉદ્ભવ્યા છે.’ એમ વેદ શ્રુતિ કહે છે

‘ બ્રહ્માદિ દેવતાઓ શ્રીવિષ્ણુની આરાધના કરીને તેની જ પ્રસન્નતાથી
પોતપોતાની પદવી પામ્યા છે.’

“અનાદૃત્ય તુ યો વિષ્ણુમન્યદેવમુપાસતે ।
 ગઙ્ગામ્ભસઃ સ તૃષ્ણાર્તો મૃગતૃષ્ણાં પ્રધાવતિ” ॥
 “હરિરેવ સદા ધ્યેયો ભવદ્ભિઃ સત્ત્વસંસ્થિતૈઃ ।
 મન્ત્રં વિષ્ણોઃ સદા વિપ્રાઃ ! પઠધ્વં ધ્યાત કૈશવમ્” ॥
 “નારાયણાત્પરો દેવો ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ” ।
 “ઇદં રહસ્યં વેદાનાં પુરાણાનાં તથૈવ ચ ।
 સર્વે દેવાઃ સપિતરો બ્રહ્માદ્યાશ્રાણ્ડમધ્યગાઃ ।
 વિષ્ણોઃ સકાશાદુત્પન્ના ઇતીયં વૈદિકી શ્રુતિઃ” ॥
 “બ્રહ્માદયઃ સુરાઃ સર્વે વિષ્ણુમારાધ્ય તે પુરા ।
 સ્વં સ્વં પદમનુપ્રાપ્તાઃ કૈશવસ્ય પ્રસાદતઃ” ॥
 “ભેજિરે મુનયોઽથાગ્રે ભગવન્તમધોઽક્ષજમ્ ।
 સત્ત્વં વિશુદ્ધં ક્ષેમાય કલ્પન્તે યેઽનુ તાનિહ ।
 મુમુક્ષવો ઘોરરૂપાન્ હિત્ત્વા ભૂતપતીનથ ॥
 નારાયણકલાઃ શાન્તા ભજન્તિ હ્યનસૂયવઃ ।

‘ પૂર્વે સર્વે મહર્ષિઓએ અધોક્ષજ ભગવાનની જ ભક્તિ કરી છે. વિશુદ્ધ સત્ત્વગુણ અને તેને અનુસરતા ધર્મજ્ઞાનાદિ ગુણોથી જ મુક્તિ થાય છે. મોક્ષાર્થી મુમુક્ષુ ઘોરસ્વરૂપ ભૂતપતિ ભૈરવાદિકનો ત્યાગ કરીને અસૂયા રહિત બની, શાંતસ્વરૂપ નારાયણના અવતારોને ભજે છે. રજોગુણ તમોગુણ પ્રધાન પ્રકૃતિ ધરાવતા જનો તેવા સ્વભાવના દેવોની ભક્તિ કરે છે. લક્ષ્મી ઐશ્વર્ય ને પ્રજાની ઈચ્છા ધરાવતા લોકો પિતૃ, ભૂત અને પ્રજાપતીઓનું ભજન કરે છે.’

‘વેદો વાસુદેવનું પ્રતિપાદન કરે છે. કર્મયોગ વાસુદેવને આરાધવાનું સાધન છે. ક્રિયાઓ વાસુદેવમય છે, જ્ઞાન, તપ, ગતિ સર્વે વાસુદેવ પરાયણ છે. વેદો નારાયણ પર છે. દેવતાઓ નારાયણથી ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વે લોક, યજ્ઞો, યોગ, તપ, જ્ઞાન, ગતિ સર્વે નારાયણ પર છે.’

સૂત્રનો સમુદિત અર્થ :- ભજનીય સ્વરૂપ એટલે આ શાસ્ત્રના

રજસ્તમઃપ્રકૃતયઃ સમશીલાન્ ભજન્તિ વૈ ॥
 પિતૃભૂતપ્રજેશાદીન્ શ્રિયૈશ્ચર્યપ્રજેષ્વઃ” ॥
 “વાસુદેવપરા વેદા વાસુદેવપરા મર્યાઃ ।
 વાસુદેવપરા યોગા વાસુદેવપરાઃ ક્રિયાઃ ॥
 વાસુદેવપરં જ્ઞાનં વાસુદેવપરં તપઃ ।
 વાસુદેવપરો ધર્મો વાસુદેવપરા ગતિઃ” ॥
 નારાયણપરા વેદા દેવા નારાયણાઙ્ગજાઃ ।
 નારાયણપરા લોકા નારાયણપરા મર્યાઃ ॥
 નારાયણપરો યોગો નારાયણપરં તપઃ ।
 નારાયણપરં જ્ઞાનં નારાયણપરા ગતિ” રિતિ ॥

સમુચિતશ્ચાયમર્થઃ- સૂત્રસ્યાસ્ય, પ્રક્રમાનુરૂપ્યાત્ । અયં હિ પ્રક્રમઃ-
 “સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે” “તત્સંસ્થસ્યામૃતત્ત્વોપદેશાત્” “સા મુખ્યેતરાપેક્ષત્વાત્” ઇત્યાદિઃ ॥

યદ્વા- ભજનીયમિદમ્- યદ્ભજનીયતયાસ્મિન્ શાસ્ત્રે પ્રસ્તુતં તદિદં સર્વેશ્વરતત્ત્વમ્, અદ્વિતીયમ્- દ્વિતીયશૂન્યમ્ । કથમ્ ? કૃત્ત્વસ્ય તત્ત્વરૂપત્વાત્- તદાત્મકત્વાદિત્યેત્ । તથા ચ શ્રૂયતે- “એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્” “અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનામ્” “યસ્ય પૃથિવી શરીરમ્” “યસ્યાત્મા શરીરમ્” ઇત્યાદિ ॥ ૩-૧-૧ ॥
 માયાસ્વરૂપમાહ- તચ્છક્તિરિતિ ।

પ્રારંભમાં કહેલું સર્વેશ્વર તત્ત્વ. તે એક જ છે. કારણ સમસ્ત વિશ્વને તે સ્વરૂપ સાથે તદ્રૂપતા છે.

શ્રુતિ કહે છે ‘આ સમસ્ત વિશ્વ એકાત્મક છે.’ ‘અંતર્યામી સ્વરૂપે સર્વેના નિયામક છે.’ ‘પૃથ્વી જેનું શરીર છે.’ ‘આત્મા જેનું શરીર છે.’ ઇત્યાદિ.

તેથી પરમાત્મા સર્વેના શરીર છે. વિશ્વ તેનું શરીર છે. બંનેની અદ્વિતીયતા છે. તેથી પરમાત્મા એક ને અદ્વિતીય છે.

સૂત્ર. તચ્છક્તિર્માયા જડસામાન્યાત્ ॥ ૩-૧-૨ ॥

ભા૦ ત્રિગુણાત્મિકા તમોમયી વિચિત્રકાર્યકારિણી યા માયા સા તચ્છક્તિઃ, તસ્ય - ભગવતઃ, શક્તિઃ - જગદુત્પત્તિસ્થિતિલયેષૂપકરણભૂતા, “યસ્યાવ્યક્તં શરીર” મિત્યાદિશ્રુત્યુક્તપ્રકારેણ શરીરભૂતા । શરીરિણં પરિત્યજ્ય શરીરવન્ન સ્વતઃ કિચ્છિદપિ કર્તુ સમર્થા । તત્ર હેતુઃ - જડસામાન્યાત્-કાલેન્દ્રિયાદિભિર્જડૈઃ સહ સામાન્યાત્ ॥ ૩-૧-૨ ॥

અપૃથક્સિદ્ધવિશેષણતામેવ દૃઢયતિ - વ્યાપકત્વાદિતિ ॥

સૂત્ર. વ્યાપકત્વાદ્બ્રહ્માભિન્નમ્ ॥ ૩-૧-૩ ॥

ભા૦ બ્રહ્માત્ર પ્રકૃતિઃ, “મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ ગર્ભ દધામ્યહ” મિત્યત્ર બ્રહ્માશબ્દેન પ્રકૃતેર્ગ્રહણાત્ । અભિન્નમ્- અવિભક્તમ્ । વ્યાપકત્વાદિત્યર્થઃ ॥ ૩-૧-૩ ॥

સૂત્ર :- ૨

સૂત્ર ભૂમિકા :- આ સૂત્રમાં માયાનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

સૂત્ર :- તચ્છક્તિર્માયા જડસામાન્યાત્ ॥ ૩-૧-૨ ॥

પદચ્છેદ :- તસ્ય શક્તિઃ માયા જડસામાન્યાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- માયા પરમાત્માની શક્તિ છે. જડ સમાન સ્વભાવની છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- માયાનું સ્વરૂપ નિરૂપણ :- ત્રિગુણ સ્વરૂપ, તમોગુણ પ્રધાન અને વિચિત્રકાર્ય કરનારી માયા પ્રભુની શક્તિ છે. જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને પ્રલયરૂપ ક્રિયામાં ઉપકરણ સ્વરૂપ છે.

શ્રુતિ કહે છે ‘ જે પરમાત્માનું અવ્યક્ત-માયા શરીર છે’ શરીરિનો ત્યાગ કરી સ્વતંત્રપણે કોઈ કાર્ય કરવા સમર્થ નથી. કારણ કે કાળ, ઈન્દ્રિયો વગેરે જડ પદાર્થોની પેઠે સમાન જડ સ્વભાવની છે.

સૂત્ર :- ૩

સૂત્ર ભૂમિકા :- માયા પરમાત્માનું અભિન્ન વિશેષણ છે એ

પરમાત્મનઃ પૃથક્સ્થિતિ નાર્હતિ । કુતઃ ? તસ્ય પરમાત્મન આત્મતયા-

નનુ- જીવેષ્વપ્પુપચિતપુણ્યાઃ કેચિત્તપોજ્ઞાનબલૈશ્વર્યાદિભિરધિકતરા દૃશ્યન્તે, તતશ્ચ સિદ્ધગન્ધર્વાદયસ્તતો દેવાસ્તત ઇન્દ્રાદયસ્તતો બ્રહ્માદયઃ । અતો બ્રહ્માદિષ્વન્યતમણ્વૈકૈકસ્મિન્ કલ્પે ઉપચિતેન પુણ્યવિશેષેણૈવ પ્રભૂતમૈશ્વર્ય પ્રાપ્તો જગત્સૃષ્ટ્યાદિકં કરોતુ । કિં ? નિત્યેનેશ્વરેણેતિ ચેત્તત્રાહ-

સૂત્ર. ન પ્રાણિબુદ્ધિભ્યોઽસમ્ભવાત્ ॥ ૩-૧-૪ ॥

ભા૦ પ્રાણિબુદ્ધિભ્યઃ- જીવાત્મજ્ઞાનબલૈશ્વર્યેભ્યો, ન - જગદુત્પત્ત્યાદિકં ન જાયતે । કુતઃ ? અસમ્ભવાત્- ઈશ્વરવ્યતિરિક્તાનાં કેષાંચિદપિ જીવાનાં જગત્કર્તૃત્વાદિ સામર્થ્યં ન સમ્ભવતીતિ યાવત્ । ઉક્તં

વાતનું દેહિ કરણ કરે છે આ સૂત્રમાં.

સૂત્ર :- વ્યાપકત્વાદ્બ્રહ્માભિન્નમ્ ॥ ૩-૧-૩ ॥

પદચ્છેદ :- વ્યાપકત્વાત બ્રહ્માભિન્નમ્

સૂત્રનો અર્થ :- માયા પરમાત્માના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી, પરમાત્માનું સર્વત્ર વ્યાપકપણું હોવાથી.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરમાત્માથી અભિન્ન તત્ત્વ માયા:- આ સૂત્રમાં બ્રહ્મ શબ્દનો માયા એવો અર્થ જાણવો. ગીતામાં તેનું સ્પષ્ટી કરણ કર્યું છે ‘ જગતના કારણભૂત સર્વથી મહાન્ મારી માયા શક્તિમાં હું જગત્રૂપ ગર્ભને ધારણ કરું છું.’ આ વાક્યમાં બ્રહ્મ શબ્દનો માયા અર્થ થાય છે. એની પરમાત્માથી પૃથક્ સ્થિતિ નથી. કારણ કે સર્વેશ્વર પરમાત્મા સર્વેના આત્માપણે વ્યાપક હોવાથી માયા તેનું અપૃક્સિદ્ધ = ક્યારેય જુદુ પાડી ન શકાય તેવું વિશેષણ છે.

સૂત્ર :- ૪

સૂત્ર ભૂમિકા :- જીવવર્ગમાં કેટલાક અતિશય પુણ્યપ્રભાવથી ભરેલા છે. કેટલાક તપ, જ્ઞાન, બળ, અને ઐશ્વર્યથી અધિક છે. તેનાથી સિદ્ધ, ગન્ધર્વ અધિક છે. તેથી દેવતા અધિક છે. તેથી ઈન્દ્રાદિ દેવો અધિક છે.

ચ- શ્રીમદ્ભાગવતે દ્વિતીયસ્કન્ધે બ્રહ્મણા નારદં પ્રતિ-

“યેનસ્વરોચિષા વિશ્વં રોચિતં રોચયામ્યહમ્।

યથાર્કોઽગ્નિર્યથા સોમો યથર્ક્ષગ્રહતારકાઃ ॥

તસ્યાપિ દ્રષ્ટુરીશસ્ય કૂટસ્થસ્યાસ્થિલાત્મનઃ ।

સૃજ્યં સૃજામિ સૃષ્ટોઽહમીક્ષયૈવાભિનોદિતઃ ॥

સૃજામિ તન્નિયુક્તોઽહં હરો હરતિ તદ્વશઃ ।

વિશ્વં પુરુષરૂપેણા પરિપાતિ ત્રિશક્તિદૃત્” ॥

ઇત્યાદિવાક્યકદમ્બૈર્બ્રહ્માદીનામીશ્વરાણામપિ તદનુગ્રહં વિના સ્વાતન્ત્ર્યેણ જગતકર્તૃત્ત્વાદિકં નિષિદ્ધમ્ । તથા મહદાદીનાં જગત્કારણભૂતાનામ્- “મહદહમાદયોઽણ્ડમસૃજન્ યદનુગ્રહતઃ” । ઇત્યત્ર સ્વાતન્ત્ર્યેણ જગત્સૃષ્ટિત્ત્વાદિકં નિષિદ્ધમ્ । તત્પ્રાણિનાં કા ? વાર્તેતિ ભાવઃ ॥ ૩-૧-૪ ॥

તેથી બ્રહ્માદિ દેવો અધિક છે. તે બ્રહ્માદિ દેવતાઓમાંથી કોઈ એક એક કલ્પમાં વિશેષ પુણ્યપ્રભાવના બળથી ઐશ્વર્ય પામીને આ જગત્ની સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરી શકે છે. તે હેતુથી કોઈ તેનાથી ભિન્ન, નિત્ય સિદ્ધ, ઈશ્વર તત્ત્વનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર નથી ? આ પ્રકારના આક્ષેપોનું સમાધાન આપતું અગ્નિમ સૂત્ર અવતરણ....

સૂત્ર :- ન પ્રાણિબુદ્ધિભ્યોઽસમ્ભવાત્ ॥ ૩-૧-૪ ॥

પદચ્છેદ :- ન પ્રાણિબુદ્ધિભ્યઃ અસમ્ભવાત્।

સૂત્રનો અર્થ :- પ્રાણિઓના બુદ્ધિબળથી જગત સર્જન સંભવ નથી.

ભાષ્યાનુવાદ :- જીવવર્ગ જગત્નું કારણ ન બની શકે:- જીવાત્માના જ્ઞાન, તપ, બળ, ઐશ્વર્યથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ ન શકે. કારણ ઈશ્વર અતિરિક્ત કોઈ પણ જીવવર્ગથી જગત્+તૃત્વ સંભવતું નથી.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં બ્રહ્માજી નારદ પ્રત્યે કહે છે. ‘ જે સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માએ પ્રકાશ કરેલા સમષ્ટિરૂપ આ વિશ્વને હું પ્રકાશિત કરું છું. જેમ સૂર્ય, અગ્નિ, ચન્દ્રમા, નક્ષત્રો, ગ્રહો, તારલીયાઓ, આ વિશ્વને પ્રકાશે છે. તેમ સર્વના સાક્ષી, નિયામક, અને અંતર્યામી પરમાત્માની કૃપાદૃષ્ટિથી પ્રેરણા

પરમેશ્વરસ્ય કારુણ્યમાહ-

સૂત્ર. નિર્માયોચ્ચાવચં શ્રુતીશ્ચ નિર્મમે પિતૃવત્ ॥ ૩-૧-૫ ॥

ભા૦ પરમકારુણિક આશ્રિતવાત્સલ્યૈકજલનિધિરવાસસમસ્તકામઃ સત્યસંકલ્પઃ પરમેશ્વરસ્તત્તત્કર્માનુસારેણોચ્ચાવચં જગન્નિર્માય ધર્માર્થકામ-મોક્ષાઘ્યપુરુષાર્થચતુષ્ટયં પ્રાપયિતું હિતાહિતાવબોધકાન્ વેદાન્નિર્મમે। તત્ર દૃષ્ટાન્તઃ- પિતૃવત્ । યથા પિતા ઉત્તમમધ્યમાધમાન્ પુત્રાનુત્પાદ્ય હિતાહિતોપદેશેન વ્યવહારશિક્ષાદિના વૃત્ત્યાદિદાનેન ચ તાનનુગૃહ્ણતિ, તથેશ્વરોઽપિ યથાધિકારં ધર્માનુપાદિશન્નનુગૃહ્ણતીત્યર્થઃ ॥ ૩-૧-૫ ॥

નનુ- કથં પિતૃસમત્ત્વમિત્યાશંક્ય પરિહરતિ મિશ્રેતિ ॥

પામીને તેનાથી સૃજ્ય હું આ જગતનું સર્જન કરું છું. તેને વશ વર્તતા શંકર સંહાર કરે છે.’

વગેરે સ્મૃતિવાક્ય સમુદાય ‘ પરમાત્માના કૃપા કટાક્ષ વિના’ બ્રહ્માદિ દેવતાઓને પણ જગત્ + તૃત્વાદિ ક્રિયામાં સ્વતંત્રતાનો પ્રતિષેધ કરે છે.

વેદસ્તુતિમાં ‘ જગત્ના કારણભૂત મહતત્ત્વાદિ તત્ત્વો પરમાત્માના અનુગ્રહથી જ અંડકટાહનું સર્જન કરે છે’ આ પ્રકારે તેઓનો સ્વતંત્રપણે સૃષ્ટિત્વનો નિષેધ કર્યો છે. તો બીજા પ્રાણીઓની શું વાત?

સૂત્ર :- ૫

સૂત્ર ભૂમિકા :- જગત્કર્તા પરમાત્માની કરુણાનો મહિમા ગાય છે.

સૂત્ર :- નિર્માયોચ્ચવચં શ્રુતિશ્ચ નિર્મમે પિતૃવત્ ॥ ૩-૧-૫ ॥

પદચ્છેદ :- નિર્માય ઉચ્ચવચં શ્રુતિશ્ચ નિર્મમે પિતૃવત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ઉચ્ચ નીચ ભાવવાળું જગત્ નિર્માણ કરીને વેદોનું પણ તેમણે નિર્માણ કર્યું. પિતાની પેઠે.

ભાષ્યાનુવાદ :- પિતાતુલ્ય કરુણાવાન પરમાત્મા :- આશ્રિતોના વાત્સલ્ય જલનિધિ ને પૂર્ણકામ સત્યસંકલ્પ પરમાત્મા તે તે પ્રાણીઓના

સૂત્ર. મિશ્રોપદેશાન્ન તથેતિ ચેન્ન સ્વલ્પત્ત્વાત્ ॥ ૩-૧-૬ ॥

ભા૦ ઇશ્વરસ્ય મિશ્રોપદેશાત્- હિતાહિતરૂપમિશ્રોપદેશકર્તૃત્ત્વાત્તથા ન ઇશ્વરઃ પિતૃવન્ન ભવતીતિ ચેન્ન, સ્વલ્પત્ત્વાત્- ઉપદેશે યોઽહિત ઇત્યુત્પ્રેક્ષ્યતે તસ્યાત્યલ્પત્ત્વાત્ । શ્રેયોઽશાપેક્ષયાત્યલ્પો હિ તદિતરતયા સમ્ભાવ્યમાનઃ । ઇદમેવ યુક્તં વિવિધાધિકારિપરિપૂર્ણે પ્રપન્ને, તન્ન પિતૃવદિતિ વ્યાહતમ્ । ઉદાહરણમિદં લોકતઃ । વસ્તુતસ્તુ તતોઽયમભ્યધિકઃ ॥ ૩-૧-૬ ॥

કર્માનુસાર ઉચ્ચનીયભાવથી ભરેલા જગતનું નિર્માણ કર્યું. ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષરૂપ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે ને હિત અહિતનું અવલોકન કરાવવા વેદોનું નિર્માણ કર્યું.

પિતા જેમ ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ પુત્રને હિતાહિતનો ઉપદેશ કરી, વ્યવહારની શિક્ષા આપે ને આજીવિકા અર્પણ કરી અનુગ્રહ કરે, તેમ જ પરમાત્મા વેદાદિ સત્શાસ્ત્ર દ્વારા અધિકાર અનુસાર ધર્મોપદેશ કરી પ્રાણીઓ પર અનુગ્રહ કરે છે.

સૂત્ર :- ૬

સૂત્ર ભૂમિકા :- પિતાની સમાન પરમાત્મા કેવી રીતે ગણી શકાય ? તેના ઉત્તરમાં અગ્નિમ સૂત્ર.....

સૂત્ર :- મિશ્રોપદેશાન્ન તથેતિ ચેન્ન સ્વલ્પત્ત્વાત્ ॥ ૩-૧-૬ ॥

પદચ્છેદ :- મિશ્રોપદેશાત્ ન તથા ઇતિ ચેત્ ન, સ્વલ્પત્ત્વાત્

સૂત્રનો અર્થ :- હિત અહિતરૂપ મિશ્ર ઉપદેશ કરવાથી પરમાત્મા પિતા તુલ્ય ન કહી શકાય તેવી શંકા ન કરવી. કારણ, અહિત ઉપદેશભાગ અલ્પ છે તેથી.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરમેશ્વરનો હિત-અહિત એમ મિશ્ર ઉપદેશ છે. માટે પરમાત્મા પિતા તુલ્ય ન થાય એવો આક્ષેપ સંભવતો નથી. કારણ અહિતભાગનું અલ્પપણું છે. હિતરૂપ શ્રેય ભાગની અપેક્ષાએ અહિત ભાગ અતિ અલ્પ જ છે. વિવિધ અધિકારોથી ભરપૂર આ સંસારમાં આ જ પ્રમાણે

સકલફલપ્રદત્ત્વલક્ષણમપરમૈશ્વર્યમાહ- ફલમિતિ ॥

સૂત્ર. ફલમસ્માદ્દૃષ્ટત્ત્વાદિતિ બાદરાયણઃ ॥ ૩-૧-૭ ॥

ભા૦ ઇતિ શ્રીભક્તિમીમાંસાશાસ્ત્રસ્ય શ્રીશાણ્ડિલ્યમુનિપ્રણીતસ્ય ભક્તિસૂત્રસ્ય તૃતીયાધ્યાયસ્ય પ્રથમમાહ્નિકમ્ ॥ ૩-૧ ॥

વિહિતાવિહિતકારિણાં જીવાનાં વિહિતાચરણસન્તુષ્ટાવિહિતાચરણ-રુષ્ટાદસ્માદીશ્વરાદેવ તત્તોષરોષદ્વારા સુખદુઃખાદિરૂપં ફલં ભવતીતિ બાદરાયણો ભગવાન્ વેદવ્યાસો મન્યતે । તન્ન હેતુર્દૃષ્ટત્ત્વાત્- દૃષ્ટં હિ પ્રજાનાં રાજશાસનતદ્વજ્જકારિણાં તદાચરણજનિતતોષરોષભાજો રાજ્ઞ એવ સકાશાત્ પ્રસાદદણ્ડાવિતિ । તદ્વદન્નાપીતિ ॥ ૩-૧-૭ ॥

હોય તે યોગ્ય છે. તેથી પિતા તુલ્ય કહ્યું તે અસ્થાને નથી. આ ઉદાહરણ લોકોની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, પરંતુ પરમાત્મા તો સર્વથી અતિ અધિક છે.

સૂત્ર :- ૭

સૂત્ર ભૂમિકા:- સમસ્ત વિશ્વને સર્વકર્મફળ આપનારું પરમાત્માનું એશ્વર્ય છે. એ વાતનું નિરૂપણ કરે છે અગ્નિમ સૂત્રમાં.....

સૂત્ર :- ફલમસ્માદ્દૃષ્ટત્ત્વાદિતિ બાદરાયણઃ ॥ ૩-૧-૭ ॥

પદચ્છેદ :- ફલમ્ અસ્માત્ દૃષ્ટત્ત્વાત્ ઇતિ બાદરાયણઃ ।

સૂત્રનો અર્થ :- કર્મફળ આપનાર પરમાત્મા જ છે એમ વ્યાસમહર્ષિનો મત છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- શાસ્ત્રમાં વિધિનિષેધરૂપે પ્રતિપાદન કરેલા કર્મ કરનારા જીવાત્માઓને વિહિતનું આચરણ કરવાથી ઈચ્છિત સુખ ને નિષેધના આચરણનું દુઃખ રૂપ કર્મફળ પરમાત્મા થકી જ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ વ્યાસ મહર્ષિ સ્વીકારે છે.

લોકમાં અનુભવ સિદ્ધ આ વાત છે, કે રાજાની આજ્ઞાનું પાલન કરનાર પર રાજાની પ્રસન્નતા અને આજ્ઞા ભંગ કરનાર પર તેના રોષથી દંડ મળે છે તે રીતે જ પરમાત્મા સુખ:દુખરૂપ ફળ અર્પે છે.

इति श्री परमभक्तिसमाराध्यभगवत्सहजानन्दपरमानुग्रहपात्र-
भूतसकलविद्वज्जनसाधुजनपूजित सद्वरुवर्य श्री
नित्यानन्दमुनिविरचिते श्री शाण्डिल्यसूत्र भाष्ये तृतीयाध्यायस्य
प्रथममाह्निकम् ॥ ३-१ ॥

श्रीस्वामिनारायणो विजयतेतराम् ।

द्वितीयमाह्निकम्

भक्त्येकतोष्यं भक्त्यर्च्यं भक्तिध्येयपदाम्बुजम् । भक्त्यात्मानं नमामीशं
धर्मयुग्भक्तिवल्लभम् ॥१॥

एवं तृतीयाध्याय प्रथमाह्निके भजनीयं स्वरूपं निर्णीतम्, ततश्च
मायाद्यास्तच्छक्त्य उक्ताः, तासां तदात्मकत्वमुक्तम्, ब्रह्मादीनां जगत्कर्तृत्वं
निषिद्धम्, मातृपितृसहस्रेभ्योऽपि परमात्मनो वत्सलतरतोक्ता, भगवतः
कर्मफलप्रदातृत्वं चोक्तम् ॥

द्वितीय आह्निक -१

सूत्र :- १

मंगलाचरण :- पराभक्तिथी ज प्रसन्न करवा योग्य, भूर्तिभती
श्री भक्तिदेवीअे पूजवा योग्य, सदैव ध्यान पथ गम्य, दिव्य श्रीचरणधारी,
श्रीभक्तिदेवीना अंतर्यामी, धर्मभक्तिना प्राणप्रिय पुत्रस्वरूप श्रीहरिना
चरणोमां हुं कोटिकोटि
वंदन करुं छुं.

सूत्र ભૂમિકા :- તૃતીય અધ્યાયના પ્રથમ આહ્નિકમાં ભજનીય
સ્વરૂપ પરમાત્માનો નિર્ણય કર્યો. પરમાત્માની શક્તિ માયાનું નિરૂપણ કર્યું.
પરમાત્માની તેની સાથે તદાત્મકતા વર્ણવી. બ્રહ્માદિદેવોનું જગત્ સષ્ટત્વ
નિષેધ કર્યો. પરમાત્માની હજારો પિતા કરતાં અધિક વાત્સલ્યતા વર્ણવીને
તેના થકી જ કર્મફળ પ્રદાતૃત્વ નિરૂપણ કર્યું.

આ દ્વિતીય આહ્નિકમાં પરમાત્માના સ્વરૂપથી જીવાત્માઓનો
પૃથક્ભાવ નિષેધ કરે છે.

આ પ્રકારે શાંડિલ્ય મહર્ષિ વિરચિત ભક્તિશાસ્ત્ર મીમાંસાના
ભક્તિસૂત્રના તૃતીય અધ્યાયના પ્રથમ આહ્નિકનું ભક્તિ સમારાધ્ય
પૂર્ણપુરુષોત્તમ શ્રી સહજાનંદ સ્વામીના પરમ અનુગ્રહ ભાજન પ્રકાંડપંડિત
શ્રીનિત્યાનંદ સ્વામી રચિત સૂત્રભાષ્ય ગુર્જરાનુવાદ સમાપ્ત થયો.

અથ જીવાત્માનાં પરમાત્મનઃ પૃથગ્ભાવાભાવં
સ્વરૂપાવૈષમ્યમિત્યાદ્યાહ-

સૂત્ર. વસ્તુતસ્તદેકત્ત્વં નાનાત્ત્વમુપાધિતઃ ॥ ૩-૨-૧ ॥

ભા૦ તેન- પરમાત્મના, સહ જીવાત્માનામેકત્ત્વમ્- અપાર્થક્યમ્-
અપૃથક્સ્થિતિર્વસ્તુતો ભવતિ । તદેવ તત્ત્વમિત્યેતત્ । નાનાત્ત્વમ્-
“અહમન્યો ડયમન્ય” ઇતિ પૃથક્સત્તા તુ પ્રતીયમાના, ઉપાધિતઃ-
પૂર્વપૂર્વકર્મલક્ષણોપાધિકૃતઃ, અવિદ્યયેત્યેતત્ ॥

કેચિત્તુ- તસ્ય- પરમાત્મનઃ, એકત્ત્વમેવ- સ્વરૂપૈક્યમેવ, ન સ્વરૂપે
ભેદઃ, સદ્ધર્ષણપ્રદ્યુમ્નાદિરૂપેણ ભેદસ્તુ સ્વેચ્છયા સૃષ્ટ્યાદિકાર્યોપાધિનિમિત્તક
ઇતિ વ્યાચક્ષતે ॥ ૩-૨-૧ ॥

પૃથગ્ભાવમાશ્ક્ય પરિહરતિ-

સૂત્ર. પૃથગિતિ ચેન્ન પરેણાસમ્બન્ધાત્ પ્રકાશાનામ્ ॥ ૩-૨-૨ ॥

સૂત્ર :- વસ્તુતસ્તદંકત્ત્વં નાનાત્ત્વમુપાધિતઃ ॥ ૩-૨-૧ ॥

પદચ્છેદ :- વસ્તુતઃ તેમ્યમ્ એકત્ત્વમ્, નાનાત્ત્વમ્ ઉપાધિતઃ ।

સૂત્રનો અર્થ :- વસ્તુતાએ પરમાત્માની સાથે જીવોનું એક્ય-
પાણું છે ને અનેકપાણું માયાની ઉપાધિથી છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- જીવાત્મા ને પરમાત્માનું એક્યપાણું :-
પરમાત્માના સ્વરૂપ સાથે જીવોનું અપૃથક્પાણું સહજ રહ્યું છે. એ જ સત્ય
હકીકત છે. ‘હું અન્ય છું. એ ભિન્ન છે’ એ પ્રકારે અનુભવાતી પૃથક્ સતા
પૂર્વના કર્મ ઉપાધિથી છે. અવિદ્યા ઉપાધિથી છે.

અન્યની દષ્ટિએ સૂત્ર વ્યાખ્યા :- અન્ય મતે પરમાત્માનું
સ્વરૂપથી જ એકત્વ છે પરંતુ સ્વરૂપમાં ભેદ નથી. સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન રૂપે જે ભેદ
છે તે સ્વેચ્છાથી જ સૃષ્ટિકાર્યરૂપ ઉપાધિને નિમિત્તથી છે. એમ સ્વીકારે છે.

સૂત્ર :- ૨

સૂત્ર ભૂમિકા :- જીવાત્મા પરમાત્માથી ભિન્ન છે એવી શંકા

ભા૦ જીવાત્માનઃ પરમાત્મનઃ પૃથગેવ સ્યુરિતિ ચેન્ન । પરેણ - પરમાત્મના,
પ્રકાશાનામ્- જીવાનામ્, આસમ્બન્ધાત્- અત્યન્તસમ્બન્ધાત્- ગાઠસમ્બન્ધાત્।
તચ્છુતેરિત્યેતત્ । “યસ્યાત્મા શરીરમ્” । “અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનામ્” । “
સર્વં સમાજ્ઞોષિ તતોડસિ સર્વઃ” । ઇતિ હિ શ્રુતિસ્મૃતિ ॥ ૩-૨-૨ ॥

નનુ- જીવાત્માનામીશ્વરસમ્બન્ધો નિત્યઃ, સ્વતશ્ચાવિષમાસ્તર્હિ કુત ?
એતેષાં સંસૃતિરિત્યાશ્ક્યાહ- મન ઇતિ ॥

સૂત્ર. મનોડતત્ત્વવ્યવહારઃ ॥ ૩-૨-૩ ॥

ઉદ્ભાવી સમાધાન આપે છે અગ્રિમ સૂત્ર....

સૂત્ર :- પૃથગિતિ ચેન્ન પરેણાસમ્બન્ધાત્ પ્રકાશાનામ્ ॥ ૩-૨-૨ ॥

પદચ્છેદ :- પૃથગ્ ઇતિ ચેત્ ન, પરેણ અસમ્બન્ધાત્ પ્રકાશાનામ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- જીવાત્મા પરમાત્મા બંને જૂદા છે તેવી શંકા ન
કરવી. કારણ તેઓનો પરસ્પર ગાઠ સંબંધ છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- જીવાત્માને પરમાત્માથી જૂદા ન કહેવા. કારણ
પરમાત્મા સાથે જીવોનો અતિ ગાઠ સમ્બન્ધ છે.

શ્રુતિ કહે છે ‘જેનું આત્મા શરીર છે.’ ‘અંતર્યામી સ્વરૂપે પ્રવેશ કરી
જીવોનું નિયમન કરે છે.’ ‘રૂડી રીતે વ્યાપીને રહ્યા છો તેથી સર્વરૂપ છો’
ઈત્યાદિ શ્રુતિ સિદ્ધ એક્યભાવ છે.

સૂત્ર :- ૩

સૂત્ર ભૂમિકા :- જીવાત્મા ને પરમાત્માનો સમ્બન્ધ નિત્ય હોય
અને સ્વતઃ સ્વરૂપથી અવિષમ હોય તો એ જીવાત્માઓને સંસૃતિ કેમ,
ક્યાંથી, ક્યારે અને શાથી સંભવે ?

આ પ્રકારની આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે.

સૂત્ર :- મનોડતત્ત્વવ્યવહારઃ ॥ ૩-૨-૩ ॥

પદચ્છેદ :- મનઃ અતત્ત્વવ્યવહારઃ ।

સૂત્રનો અર્થ :- મનો કલ્પિત સંસાર છે. વાસ્તવિક નથી.

ભા૦ મન ઇતિ । “પ્રાણેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિસંજ્ઞાતઃ સૂક્ષ્મસંજ્ઞિતમ્ । શરીરમ્” । તત્ત્વ મનઃ- મનઃપ્રધાનમ્ । તત્ત્વ મનઃ સત્ત્વરજસ્તમોગુણસમ્બન્ધેન જીવસ્ય કુશલાકુશલાનિ કર્માણિ કારયતિ, તદનુસારેણોચ્ચનીચદેહાનુ પ્રાપયતિ, અતસ્તત્કૃતો જીવસ્ય સંસારો, ન વસ્તુતઃ । કૃતઃ ? જીવે સંસારોઽતત્ત્વવ્યવહારઃ- નૈસર્ગિકો ન ભવતીત્યર્થઃ । તદુક્તમ્ શ્રીમદ્ભાગવતે રહૂગણં પ્રતિ જડવિપ્રેણ- “યાવન્મનો રજસા પુરુષસ્ય સત્ત્વેન વા તમસા વાનુરુદ્ધમ્ ।

ચેતોભિરાકૃતિભિરાતનોતિ નિરુદ્ધશં કુશલં ચેતરં વા ॥ સ વાસનાત્મા વિષયોપરક્તો ગુણપ્રવાહો વિકૃતઃ ષોડશાત્મા ।

બિભ્રત્પૃથ્વિન્દામભીરૂપભેદમન્તર્બહિષ્ટ્વં ચ પુરૈસ્તનોતિ ॥ સુખં દુઃખં વ્યતિરિક્તં ચ તીવ્રં કાલોપપન્નં ફલમાવ્યનક્તિ । આલિન્ગ્ય માયારચિતાન્તરાત્મા

ભાષ્યાનુવાદ :- જીવાત્માને સંસારનું અને મુક્તિનું કારણ મન :- ‘પ્રાણ, ઈન્દ્રિય, બુદ્ધિના સંઘાતરૂપ સૂક્ષ્મ શરીર છે’ તે મનઃ પ્રધાન છે. તે મન સત્ત્વ, રજ, તમોગુણના સંબંધથી જીવાત્માને સારાનરસાં કર્મો કરાવે છે. તેને અનુસાર ઉચ્ચનીચ જ્ઞાતિના દેહ પામે છે. તેથી જીવનો સંસાર મનઃ કલ્પિત છે. વસ્તુતાએ નથી. કારણકે તે નૈસર્ગિક નથી.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં જડભરતે રહુગણ, પ્રેતે કહ્યું છે. તે મન રજોગુણથી વિક્ષિપ્ત રહે છે. કામાદિ વિકારોથી વિક્ષિપ્ત બને છે. પંચભૂત ને અગીયાર ઈન્દ્રિયોમાં પ્રધાનભૂત મનથી જૂદાં જૂદાં નામ ને ત્વિન્ન ત્વિન્ન રૂપને ધારણ કરાવી, અનેક શરીરોથી આત્માને ઉચ્ચનીચ ભાવને પમાડે છે. પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ એવું મન કર્માનુસાર સમયે સમયે મહા દુઃખ, સુખ, શોક, મોહાદિ ફળનો અનુભવ કરાવે છે. તેથી મન જ જીવાત્માને પોતામાં સંબંધ કરાવી સંસૃતિચક્રમાં કલેશ પમાડે છે.

જાગ્રત સ્વપ્રમાં અનુભવાતો મનોમય વિલાસરૂપ આ સઘળો સંસાર ત્યાં સુધી જ છે જ્યાં સુધી મન છે. ત્યાં સુધી જ જીવાત્માને આ સંસારનો

સ્વે દેહિનં સંસૃતિચક્રકૂટઃ ॥

તાવાનયં વ્યવહારઃ સદાવિઃ ક્ષેત્રજ્ઞસાક્ષ્યો ભવતિ સ્થૂલસૂક્ષ્મઃ ।

તસ્માન્મનો લિન્ગમદો વદન્તિ ગુણાગુણત્ત્વસ્ય પરાવરસ્ય ॥ ગુણાનુરક્તં વ્યસનાય જન્તોઃ ક્ષેમાય નૈર્ગુણ્યમથો મનઃ સ્યાત્ ।

યથા પ્રદીપો ઘૃતવર્તિમશ્નન્ શિખાઃ સધૂમા ભજતિ હ્યન્યદા સ્વમ્ ॥ પદં તથા ગુણકર્માનુબદ્ધં વૃત્તીર્મનઃ શ્રયતેઽન્યત્ર તત્ત્વ” મિતિ ।

“મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ ।

બન્ધસ્ય વિષયાસન્નિ મુક્તેર્નિર્વિષયં તથા” ઇતિ ॥

ભાગવતે ચ-

ચેતઃ ખલ્વસ્ય બન્ધાય મુક્તયે ચાત્મનો મતમ્ । ગુણેષુ સક્તં બન્ધાય રતં વા પુંસિ મુક્તયે” ॥ ૩-૨-૩ ॥

એતદેવ સ્પષ્ટયતિ- નેતિ ।

પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. મન છે તે જ જીવાત્માને ઉત્તમતા ને અધમતા રૂપ ગુણ સંબંધથી રહિત બને, તો મોક્ષ આપનાર ને ગુણના અભિમાને યુક્ત બને તો સંસારચક્રનું કારણ બને છે. મન જો ગુણના વિકાર ભૂત વિષયોમાં આસક્ત થાય તો કલેશમય સંસાર આપનારું થાય છે. નિર્વિષય બને તો અભયપદ આપનારું થાય છે. જેમ દીપ ધીવાળી દીવેટનું ભક્ષણ કરે ત્યારે તેમાંથી ધૂમાડાની શીખાઓ નીકળે છે. જ્યારે ધી અને દીવેટની ઉપાધિ નિવૃત્ત પામે છે ત્યારે અગ્નિ સ્વરૂપને પામે છે. એ જ પ્રમાણે ગુણ કર્મથી વિષયોમાં બંધાયેલું મન પોતા સાથે અગીયાર ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને આશરે છે ને તેમાંથી છૂટે છે ત્યારે સત્ત્વગુણપ્રચુર બની તત્ત્વભાવે વર્તે છે.’

‘મનુષ્યોને બન્ધનમાં અને મોક્ષમાં મન જ કારણ છે. જો તે વિષયોમાં આસક્ત થાય તો બન્ધનનું કારણ બને. વિષયોથી વિરક્ત થાય તો મુક્તિનું કારણ બને.’

ભાગવતમાં અન્યત્ર કહ્યું છે.... ‘જીવાત્માને ચિત્ત જ બન્ધ અને મોક્ષ અર્થે માનેલું છે. ગુણમાં આસક્ત થાય તો બન્ધન માટે અને પરમાત્માના

સૂત્ર. ન વિકારિણસ્તુ કરણવિકારાત્ ॥ ૩-૨-૪ ॥

ભા૦ તુ: શક્તિવ્યાવર્તક: । આત્માનો ન વિકારિણ:- સુખદુ:ખમોહપ્ર-
માદાદિભિર્ન વિકારિણો ભવન્તિ । તે હ્યન્ત:કરણવિકારા: ॥ ૩-૨-૪ ॥

નન્વન્ત:કરણપ્રસન્નકૃતોઽયં જીવસ્ય સંસાર: કદા ? નિવર્તેતેત્યાશઙ્ક્ય
તદુત્તરયતિ- અનન્યેતિ ।

સૂત્ર અનન્યભક્ત્યા તદ્બુદ્ધિલયાદત્યન્તમ્ ॥ ૩-૨-૫ ॥

ભા૦ ભગવજ્જનપ્રસન્નેન જાતયા અનન્ય ભક્ત્યા- એકાન્ત ભક્ત્યા,
તસ્મિન્- સર્વજ્ઞે સત્યસંકલ્પેઽવાપ્તસમસ્તકામે સર્વેશ્વરે શ્રીપતૌ શ્રીકૃષ્ણે ।
બુદ્ધિલયાત્- અન્ત:કરણલયાત્- અન્ત:કરણનિરોધાત્ । અત્યન્તમ્-

સ્વરૂપમાં આસ્કત થાય તો મુક્તિને અર્થે કલ્યાણ છે.’

તેથી જીવાત્માને સંસૃતિ વિષયાસક્ત મનથી છે. સ્વત : નથી.

સૂત્ર :- ૪

સૂત્ર ભૂમિકા :- પૂર્વોક્ત વિષયનું જ સ્પષ્ટિકરણ કરે છે.

સૂત્ર :- ન વિકારિણસ્તુ કરણવિકારાત્ ॥ ૩-૨-૪ ॥

પદચ્છેદ :- ન વિકારિણ: તુ કરણવિકારાત્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- જીવાત્માઓ વિકારી નથી. અંત:કરણમાં
વિકારો કહ્યા છે.

ભાષ્યાનુવાદ:- જીવાત્માનું નિર્વિકાર નિરૂપણ :- સૂત્રમાં ‘તુ’
શબ્દનો પ્રયોગ પૂર્વોક્ત શંકાની નિવૃત્તિ કરે છે. જીવાત્માઓ સુખ દુ:ખ,
મોહ પ્રમાદ વગેરે વિકારોથી વિકારી નથી. વિકાર માત્ર અંત:કરણનો ધર્મ છે.

સૂત્ર :- ૫

સૂત્ર ભૂમિકા :- અંત:કરણના પ્રસંગથી ઉદ્ભવેલો આ સંસાર
જીવને ક્યારે નિવૃત્ત પામે ? તેના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્રનું અવતરણ:-

સૂત્ર :- અનન્યભક્ત્યા તદ્બુદ્ધિલયાદત્યન્તમ્ ॥ ૩-૨-૫ ॥

પરમૈકાન્તિકસુખરૂપં પરમનિ:શ્રેયસં ભવતીત્યર્થ: ।

તદુક્તમ્- શ્રીમદ્ભાગવતે પञ्ચમસ્કન્ધે-

“યોઽસૌ ભગવતિ સર્વભૂતાત્મન્યાનાત્યેઽનિરુક્તેઽનિલયને પરમાત્મનિ
વાસુદેવે, અનન્યનિમિત્તભક્તિયોગલક્ષણો, નાનાગતિનિમિત્તાવિદ્યાગ્રન્થિ-
રન્ધનદ્વારેણ યદા હિ મહાપુરુષપ્રસન્ન:” ॥

બૃહદ્બ્રહ્મસંહિતાયાં ચતુર્થપાદે દશમેઽધ્યાયે ભદ્રાસનરાજોવાચ -
“કથં ? જીવોઽણુરૂપોઽયં શરીરે સર્વગ: પ્રભો ! । કદાસ્ય માયાયોગોઽભૂત
કદા મુક્તિર્ભવિષ્યતિ” ॥

શ્રીહર ઉવાચ-

“સ્વરૂપતોઽણુ ભૂતોઽપિ પ્રકાશેન શરીરગ: ।

એકદેશસ્થિતો વેત્તિ હરિચન્દનબિન્દુવત્ ॥

પદચ્છેદ :- અ નન્યભક્ત્યા તસ્મિન્ બુદ્ધે : લયાત્ અત્યન્તમ્ ।

સૂત્રનો અર્થ :- અનન્ય ભક્તિથી પરમેશ્વરમાં બુદ્ધિનો લય
થવાથી આત્યંતિક મુક્તિ થાય છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં બુદ્ધિનો લીન કરવાથી.

આત્યંતિક મુક્તિની પ્રાપ્તિ :- ભગવાનના એકાંતિક સંતના પ્રસંગથી
ઉદ્ભવેલ અનન્ય ભક્તિથી સત્યસંકલ્પ, પૂર્ણકામ, સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ
પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અંત:કરણની વૃત્તિનો નિરોધ થાય ત્યારે પરમ
એકાંતિક આનંદમય મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે, ‘જ્યારે જીવાત્માઓને પરમેશ્વરના
ભક્તનો પ્રસંગ થાય છે ત્યારે સર્વના અંતર્યામી, અગોચર, સર્વાધાર શ્રી
વાસુદેવ ભગવાનમાં નિષ્કામ ભક્તિ યોગ પ્રગટે છે. તેનાથી અનેક
જન્મોત્પત્તિમાં હેતુભૂત અવિદ્યા ગ્રંથીનો વિનાશ થાય છે ને મુક્તિ આપે છે’

બૃહદ્બ્રહ્મસંહિતાના ચતુર્થ પાદના દશમા અધ્યાયમાં ભદ્રાસન
રાજાનો સવાલ છે. ‘ હે પ્રભુ! આ અણુરૂપ જીવાત્મા શરીરમાં સર્વત્ર કેવી
રીતે વ્યાપીને રહ્યો છે? આ જીવાત્માને માયાનો સંબંધ ક્યારે થયો? ક્યારે

પ્રભયા ભાસ્કરો યદ્વદ્બ્રહ્માણ્ડં વ્યાપ્ય તિષ્ઠતિ ।
 એકદેશસ્થિતો દીપઃ કૃત્ત્વં ગેહં પ્રકાશતે ॥
 કદાસ્ય માયાયોગોઽભૂદિતિ પ્રશ્નો ન સૌખ્યદઃ ।
 અનાદિકાલતો જીવો માયયા પરિવેષ્ટિતઃ ॥
 અનુગ્રહાદ્ધરેરેવ મુચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ।
 ત્રિવિધોઽનુગ્રહો વિષ્ણોઃ કર્મ જ્ઞાનમુપાસનમ્ ॥
 મુક્તિર્હિત્વાન્યથા રૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ ।
 હિત્વા સઙ્કૃચિતાવસ્થાભેદં પ્રકૃતિસમ્ભવમ્ ॥
 સમ્પ્રાપ્તાત્મસ્વરૂપોઽયં પ્રેમાતિશયયોગદતઃ ।
 પ્રાપ્નોતિ પરમાત્માનં યતો નાવર્તતે પુનઃ” ઇતિ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાયાં ચ -

એની મુક્તિ થશે ? 'તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શંકર કહે છે....

જીવાત્માનું સ્વરૂપ:- ‘હે રાજન! આ જીવાત્મા સ્વરૂપથી અણું સરખો સૂક્ષ્મ છે, છતાં પ્રકાશ કરીને સર્વ શરીરમાં વ્યાપીને રહ્યો છે. એકદેશમાં રહેવા છતાં સર્વ જાણે છે. ચંદનનું એક બુંદ એક સ્થાનમાં હોવા છતાં સુગંધથી સર્વત્ર પ્રસરે છે, તેમ જીવ જ્ઞાનશક્તિ પ્રસરે છે સૂર્ય પોતાની પ્રભાથી સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં રહ્યો છે. દીપ એક સ્થાનમાં છતાં સમગ્ર ઘરમાં પ્રકાશે છે.’

અયોગ્ય પ્રશ્ન :- ‘જીવને માયાનો સંબંધ ક્યારે થયો એ પ્રશ્ન અયોગ્ય છે. કારણકે બીજાંકુર ન્યાયથી જીવાત્મા અનાદિ કાળથી જ માયાવૃત્ત છે.’

મુક્તિ ક્યારે પામે ? ભગવાન શ્રીહરિના અનુગ્રહથી જ આ જીવ મુક્તિ પામે છે. તેમાં કોઈ સંશય નથી.

મુક્તિનું સ્વરૂપ:- અન્યથા સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી મૂળ સ્વરૂપે વર્તવું તે મુક્તિ છે. પ્રકૃતિના સંસર્ગથી થયેલ સંકુચિત અવસ્થાભેદનો ત્યાગ કરી રૂડી રીતે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવી. આ પ્રકારનો ભક્ત પ્રેમભક્તિ યોગથી પરમાત્માને પામે છે. ફરી પુનર્જન્મ પામતો નથી.

શ્રીમદ્ગીતામાં કહ્યું છે ‘હે પાર્થ ! પરપુરુષ પરમાત્મા તો અનન્ય

“પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ! ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયે” તિ ॥ ૩-૨-૫ ॥

નનુ- કથં ? સ્વતઃસિદ્ધસ્ય પરમાત્મનઃ પુરુષાર્થતેત્યત્રાહ- ગ્રામેતિ ॥

સૂત્ર. ગ્રામાદિવત્પુરુષાર્થઃ ॥ ૩-૨-૬ ॥

ભા૦ સિદ્ધોઽપિ ગ્રામાદિઃ પ્રયત્નપ્રાપ્યઃ પુરુષાર્થો યથા ભવતિ, તથા અયમપિ પ્રાપ્યતયા ભવતિ પુરુષાર્થઃ । સત્સઙ્ગલબ્ધશ્રવણકીર્તનાદ્યભિરુચિભિઃ શ્રવણકીર્તનાદ્યઙ્ગભક્તિસેવનનૈરન્તર્યસમુદ્ભૂતયા અનન્યભક્ત્યા પ્રાપ્યતે હિ પરમાત્મા ॥ ૩-૨-૬ ॥

નન્વનન્યભક્તાનામપિ કેષાંચિદ્ભગવત્પ્રાસિલક્ષણો મોક્ષઃ સપદિ ન લભ્યતે ઇત્યત્રાહ- આયુરિતિ ॥

સૂત્ર. આયુશ્ચિરમિતરેષાં તુ હાનિરનાસ્પદત્ત્વાત્ ॥ ૩-૨-૭ ॥

ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે’.

સૂત્ર :- ૬

સૂત્ર ભૂમિકા :- પરમાત્મા સ્વતઃસિદ્ધ છે તે પુરુષાર્થ રૂપ કેમ બની શકે ? તેના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્ર અવતરણઃ કરે છે શાંડિલ્ય મહર્ષિ.

સૂત્ર :- ગ્રામાદિવત્પુરુષાર્થઃ ॥ ૩-૨-૬ ॥

પદચ્છેદ :- ગ્રામાદિવત્ પુરુષાર્થઃ ।

સૂત્રનો અર્થ :- ગ્રામાદિ પદાર્થોની પેઠે સિદ્ધ છે છતાં પુરુષાર્થ રૂપ પણ છે.

ભાષ્યાનુવાદ :- પરમાત્મા સિદ્ધ સ્વરૂપ છે છતાં પુરુષાર્થરૂપ કેમ ? ગ્રામાદિ પદાર્થોરૂપ કેમ ? ગ્રામાદિ પદાર્થો સિદ્ધ છે તો પણ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ય છે તેથી તે પુરુષાર્થરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે પરમ પુરુષ પરમાત્મા પણ પ્રાપ્યસ્વરૂપ હોવાથી પુરુષાર્થરૂપ બને છે. સંતસમાગમથી પ્રાપ્ત થતાં શ્રવણકીર્તનમાં રુચિ ધરાવતા પુરુષો શ્રવણાદિ ભક્તિના અવિરત અનુષ્ઠાનથી સિદ્ધ થયેલ ભક્તિથી પરમાત્માને નિશ્ચય પામે છે.

રુદ્રવત્-રુદ્રો યથા નેત્રત્રયેણ પશ્યતિ, તથા સર્વે જીવા એતત્રપ્રમાણત્યેણ હિતાહિમવલોકયન્તીત્યર્થઃ ॥ ૩-૨-૧ ॥

નન્વેષાં જીવાનાં જન્મમરણાદિવિકારાઃ કસ્માદ્ભવન્તીત્યા-કાઙ્ક્ષાયમાહ - આવિર્ભાવ ઇતિ ॥

સૂત્ર. આવિર્ભાવતિરોભાવવિકારાઃ સ્યુઃ ક્રિયાફલસંયોગાત્
॥ ૩-૨-૧૦ ॥

ભા૦ ઇતિ શ્રીભક્તિમીમાંસાશાસ્ત્રસ્ય શ્રીશાણિડલ્યમુનિપ્રણીતસ્ય ભક્તિસૂત્રસ્ય તૃતીયાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયમાહ્લિકમ્ ॥ ૩-૨ ॥

આવિર્ભાવો- જનનમ્, તિરાભાવો - મરણમ્, વિકારાસ્તુ અસ્તિ, જાયતે, વર્ધતે, વિપરિણમતે, ક્ષીયતે, નશ્યતીતિ । પુષ્ટિકાશ્ચર્ચવૃદ્ધિહાન્યાદયો

સૂત્રનો અર્થ :- આ લોકમાં શબ્દ, અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ એમ ત્રણ પ્રમાણ છે. રુદ્રની ત્રિનેત્રોની પેઠે.

ભાષ્યાનુવાદ :- પ્રમાણ ત્રિપાણ :- જીવાત્માને જ્ઞાનના સાધનભૂત ત્રણ નેત્રો છે. શબ્દ, અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ. વેદાદિ શાસ્ત્ર શબ્દ પ્રમાણ છે. અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ. એમ ત્રણ ભેદ છે. શંકરને જેમ ત્રિનેત્ર છે તેમ. સર્વે જીવાત્માઓ આ ત્રણ પ્રમાણથી હિત અને અહિતનો વિચાર કરે છે.

સૂત્ર :- ૧૦

સૂત્ર ભૂમિકા :- જીવાત્માને જન્મમરણના વિકારો ક્યાંથી ઉદ્ભવે છે તેના સમાધાનમાં અગ્રિમ સૂત્ર પરિયોજના....

સૂત્ર. આવિર્ભાવતિરોભાવવિકારાઃ સ્યુઃ ક્રિયાફલસંયોગાત્ ॥ ૩-૨-૧૦ ॥

પદચ્છેદ :-આવિર્ભાવઃ તિરોભાવઃ વિકારાઃ સ્યુઃ ક્રિયાફલસંયોગાત્

સૂત્રનો અર્થ :- આવિર્ભાવ, તિરોભાવ વગેરે વિકારો ક્રિયાના ઇળસંબંધથી થાય છે.

વા । એતે ક્રિયાફલસંયોગાત્- ક્રિયાઃ- શુભાશુભકર્માણિ, તેષાં યત્ફલં, તસ્ય સંયોગાત્- સમ્બન્ધાત્, સ્યુઃ- ભવન્તીતિ ॥

વસ્તુતસ્ત્વેક એવાસૌ શ્રીકૃષ્ણો નિખિલાશ્રયઃ ।

બિર્ભર્તિ બહુરૂપાણિ વિશ્વોત્પત્ત્યાદિહેતવે ॥

યત્સમ્પર્કોદ્ભવન્ત્યેવ સુખિનઃ સર્વજન્તવઃ ।

અન્તર્યામિતયા તેષુ સ્થિત્વાસૌ ફલદોઽભવત્ ॥

યદૈષાં ત્રિગુણૈઃ ક્ષિપ્તં મનસ્તં ન ભજેત્તદા ।

તત્કૃતઃ સર્વજીવાનાં સંસારોઽસ્તિ ન વસ્તુતઃ ॥

અનન્યભક્ત્યા ચૈતસ્મિન્ શ્રીકૃષ્ણો સત્પ્રસન્નતઃ ।

ભાષ્યાનુવાદ :- આવિર્ભાવ એટલે ઉત્પત્તિ અને તિરોભાવ એટલે મૃત્યુ વગેરે વિકારો છે.

પડ્ વિકારો :-

અસ્તિ -જન્મ પહેલાં છે.

જાયતે -જન્મવું.

વર્ધતે -વૃદ્ધિ પામવું.

વિપરિણમતે -વિવિધરૂપે પરિણામ પામવું.

ક્ષીયતે -ક્ષય પામવો.

નશ્યતિ -અંતે નાશ પામવું.

આ પડ્ વિકારો છે.

અથવા - પુષ્ટિ, કૃશતા, વૃદ્ધિ, હાની, વગેરે વિકારો જાણવા. આ બધા જ વિકારો શુભ અશુભ કર્મોના ઇળ સંબંધથી જ છે. એ પ્રકારે જાણવું.

આ પ્રકારે શ્રીનિત્યાનંદ સ્વામી શાંડિલ્યસૂત્ર ભાષ્યગ્રંથની રચના કરી, અંતમાં શ્રીહરિના શ્રીચરણોમાં સમર્પિત કરે છે.... ‘ આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિશ્વના આધાર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા વસ્તુતાએ અદ્વિતીય સ્વરૂપ છે. એ શ્રીહરિ મહાપ્રભુ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલયરૂપ લીલાનો વિસ્તાર કરવા બ્રહ્મચર્યાદિરૂપને ધારણ કરે છે. તેમના સંબંધથી સર્વે

ચેતસો વિલયાત્તેષાં શ્રેય આત્યન્તિકં ભવેત્ ॥
 કેષાઞ્ચિલ્લોમશાદીનાં ચિરાયુષ્ટ્વં વરાદિતઃ ।
 સદેહત્ત્વેઽપિ નો દુઃખપ્રસન્નસ્તદનુગ્રહાત્ ॥
 કૃષ્ણાદ્વિમુખાનાં તુ સંસારો હ્યસ્ત્યભક્તિતઃ ।
 કામાદ્યાન્તરશત્રૂણામભિતશ્ચ સમુદ્ભવાત્ ॥
 અતઃ પ્રમાણતો જ્ઞાત્વા ભક્તાભક્તગતિં હૃદા ।

ન સન્તિ ભજતાં કૃષ્ણાં જન્મમૃત્યુજરાદયઃ ॥

યે ભક્તિનન્દનપદામ્બુજનિત્યસેવા । સંહ્યાદિસર્વકરુણા મુનયઃ પ્રશાન્તાઃ ॥
 તેષાં પ્રતોષણવિધૌ રચિતા મયેયં । શાણ્ડિલ્યસૂત્રવિવૃતિર્નુ તત્ત્વવિત્તૈ ॥

જીવપ્રાણી સુખી થાય છે. તેઓના અંતર્યામી સ્વરૂપે એ પરમાત્મા સર્વેને કર્મફળ આપે છે. ત્રિગુણ વિક્ષિપ્ત બનેલા જીવાત્માઓ તેમનું ભજન સ્મરણ કરતા નથી તેથી સંસારમાં ભટકે છે. વસ્તુતાએ જીવને સંસાર નથી. સત્પુરુષોના સમાગમથી પરમાત્મા સ્વરૂપમાં અનન્યભક્તિ પ્રગટે છે. તેનાથી તેઓનું ચિત્ત લય પામે છે. અને તેથી જ નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેટલાક લોમશાદિ મહર્ષિઓને દીર્ઘાયુ છે છતાં પરમાત્માના અનુગ્રહથી તેમને દુઃખનો સંભવ નથી. ભગવાનથી વિમુખ પ્રાણીઓને તો ભક્તિ નહિ કરવાથી કામ ક્રોધાદિ અંતઃશત્રુઓના ઉપદ્રવથી સંસૃતિનું ભટકણ રહ્યું જ છે. આ પ્રકારે તાત્ત્વિક પરિસ્થિતિ હોવાથી બુદ્ધિમાન જનોએ ભક્ત ને અભક્તની ગતિ જાણવી. શ્રીહરિનું ભજન કરનારને ક્યારેય સંસ્કૃતિનો ભય નથી. એમ જાણવું.'

ગ્રંથ રચનાનો હેતુ ભક્તોની પ્રસન્નતા :- ભગવાન શ્રીહરિના ચરણકમળની નિરંતર ઉપાસના સેવા કરવામાં ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણથી આનંદમગ્ન બનેલા, શાંત સ્વભાવના ભક્તોની પ્રસન્નતાથો આ શાંડિલ્યસૂત્રભાષ્ય ગ્રંથની રચના કરી છે.

શ્રીહરિના ચરણમાં સમર્પણ :- ભક્તિતત્ત્વનો પ્રકાશ કરનાર આ શાંડિલ્યસૂત્રભાષ્ય ગ્રંથને હું નિત્યાનંદમુનિ સ્વામી શ્રીહરિના પદપંકજમાં

નિત્યાનન્દેન રચિતં ભાષ્યં તત્ત્વપ્રકાશકમ્ ।
 ભગવત્સહજાનન્દપાદપદ્મે સમર્પ્યતે ॥

ભિદ્યન્તે દૃષ્ટમાત્રે ભગવતિ હૃદયગ્રન્થયશ્ચૈવ યસ્મિન્ છિદ્યન્તે સંશયાશ્ચ
 સ્વયમખિલમપિ ક્ષીપતે કર્મજાતમ્ ।
 જન્માદ્યસ્યૈવ યસ્માદ્ભવતિ પરતરો યઃ ક્ષરાદક્ષરાચ્ચ શ્રીમાન્ સોઽયં સમિન્ધે
 વૃષતનયવપુઃ સર્વસાક્ષી સુહૃન્નઃ ॥ ૩-૨-૧૦ ॥

इति श्री परभक्तिसमाराध्यभगवत्सहजानन्द-

परमानुग्रहपात्रभूतसकलविद्वज्जनसाधूजनपूजित सद्गुरुवर्य
 श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिते श्री शाण्डिल्यसूत्र भाष्ये तृतीयाध्यायस्य
 द्वितीयमाह्निकम् ॥ ૩-૨ ॥

समाप्तस्तृतीयोऽध्यायः ॥ ૩ ॥

॥ समाप्तं भक्तिशास्त्रम् ॥

સમર્પણ કરી ધન્યતા અનુભવું છું.

શ્રીહરિનાં દર્શનમાત્રથી જ હૃદયગ્રંથીઓ ભેદાય છે. સંશયો છિન્ન થાય છે. સમસ્ત કર્મોની માયાજાળ વિરામ પામી જાય છે. જેમના સંકલ્પમાત્રથી વિશ્વની સર્ગાદિ ક્રિયાઓ થાય છે. ક્ષરઅક્ષરના સમુહથી શ્રીહરિ પર બિરાજે છે. ધર્મદેવના પુત્ર સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ સર્વના સાક્ષી સ્વરૂપે બિરાજતા સર્વોપરી ભગવાન શ્રીમાન્ શ્રીસહજાનંદ સ્વામી સર્વ પ્રકારે વિજયધ્વજ લહેરાવતા જયકારી પ્રવર્તે છે.

આ પ્રકારે પરમભક્તિથી આરાધ્ય શ્રીસહજાનંદ સ્વામીના પરમ અનુગ્રહભાજન, સાધુજન પૂજિત સદ્ગુરુ શ્રીનિત્યાનંદસ્વામી વિરચિત શ્રી શાંડિલ્યસૂત્રભાષ્યના તૃતીય અધ્યાયના દ્વિતીય આહ્નિક વેદાન્તાચાર્ય સ્વામી સત્યપ્રસાદ દાસજી વિરચિત ગુર્જરાનુવાદ સમાપ્ત થયો.

ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ । સુશાન્તિર્ભવતુ ।